

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ**

ҲОЖИАҚБАР ҲАМИДОВ

**XVI-XIX АСРЛАР ЮРТИМИЗ МАДАНИЯТИ
ТАРИХИДАН ЛАВҲАЛАР**

**ТОШКЕНТ
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«Фан» нашриёти
2009**

М У Н Д А Р И Ж А

Муқаддима	3- 4
Тарихий ва бадий асарлар, илму фузалолик ва таржимонлик ижоди	5-17
Китобат, хаттотлик, мусаввирлик ва тасвирий санъат ижоди	18-27
Шеърят	28-57
Муסיқа-қўшиқчилик ижоди, муסיқа назарияси намояндалари	58-72
Меъморчилик маданияти	73-84
Достончилик-бахшичилик	85-89
Театр, кино, қўғирчоқбозлик, қизиқчилик-масхарабозлик, аския, цирк-дорбозлик санъати ижоди	90-95
Амалий санъат, хунармандчилик маданияти	96-101
Хулоса	102-103
Изоҳли сўзлар	104-109
Фойдаланилган манбалар ва адабиётлар	110-111
Иловалар	112-163

МУҚАДДИМА

Мустақиллик Ватанимиз тарихини ҳар томонлама чуқур, изчил ва ҳаққоний равишда ўрганишга, айниқса унинг шўролар даврида сохталаштирилган, бузиб кўрсатилган, ўзгача талқин қилинган шонли саҳифаларини рўйи-рост тадқиқ этиб, нафақат элимизнинг, балки жаҳон халқларининг ҳам эътиборига ҳавола этишга қулай шароит ва кенг имкониятлар яратди.

Шунингдек, истиқлол Ватанимиз тарихининг ажралмас, муҳим таркибий қисми бўлган ўтган аждодларимиз маданий ҳаёти тарихини ҳам синчиклаб ўрганишни долзарб вазифалардан бири қилиб қўйди. Бу вазифанинг муваффақиятли амалга оширилиши эса юртимизда миллий истиқлол ғояси шаклланишида, мустаҳкамланишида ва уни халқимиз онгига тобора чуқурроқ сингиб, маънавиятини юксалтиришда алоҳида аҳамият касб эта бошлади.

Мамлакатимиз раҳбари Ислом Каримовнинг «Юксак маънавият - энгилмас куч» номли китобида аждодларимиз меросини, маданиятимиз тарихини чуқурроқ ўрганиш масаласида, «Агарки мендан, ҳозирги кунда маънавиятимизни асраш учун нима қилиш лозим ва унга таҳдид соладиган хуружларга нимани қарши қўйиш керак, деб сўраса, мен авваламбор шу юртда яшаётган ҳар қайси инсон ўзлигини англаши, қадимий тарихимиз ва бой маданиятимиз, улуғ аждодларимизнинг меросини чуқурроқ ўзлаштириши, бугунги тез ўзгараётган ҳаёт воқелигига онгли қараб, мустақил фикрлаш ва диёримиздаги барча ўзгаришларга дахлдорлик туйғуси билан яшаш зарур, деб жавоб берган бўлар эдим»,¹ - деган қимматли фикрлар бежиз айтилмаган. Ана шу фикрлардан келиб чиққан ҳолда ҳам Ватанимиз тарихининг ажралмас қисми бўлган, ҳали кам ўрганилган XVI-XX асрлар бошлари маданияти тарихига доир маълумотларни ўз ичига олган ушбу китобни яратишга жазм қилинди.

XV XX аср бошлари юртимиз тарихи ҳақида гап кетганда Президентимиз Ислом Каримовнинг бу давр ҳақида билдирган куйидаги фикрларини ҳам алоҳида эътиборга олиш зарур. «... темурийлар ҳукмронлигидан сўнг, яъни, XVI асрдан XX аср бошларигача бўлган даврда Туркистон замини сиёсий парокандалик, жаҳолат ва қолоқликка юз тутди. Уч хонликка бўлиниб кетган минтақа узоқ муддат ўзаро зиддият ва қарама-қаршиликлар, уруш-жанжаллар гирдобидида қолиб кетгани нафақат иқтисодий, молиявий ва ҳарбий салоҳият нуқтаи назаридан, балки, ижтимоий-маънавий фикр ривожидида ҳам кўп салбий оқибатларни келтириб чиқаргани барчамизга яхши маълум»².

Айнан шу сабаблар Туркистон заминининг ижтимоий-иқтисодий, маданий-маънавий соҳаларда ривожланишдан орқада қолишига ҳамда кейинроқ эса подшо Россияси мустамлакасига айланишига олиб келди.

400 йилдан ортиқроқ давом этган даврнинг аксарият қисми курашлар ва зиддиятлар билан ўтиб, улардаги барча йўналишлар қатори маданий ҳаётда

¹ Ислом Каримов. Юксак маънавият-енгилмас куч. Тошкент: «Маънавият», 2008. 17-бет.

² Ислом Каримов. Ўша асар. 50-51-бетлар.

ҳам, жумладан, санъат, илм-фан, меъморчилик, мусиқа кўшиқчилик, амалий санъат, ҳунармандчилик ва бошқа ижодий соҳалар ривожда ҳам ҳаёт шароитлари билан ўзаро боғлиқ ҳолда нотекис ривожланиш рўй берди. Бу даврларда Марказий Осиё, жумладан ҳозирги Ўзбекистон халқлари маданий ҳаётида араб имлоси билан бир қаторда форс-тожик тилидан ҳам фойдаланилди. Ўша даврдаги ҳукмрон синфларнинг «сиёсатидаги айрим чекланишлар», улар дунёқарашидаги эскича, бир томонлама фикрлаш ва хатти-ҳаракатлар ҳам маданиятнинг маълум даражада пасайиши ёки унинг депсиниб ривожланишига ўзига хос сабаб бўлди.

Бироқ, юқорида зикр этилган ҳолатлар кўрилатган асрларда ҳудудимизда яшаган халқлар ҳаётида, хусусан маданий ҳаётида ўсиш, ривожланиш бутунлай тўхтаб қолган эмаслигини, маданиятнинг барча соҳаларида ўзига хос ривож, тараққиёт бўлмаганлигини англамайдику! Буни айниқса мустақиллигимиз йилларида тикланган тарихий ҳақиқатлар ўнлаб олиб борилган тадқиқотларнинг рад рад этиб бўлмайдиган натижа, исботлари ҳам яққол тасдиқлаб турибдику! Хатто ўша давр ҳукмрон синф вакиллариининг ҳам аксарияти ўқимишли, ижод кишилари бўлиб, хусусан маданий ҳаёт ривожда ўзига хос хисса қўшганлари ҳам тарихимиздан маълум. Кўрилатган асрларда рўй бераётган ҳар қандай нохуш жараёнларда ҳам халқнинг зиёга, ижодга, илм-маърифатга бўлган ички табиий интилиш сўнмади ва улар орасидан етишиб чиққан зиёлilar, ҳунармандлар, фозилу зукколар маданиятнинг барча соҳаларини имкон қадар ривожлантиришда давом этдилар.

Гарчанд, бу ривожланиш асосан анъана қобиғида қолиб кетган ва унчалик оламшумул кашфиётларни вужудга келтирмаган бўлсада, маданий воқелик, Ўзбекистон тарихининг бир бўғини сифатида эътирофга мансуб.

Мазкур китобда ушбу давр ва унинг маданияти тарихини худди шу нуқтаи назардан баҳолаб, унинг асосий намояндаларининг айримлари ҳақидаги маълумотларни қисқа бўлсада жамлашни ўз олдимизга мақсад қилиб қўйдик.

Китоб сўнгида берилаётган изоҳли сўзлар ҳамда иловалар эса унинг мазмун ва моҳиятини кенгроқ англашда ёрдам беради деган умиддамиз.

ТАРИХИЙ ВА БАДИИЙ АСАРЛАР, ИЛМУ ФУЗАЛОЛИК ВА ТАРЖИМОНЛИК ИЖОДИ

Ватанимиз кўхна тарихининг қайси даврига назар ташламайлик, бунда даставвал буюк аждодларимиз ақл-заковати, истеъдоди-иктидори, қобиляти, билимдонлиги билан бирга уларнинг қадимдан юксак моддий ва маънавий маданиятнинг бетакрор дурдоналарини, дуру жавоҳирларини бунёд этиб, келгуси авлодлар учун бебаҳо, бой маънавий мерос қолдириб келганлигини шоҳиди бўламиз.

Ўтган даврлар сингари Туркистондаги XVI-XIX асрлар бошлари даврида ҳам маънавий маданият ўзига хос юксалишни бошидан кечирди. Ушбу даврда олиму фузалоларимиз томонидан яратилган йирик тарихий-бадий асарлар, амалга оширилган таржима ижоди, илм-фан ривожидан маданиятимиз тарихи хазинасидан ўрин олган бебаҳо бойлик сифатида ҳеч қачон ўз аҳамиятини йўқотмай келмоқда. Қуйида бу ижодий йўналишдаги айрим муаллифлар ва уларнинг ижодлари ҳақидаги маълумотларни қисқача умумлаштирган ҳолда келтиришга ҳаракат қиламиз.

Абулхайр Фазлуллоҳ ибн Рўзбеҳон (1457-1530). Шайбонийлар хизматида бўлган тарихчи олим. Унинг шайбонийлар тарихига оид «Меҳмонномаи Бухоро», «Сулук ул-Мулк» («Подшоҳларга йўл-йўрик») асарлари бизгача етиб келган.

Фахриддин Али Сафий (1463-1534). Ҳиротда туғилган. Шоир, ҳуқуқшунос, тарихчи ва таржимон. Унинг «Рашахот айн ул-ҳаёт», «Латоиф ул-тавоиф», «Маҳмуд ва Аёз», «Кашф ул-асрор», «Луғатнома» каби асарлари қўлёзмалари бизгача етиб келган. Хусусан «Рашахот ...» асарида нақшбандия тариқати шайхларининг ҳаёти ва фаолияти, Хожа Убайдулла Аҳрорга бағишланган қисмида эса устоз ва шогирд (Хожа Аҳрор ва Сафий) мулоқотлари ёритилган. Умуман бу асар нақшбандия тариқати тарихига бағишланган бўлиб, асар XV аср охири - XVI аср бошларида Мовароуннаҳрнинг иқтисодий, ижтимоий ҳаётини ўрганишда ҳам қимматли манба ҳисобланади.

Масъуд ибн Усмон Кўхистоний (XVI аср). Шайбонийлар сулоласи тарихчиларидан. Бизгача унинг «Тарихи Абулхайрхоний» тарихий асари етиб келган. Асар умумий тарих йўсинида ёзилган бўлиб, унда «Оламнинг яратилиши»дан то XV асрнинг 60-йилларигача бўлган давр воқеалари, шунингдек, Абулхайрхоннинг ўзи ва авлодлари, атрофидаги амалдорлари, саркардалари ҳақидаги маълумотлар баёни тавсифланган.

Ўтамиш хожи (XVI аср). Хоразмлик. Хива хони Элбарсхон саройида мирзолик қилган. У Хоразм ва Олтин ўрданинг жанубий ҳудудларига кўп марталаб саёҳат қилиб, тарихий асар ёзиш учун маълумот тўплаган. Муаллифнинг «Чингизнома» тарихий асари шайбонийлардан Эш Султон (XVI аср ярми) га бағишлаган бўлиб, бу асар XVI аср Хива хонлигида (туркий тилда) ёзилган ягона адабий-тарихий ёдгорлик ҳисобланади. Унда Чингиз ва

чингизийлар тарихига оид кўплаб тарихий маълумотлар, Олтин ўрда хонлиги фаолияти ҳақидаги фикрлар баён этилади.

Асар кўлёмаси Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтида (бундан буён Ўз ФАШИ) сақланади. Асар рус тилига ҳам таржима қилиниб, изоҳлар билан Ўзбекистонда, шунингдек Олмаота шаҳрида ҳам нашр этилган.

Мулла Шоди (XVI аср). Тарихчи. Ҳаётига оид маълумотлар жуда кам. Шайбонийхоннинг иниси Маҳмуд Султон саройида хизмат қилган. Форс тилида ёзилган «Фатҳнома» тарихий асарининг муаллифи. Асарни Маҳмуд Султон топшириғи билан ёзган. Асарда Шайбонийхоннинг Самарқандни босиб олгунга қадар Дашти Қипчоқ, Мовароуннаҳр ва Хоразмдаги ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ бўлган асосий сиёсий воқеалар: Хоразм топонимикаси, халқ кўзғолонлари, халқнинг оғир аҳволи ҳақидаги қатор воқеалар баёни берилган. Асарнинг кўлёмаси Россия, Тожикистон ва Ўз ФА ШИ фондида сақланмоқда.

Мутрибий - Ноий. Асл исми Мавлоно Султонмуҳаммад Самарқандий. (XVI аср II ярми - XVII аср бошлари). Тарихчи, шоир, адабиётшунос, хаттот ва созанда. Кўпроқ форсийда ижод қилган. Мутрибийнинг Самарқандда тузган «Тазкират уш-шуаро» (1605 й.) ва Ҳиндистонда ёзган «Нусха Зебои Жаҳонгир» (1625 й.) адабий ва тарихий асарлари, «Хотироти Мутрибий» номли мемуари сақланган. «Тазкирот уш-шуаро»да XVI аср II ярмидан XVII аср бошларигача Ўрта Осиё ва Озарбайжонда яшаб ижод этган 320 дан ортиқ шоирнинг ҳаёти, ижоди ҳақида маълумотлар берилган. Асар ўша давр адабий муҳити тарихини ўрганишда муҳим манба ҳисобланади. Мутрибийнинг «Хотироти Мутрибий» асарида эса Ўрта Осиё ва Ҳиндистон ўртасидаги сиёсий, адабий-маданий алоқалар акс эттирилган.

Масъуд ибн Усмон Кўхистоний (XVI аср). Тарихчи олим. Шайбонийлардан Суюнчхўжахоннинг, сўнг Самарқанд ҳукмдори Абдулатифхоннинг муншийси бўлган. Масъуд ибн Усмон форс тилида «Тарихи Абулхайрхоний» тарихий асарини ёзган. Унда Абулхайрхон ҳукмронлиги давридаги шайбоний ва манғит улусларининг ижтимоий-сиёсий аҳволи, ўзбек улусининг ташкил топиши баён этилган. Бу асар Дашти Қипчоқдаги кўчманчи туркий қабилаларнинг ижтимоий-сиёсий аҳволини ўрганишда муҳим манбадир. Асарда 30 га яқин қабилалар номлари келтирилган.

Шайбонийлардан Абдуллахон II ҳукмронлиги даврида (1557 - 1598 й.). мамлакатда шаҳарсозлик, адабиёт билан бир қаторда илм-фан ҳам ўзига хос тараққий этди. «Абдуллонома» тарихий асари билан бир қаторда ўша даврларда муаллиф Амин Аҳмад Розийнинг «Ҳафт иқлим», Мутрибийнинг дунё харитаси илова қилинган «Тазкироту шуаро» каби илмий асарлар яратилди.

Бухорода машҳур Абдуллахон кутубхонаси ташкил этилди.

Юртимизда хонликлар даврида Мовароуннаҳрнинг XVI аср тарихига бағишлаб яратилган энг йирик тарихий асар «Абдуллонома» - «Шарафномаи шоҳий» дир.

Асар 1584-1590 йиллар давомида Ҳофиз Таниш Бухорий томонидан форс тилида ёзилган. Асар Бухоро ҳукмдори Абдуллахон II га бағишланиб, «Шарафномаи шоҳий» ва айрим нусхаларда «Зарафномаи Абдуллахон» деб ҳам аталади.

Асарда Мовароуннаҳрда Абдуллахон II тахтга келгунгача бўлган сиёсий воқеалар ҳамда Шайбонийхон вафотидан сўнг бу ҳудуддаги сиёсий вазият, Абдуллахон ҳукмронлиги даври воқеалари ишончли, аниқ далиллар, маълумотлар асосида ёритилган. Бу асар Мовароуннаҳр халқларининг XVI асрдаги сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаётини ўрганишда энг муҳим манбалардан ҳисобланади. Асарнинг 2 жилддан иборат ўзбекча нашри эълон қилинган.

Абдуллоҳ Насруллоҳий (XV аср II ярми-XVI аср ўрталари). Тарихчи олим. XVI аср бошларидан Шайбонийхон саройида хизмат қилган. 1533 йилда ўзининг «Зубдат ул-осор» номли асарини яратган. Унда туркий, мўғул халқларининг тарихи, Мовароуннаҳр ва Хуросонда шайбонийлар ҳукмронлигининг дастлабки йилларидаги сиёсий ҳаёт баён этилган.

Кўҳакий Султон Муҳаммад Ҳофиз Тошкандий (XVI аср). Тарихчи, ҳуқуқшунос, таржимон. У жуғрофия, этнография, ҳандаса, риёзиёт, фалсафа, мантиқ, фикҳ, адабиёт соҳаларининг ҳам билимдони бўлган. 10 дан зиёд асарлар ёзган. Унинг «Рисолаи фифанний-ат тавсир вал калом» (эътиқодга оид илмлар ҳақида рисола) асари бизгача етиб келган. Кўҳакий, шунингдек, Муҳаммад ибн Андоннинг 2 жилдли «Тарихи Туркистон» асарини форсчадан ўзбекчага ўгирган ва унга янги маълумотларни қўшиб бошқа ном билан нашр эттирган. Кўҳакийнинг «Шарҳи ободул ал-мунозара» китобига ёзган шарҳи ва араб тилида ёзилган «Фавоид зиёия» (мунаввар фойдалар) номли шарҳланган асари Ўз ФА ШИ фондида сақланмоқда.

Кўчкунчихон (XVI аср I ярми). Шайбонийлар сулоласидан бўлган хон. Абулхайрхон ва Робия Султон Бегим (Улуғбекнинг қизи) дан бўлган фарзанд. Кўчкунчихон даврида илм-маърифат ривожланган. Бир қатор асарларни ўзбек тилига таржима қилиш ишлари бажарилган. Форс тилидан ўзбек тилига Рашидиддиннинг «Жоме ат-таворих», Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарлари таржима қилинган, кутубхоналар кенгайган ва кўпайган. Бухорода Абдулазизхон кутубхонаси очилган.

Абулбақо ибн Баҳоуддин (XVI аср II ярми-XVII аср I чораги). Тарихчи. Абдулазизхон саройида хизматда бўлган. У ўзининг бобосига бағишлаб «Жомеъ ул-мақомоти Маҳдуми Аъзам» номли тарихий китобини ёзган. Китобда Мовароуннаҳрнинг XVI асрнинг биринчи ярмидаги иқтисодий ва сиёсий аҳволга доир қимматли маълумотлар берилган.

Зайниддин Восифий (1486-1566). Шайбонийлар даврининг машҳур адибларидан бири. Ҳиротда туғилган. Тошкентда вафот этган. Восифийнинг қаламига мансуб «Бадойи ул-вақоя» (Ажойиб воқеалар) номли тарихий-бадий асарда ўша даврнинг машҳур адиблари ҳаёти ҳақида қизиқарли ҳикоялар баён этилади. Восифий хаттотлик ва муаллимлик ҳам қилган. Жумладан, Тошкент

вилоятида шахзода Наврӯз Аҳмад хузурида сарой муаллими вазифасини ҳам адо этган.

Маҳмуд ибн Вали (XVI-XVII аср). Балхда туғилган. Шоир, тарихчи, табиб, адабиётшунос, сайёҳ. Ўз даври билимларини яхши эгаллаган. Унинг асарлари орасида «Бахр ул-асрор» (Сирлар уммони) номли ҳар бир жилди 4 қисмдан иборат 7 жилдлик асари алоҳида аҳамиятга эга. Асар Балх ҳоқими Нодир Муҳаммад топшириғига мувофиқ (1645-1651 йилларда) форсий тилда ёзилган. Асар тарихга оид китоб бўлсада, у қомусий характерда бўлиб, Мовароуннаҳр, Хуросон, Ҳиндистон, Сарандиб, Шарқий Туркистон ва бошқа ўлкалар тарихи, географияси, этнографияси, маданияти ҳақида қимматли маълумотлар беради. Шунингдек, асарда ўша давлатлар аҳолиси, урф-одати, эътиқоди, касб-кори, ўзаро муносабатлари, иқтисоди, ишлаб чиқарган маҳсулотлари ҳақида қизиқарли маълумотлар келтирилади.

Хусайн Сарахсий (XVI-XVII асрлар). Жўйбор хожаларининг муриди, тарихчи ва мутасаввиф. Унинг форсча «Маноқибӣ Саъдия» («Хожа Муҳаммад Саъдининг муноқиблари») асари Жўйбор хожаларига бағишланган бўлиб, 7 бобдан иборат. Унда Муҳаммад Шайбонийхон вафотидан сўнг Мовароуннаҳрдаги ички вазият, турли тарихий воқеалар жараёнлари баён этилган. Асар шарқшунос Ҳ.Тўраев томонидан ўзбек тилига таржима қилинган.

Абулғозий Баҳодирхон (XVII аср). Хива хони. Шайбонийларнинг 2-сулоласи Элбарсхонлардан. Тарихчи ва табиб. Хон Абулғозий йирик тарихчи олим сифатида ҳам маданиятимиз тарихидан муҳим ўрин олган. Унинг «Шажараи турк» ва «Шажари тароқима» номли тарихий ва тиб илмига оид «Манофи ул-инсон» (Инсонга фойдали нарсалар) асарлари нафақат Ўзбекистон, балки Ўрта Осиё тарихига оид қимматли манбалардан ҳисобланади.

Муҳаммад Шариф Бухорий (1609-1697). Бухоролик файласуф ва тарихчи. Фалсафа, тасаввуф, тарих, фикх, тилшунослик, шеърят, астрономия соҳаларига оид 20 дан ортиқ асарлар ёзган. Унинг «Ар рисола ад-даврия» (Даврийлик ҳақида рисола) асари макон ва замон масалаларига бағишланган. Бухорий Адудиддин ал-Иджийнинг «Адудийа ақидалар шарҳига хошия» ва Саъдуддин Тафтазонийнинг «Мавлавий Шариф таҳзиб шарҳига хошия» асарларига шарҳ битган. Унинг «Китоби фавонийиди хоқонийа» (Хоқонга фойдали масалаҳатлар китоби) асари 25 боб ва 32 фаслдан иборат бўлиб, унда шариат қонун-қоидалари, ижтимоий ҳаёт ва ахлоқий муаммоларга оид маълумотлар, ҳукмдорлар ҳақида қизиқарли лавҳалар мавжуд.

Муҳаммад Юсуф Мунший (XVII аср). Балхлик тарихчи олим. Аштархонийлардан Субхонқулихон ва Балх ҳоқими Муҳаммад Муқимхон саройида муншийлик вазифасида ишлаган. У ўзининг «Муқимхон тарихи» номли тарихий асарида Балх ва қисман Бухоро хонлигининг XVII асрдаги ижтимоий-сиёсий тарихини баён этган. Унда шайбонийлар даврида Мовароуннаҳрнинг умумий аҳволи ҳам тасвирланади. Шу боис, «Муқимхон тарихи» асари қимматли тарихий манбадир.

Мирмуҳаммад Амин Бухорий (XVII аср). Бухоролик тарихчи олим. Унинг «Убайдуллонома» асари Убайдуллохон хукмронлиги даври ҳақида маълумот берувчи қимматли манбадир.

Муҳаммад Амин ибн Муҳаммадзамон (XVII аср). Унинг «Муҳит ут-таворих» (Тарихий даврлар) асари бизгача етиб келган.

Турдий - (XVII аср). «Субхонқулихон тўғрисида ҳажвия» асари бизгача етиб келган.

Саид Аълам Роқимий (XVII-XVIII асрлар). Андижонлик. Ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида маълумотлар кам. Унинг «Тарихи томм» асари илмий, адабий-тарихий, маърифий, эстетик аҳамиятга эга. Унда ўнлаб ҳуқуқшунос олимлари ҳақида маълумотлар билан бирга 1633-1644 ҳамда 1645-1701 йиллар давомида Эрон ва Ўрта Осиёда юз берган воқеалар, ходисалар, ўша даврда яшаб ўтган тарихий шахслар ҳаёти ҳақида маълумотлар баёни ҳам берилган. Шунингдек, асардаги йирик тарихий шахслар: Ҳамадоний, Нишопурий, Нақшбанд, Тафтазоний, Тайободий, Ҳасан Кубровий, Зоминий, Ҳофиз, Саъдий, Жомий, Навоий, Биноий, Кошифий, Котибий, Мушфиқийларнинг шахси ҳақидаги маълумотлар ҳам муҳим тарихий манбадир.

Хўжамқулибек Балхий (XVII аср охири-XVIII аср I ярми). Тарихчи олим ва давлат арбоби. Отаси Имомқули Қушбеги Субхонқулихон саройида хизматда бўлган. Балхий 1718-1824 йилларда форс тилида «Тарихи Қипчоқхон» асарини ёзган. Асарнинг охири бобларида Шайбонийлар ва аштархонийлар, ўзбек улуси хони Абулхайрхондан то 1724 йилгача Дашти Қипчоқ, Мовароуннаҳр, Хуросон, Шимолий Афғонистон, Шарқий Туркистон, Эрон, Ҳиндистонда юз берган муҳим сиёсий воқеалар тасвирланган. Унда теурийзода Абу Саид билан Абулхайрхон ўртасидаги иттифок, Бухородаги қалмиқлар, қипчоқлар, қорақалпоқлар, хитой-қипчоқлари кўзғолонлари (1682, 1715-16, 1718-19 й.й.) ҳақида ҳам муҳим маълумотлар берилган. Асар қўлёзмаси ЎзФАШИ фондида сақланмоқда.

Шарафиддин Аълам (XVII-XVIII аср I чораги). Тарихчи. Андижон вилоятида туғилган. Кейинчалик Самарқандда яшаган. Унинг «Тарихи Саид Роқим» тарихий асарида Мовароуннаҳр, Хуросон ва Ҳиндистонда Темур давлатидан то 1645 йилгача, яъни аштархонийлардан Бухоро хони Абдулазизхон тахтга ўтиргунгача бўлган давр тарихий воқеалари тасвирланади. Бу асар Мирза Салимбек томонидан 1913 йилда Тошкентда нашр этилган.

Сўфи Оллоёр (1644-1724). Манбаларда туғилиб, яшаган манзили Каттакўрғон-Денов деб кўрсатилган. Тариқат арбоби ва мутасаввуф шоир. Ўз даврининг барча асосий илмларини эгаллаган, араб ва форс тилларини мукаммал билган. Бухоро хони Абдулазизхон саройида масъул лавозимда ишлаган. Лекин дарвешона феъл-атворли, шоирона кўнгил соҳиби бўлган. Сўфи Оллоёр ўз даврининг машҳур шайхи Наврўзга шогирд тушган. Унинг ўзи ҳам шайхлик мартабасига кўтарилиб, валиуллоҳ (каромат соҳиби) бўлиб етишган. Ислом маърифатини тарғиб-ташвиқи билан шуғулланган. У «Маслак ул-муттақин» (Тақводорлар маслаги), «Мурод ул-орифин»

(Орифлар муроди), «Махзан ул-мутсин» (Итоаткорлар хазинаси) асарларини форсий тилда, «Сабот ул-ожизин» (Ожизлар саботи), «Фавз ун-нажот» (Нажот тантанаси) маснавийларини туркий тилда яратган. Ахлоқий-таълимий аҳамиятга эга бўлган «Маслак ул-муттақин» ва «Сабот ул-ожизин» асарлари мактаб ва мадрасаларда асосий дарслар қаторида ўқитилган.

Термизий Хожа Самандар (1638-1740). Термизлик. Тарихчи олим, шоир, уламо ва давлат арбоби. 1670 йилдан бошлаб Бухорода Абдулазизхон саройида тарихчи лавозимида ишлаган. Элчи сифатида ҳам хизмат қилган. Термизий форс-тожик тилида «Дастур ул-мулук» (Подшоҳларга қўлланма), «Анис ал-фуқаро» (фуқаролар дўсти) асарларини ёзган. «Дастур ул мулук» тарихий ва адабий асар бўлиб, унда муаллиф яшаган даврдаги барча тарихий жараёнлар баёни берилган.

Хожа Мир Муҳаммад Салим (XVII аср охири - XVIII аср I ярми). Тарихчи олим. Аштархоний султонлар оиласида туғилган. Убайдуллахон II вафотидан сўнг бобурийлардан Носириддин Муҳаммадшоҳ хизматига кирган. Унинг топшириғи билан форс тилида «Силсилат ас-салотин» (Подшоҳлар силсиласи) тарихий асарини ёзган. Бу асар Бухоро хонлигидаги XVI-XVIII аср I чораги тарихий жараёнларини ўз ичига олади. Шунингдек, асарда улус тизими, солиқлар, Ўрта Осиё шаҳарлари, аҳолиси ва урф-одати ҳақида қимматли маълумотлар бор. Асар қўлёзмаси Англиядаги Бодлиан кутубхонасида сақланмоқда.

Муҳаммад Амин Бухорий (XVII аср-XVIII аср бошлари). Бухоролик тарихчи олим. Ҳаёти тўғрисидаги маълумотлар деярли сақланмаган. Тахминан 60 ёшларида «Муҳит ат-таворих» (Океанлар тарихи) асарини ёзган. Асар 10 бобдан иборат бўлиб, унинг кейинги боблари сомонийлар ва аштархонийлар даврини ўз ичига олган. Асарда олимлар, хаттотлар ва наққошлар ҳақида ноёб маълумотлар берилган. Хусусан, Субхонқулихон (1681-1702) даврида юз берган сиёсий воқеалар кенг ёритилган. Асар у билан тахминан бир вақтда яратилган Муҳаммад Юсуф Муншийнинг «Тарихи Муқимхоний» ва Мирмуҳаммад Амин Бухорийнинг «Убайдулланом» асарлари каби аштархонийлар даврини ёритишда муҳим манба ҳисобланади.

XVIII аср II ярми ва XX аср бошларида Манғитлар ҳукмронлиги яъни Бухоро амирлиги даврида Муҳаммад Вафо Карминағийнинг «Тухфаи Хоний», Муҳаммад Шарифнинг «Тож ут-таворих», Муҳаммад Миролим Бухорийнинг «Фатхномаи султоний», Мирзо Абдулазиз Сомийнинг «Манғит хонлари тарихи» каби тарихий асарлар яратилди. Шунингдек, «Бўз ўғлон», «Юсуф ва Аҳмад», «Гўр ўғли» туркумидаги дostonлар халқ орасида кенг тарқалди.

Муҳаммад Сиддиқ Рушдий (XIX аср). Тахминан Шарқий Туркистонлик. Ўзбек шоири, таржимон, тарихчи, олим. Илмий-адабий мероси ҳақида маълумотлар кам. Унинг «Газкираи ул-авлиёт туркий» номли қимматли асари XX аср охирларида топилди. Бу асар Ёркент ҳокими Хожа Кефакбек илтимосига кўра ёзилган. Муаллиф асарда 83 та авлиё бузрукворлар ҳақида қимматли маълумотларни зикр қилади. Асарда уларнинг илм-фан, дин, адабиёт

оламида тутган ўрни, маслаги, илмий қудрати ҳақида ҳам баён этилади. Шунингдек, муаллиф ўз асарида Шарқ фалсафий-диний қарашлари, хусусан, тасаввуф таълимоти, моҳияти, унинг юзлаб атамаларининг луғавий маъноси тўғрисида кенг маълумот берган.

Ҳожи Юсуф (1842-1925) Хўжандлик. Олим, сайёҳ географ. У форс, араб, юнон, инглиз ва француз тилларини мукамал билган. Ёшлигида Мисрга бориб, 5 йил мадрасада ўқийди. Риёзиёт, астрономия, ҳикмат, араб ва форс адабиёти бўйича пухта билим олади. 7 йил мударрислик қилади. 12 йилдан сўнг ватанига қайтади. Шундан сўнг сафарга чиқиб Юнонистон, Сурияда бўлади. Кейинги сафарида Испания, Франция, Хабашистон, Италия, Жазоир, Туркия, Россия (Петербург)да бўлади. Бу юртлар ҳақида маълумотлар тўплайди. Кейинроқ Оренбург, Москва, Одесса орқали Оврупа ва Африка мамлакатларида ҳам бўлади.

Юртимиз тарихида учинчи глобусни айнан шу ажойиб сайёҳ ва олим Ҳожи Юсуф ясаган. У хўжандлик заргар, наққош, рассом, дурадгор ва сайёҳлар билан маслаҳатлашиб, шоир Тошхўжа Асирий, Хусайн Рошеъ, Абдулло Фаёз, мисгар Нурмуҳаммад, уста Ёқубхон ва бошқаларнинг ёрдами билан 1895 йилда ясаган ушбу ер куррасининг шакли-курраи арз, яъни, глобус Москва, Петербург, Тошкент ва Самарқанд шаҳарларидаги турли кўргазмаларда намойиш этилган. Ҳожи Юсуф бу бенуқсон ихтироси учун муаллифлик гувоҳномасини ҳам олган. Шунингдек, Ҳожи Юсуф ернинг тузилиши ва сайёраларни ўрганиш юзасидан бир қатор рисоалар ҳам ёзган.

Рожий (XIX аср 30-йиллари-XX аср боши). Хивалик. Исм-шарифи Муҳаммад Юсуф. Шоир, таржимон, хаттот, созанда. Мумтоз адабиёт анъаналарининг етук давомчиси. Мирхонднинг «Равзат ус-сафо» асарининг 4-5-бобларини ва бошқа бир қанча асарларни форс тилидан ўзбек тилига ўттирган. Қўлёзмалари ЎзФАШИ фондида сақланмоқда.

Саидрасул Саидазизов (1866-1933). Тошкентлик. Шоир, таржимон. Рус-тузем мактабини тугатган. Мадрасада мударрислик қилган. Ўзбек, тожик, араб тилларида ижод қилган. «Устози аввал» дарслигининг муаллифи. У Крылов ва Толстой асарларини илк бора ўзбек тилига таржима қилган.

Салмонхўжа Самарқандий (XIX аср). Тарихчи олим. Бухоро амири Музаффар буйруғи билан «Рахимхон давридан бошлаб Манғитлар давлатининг тафсили ва баёни» асарини ёзиб, унда кўрсатилган давр тарихи тўлиқ баён этилган. Асар қўлёзмаси Санкт-Петербургдаги Шарқшунослик институтида сақланади.

Салоҳиддин Тошкандий (XIX аср II ярми-XX аср боши). Тошкентлик адиб. Ҳаётига оид маълумотлар деярли сақланмаган. Бизгача «Темурнома» (1908) бадий асаригина етиб келган. Муаллиф бу асарни яратишда кўпгина тарихий, бадий ва диний асарлардан фойдаланган. Китобда Мовароуннаҳрда ҳукм сурган сулолалар тилга олинган ва унда Амир Темурнинг болалигидан то вафотигача босиб ўтган тарихий йўли қизиқарли ҳикоя қилинади. Шунингдек,

китобда Ислом ва унинг вакилларига ҳам кенг ўрин берилиб, унда 500 дан ортиқ тарихий шахслар тилга олинади.

Сидқий Хондайлиқий (1884-1934). Тошкент вилояти, Бўстонлик туманида туғилган. Шоир, хаттот, таржимон. Форс, араб тилларини билган. Унинг бир қатор шеърлари бизгача етиб келган. «Тазкираи имоми Аъзам», «Мулла Сидқий Хондайлиқийнинг юз насихати», «Мезони шариат», «Ҳолоти Сидқий» каби насрий асарларни ёзган. «Ҳикояи латифа», «Баҳром ва малика Гуландом», «Ажойиб ул-махлуқот», «Ўғри ва қози», «Бўстон» (Саъдий) асарларини таржима қилган.

Мирзо Абдулазим Сомий (1839-1908). Бухоролик тарихчи олим, хаттот. Дастлаб турли амалдорлар қўлида котиблик қилган. Амир Музаффар ва Абдулахад даврларида сарой муншийси бўлган. «Шоҳлар қабристони» маснавийси, «Иншо», «Тухфаи шоҳий», «Ҳаёл кўзгуси», «Манғит ҳукмдорлари тарихи» асарларининг муаллифи. «Манғит ҳукмдорлари тарихи» асари тарихчи Л.П.Епифанова томонидан рус тилига ўгирилган ва нашр қилинган.

Мирзо Олим Тошкандий (XIX аср). Тарихчи олим, шоир. Қўқон хонлари Худоёрхон ва Маллахон саройларида мушриф (назоратчи) бўлиб ишлаган. Мирзо Олим XIX аср охирида ёзган «Ансоб ус-салотин ва таворих ул-хавоқин» (Султонлар шажараси ва ҳоконлар тарихи) асари билан машҳур бўлган. Асар Фарғонанинг XV-XIX асрлар орасидаги турихини ўз ичига олади. Мирзо Олим ўзбек ва тожик тилларида «Мушриф» тахаллуси билан шеърлар ҳам ёзган.

Мирзо Самарқандий (XIX аср). Самарқандлик тарихчи ва таржимон. У «Рўзномайи сафари Искандаркўл», «Москва кўрғазмаси кундалиги» асарларининг муаллифи. «Искандаркўл сафари кундалиги» асари Ўрта Осиё халқларининг тарихи, этнографияси ва археологиясини ўрганишда муҳим манбадир.

Мирзо Ҳўқандий (1880-1943). Қўқонлик шоир ва маърифатпарвар. Адабиёт ва хуснихат билан ҳам шуғулланган. XX аср бошида янги усул мактаби қошида «Маърифат» номли кутубхона ва нашриёт ташкил этган. «Болалар совғаси», «Дарс раҳбари», «Алифбо раҳбари» каби дарсликларни таржима қилиб нашр эттирган. «Гулшани Мирзо», «Гулшани хаёл» номли дарсликлар тузган. Форс тилидан Абдурахмон Жомийнинг «Рисолаи муаммо»сини таржима қилган. «Жумбоқ мажмуаси» номли топишмоқлар тўпламини нашр эттирган.

Ажзий Сиддиқий (XIX аср II ярми-XX аср бошлари). Самарқандлик маърифатпарвар, шоир, таржимон. Толстой, Крылов, Гоголь асарларини ўзбек тилига таржима қилган, дарслик ёзиб, таржималаридан киритган. Шеърини тўплам ва дostonлари ҳам нашр этилган. XX аср бошида янги усулдаги мактаб қурдириб, ўқитувчилик қилган. Кенг халқ оммасини маърифатга чорлаш йўлида катта жонбозлик кўрсатган.

Аламқаш (1846-1924). Асл исми Убайдулло Ислом ўғли. Ҳозирги Ғаллаорол тумани, Қизилкўрғон қишлоғидан. Шоир, хаттот, таржимон. Унинг

форсчадан ўзбекчага эркин таржима қилган машҳур «Чор китоб»и Тошкентда тошбосмада 3 марта қайта нашр этилган.

Баёний (1858-1923). Хивалик. Асл исми Муҳаммад Юсуфбек бўлиб, ўзбек шоири, тарихчиси, муסיқашуноси ҳамда хаттот ва таржимонидир. Сулс, куфий, райҳоний, шикаста хатларини яхши билган, танбур чертиш ва ғижжак чалишда моҳир бўлган. Хоразм тарихига оид икки асари ва таржималари бизнинг кунгача етиб келган. У мумтоз шеърятнинг деярли барча турларида ижод қилган.

Баёний ўзининг машҳур «Шажараи Хоразмшоҳий» тарихий-мемуар асарини яратиб, Мунис ва Огаҳий бошлаган ишни давом эттирган. Бунда Ёфасдан Қўнғирот уруғгача, Абулғозий Баҳодирхондан Асфандиёрхонгача ўтган хонлар ҳукмронлиги даври тарихи ёритилган. Муаллифнинг «Хоразм тарихи» асари эса «Шажараи Хоразмшоҳий»даги воқеаларни тўлдирган. 16 бобдан иборат бу асарнинг 8 боби бизгача етиб келган.

Баёний арабчадан Дарвеш Аҳмад («Сахойиф ул-ахбор»), форсчадан Биноий («Шайбонийнома»), Табарий («Тарихи Табарий») асарларини ўзбек тилига ўгирган. «Мажмуати шуарои форсий» тўпламини хуснихатда кўчирган.

Маҳмудхўжа Бехбудий (1875-1919). Самарқандлик. Драматург, публицист, дин ва жамоат арбоби. Юртимизда жадиличлик ҳаракати етакчиларидан бири. Бехбудий йирик маърифатпарвар сифатида кўплаб дарсликлар ҳамда тарихий китоблар яратган ва нашр эттирган. «Рисолаи асбоби савод», «Рисолаи жуғрофияи умроний», «Мунтахаби жуғрофияи умумий», «Китобат ул-атфол», «Амалиёти ислом», «Тарихи ислом» китоблари шулар жумласидандир. 1911 йилда ўзининг машҳур «Падаркуш» драмасини яратган. Абдурауф Фитратнинг «Баёноти сайёҳи ҳинди» асарини русчага таржима қилиб, нашр эттирган.

Бехбудий матбуотимиз тарихида йирик мақоланавис сифатида алоҳида мавқега эга. Ҳозиргача унинг 300 га яқин турли хил мавзуга бағишланган мақолалари аниқланган.

Боситхон Зоҳидхон ўғли (1878-1959). Тошкентлик. Тахаллуси Хақирӣй. Ўзбек таржимони, шоири, табиби. Ўзбек ва форс тилларида ижод қилган, араб тилини яхши билган. Ғаззолийнинг «Дақоик ул-ахбор» («Нозик хабарлар») асарини ўзбек тилига таржима қилиб, нашр эттирган. Халқ табобатига оид «Қонуни Боситий», «Истилоҳот ул-атиббо фи интифоъот ал-ҳиббо» («Дўстлар фойдаланадиган тиббий атамалар») каби асарларни яратган. Улар Ўз ФА ШИ да сақланади.

Бухорий Мирзо Шамс (XIX аср). Тарихнавис олим. Бухоро амири саройида муншийлик қилган. Бухорий «Баёни баъзи ҳаводисоти Бухоро, Хўқанд ва Қошғар» (Бухоро, Қўқон ва Қашқарнинг айрим воқеа-ҳодисалари баёни) асарини яратган.

Аҳмад Дониш (1826-1897). Бухоролик. Шоир, мусаввир, хаттот, меъмор, мирзо, ёзувчи-мударрис, маърифат тарғиботчиси, давлат арбоби бўлган Аҳмад Донишнинг серқирра ижоди ўзига хосдир. Юқоридаги ҳунар ва соҳаларни

тўлиқ эгаллаган бу олим. Бухоро амири Насрулло ва амир Музаффарларнинг Петербургга юборилган элчилари каторида ҳам бўлган. 1865 йилда у юлдузларнинг жойлашиш тартиби ҳақида биринчи ҳайъатшунослик рисоласи «Манозир ул-кавокиб»ни ёзган. Бу асар ўша даврда юлдузлар туркуми ва уларнинг самовий ўрнашуви ҳақидаги мухтасар бир қўлланма эди.

Аҳмад Дониш «Тарих ҳақида рисола» асарида эса аштархонийлар сулоласи хонларининг юз йиллик тарихи ҳақида кўпгина маълумотлар берган. У 15 йил давомида ўзининг йирик «Наводир ул-вақоеъ» («Нодир воқеалар») асарини яратган. Унда муаллиф жуда кўп ижтимоий-сиёсий, фалсафий, адабий, ахлоқий-таълимий, ирфоний-маърифий масалалар хусусида замонасининг илғор, пешқадам зиёлиси, олими сифатида мулоҳаза юритади. Муаллиф ўз фикрларини тарихий воқеалар, машҳур кишилар ҳаёти ҳамда замонасининг бевосита ўзи билан боғлиқ ҳикоятлар, нақл ва тамсиллар билан тасдиқлаб, далиллаб беради.

Мазкур асар 1965 йилда тожик тилидан ўзбекчага ўгирилиб, нашр қилинган.

Қори Қундузий (1786-1857). Афғонистонда туғилган. Қўқонда ижод қилган. Шоир ва тарихчи. Туғма кўр бўлган. Бухорода таҳсил олиб, «Ҳофизии Қуръон» бўлиб танилган. Араб тилининг сарф ва наҳви, фикҳ, ҳадис ва адабиёт илмини чуқур эгаллаган. Умархон Қўқон тахтига ўтиргач, Қундузий ҳам Қўқон шаҳрига бутунлай кўчиб келган. Ўзбек ва форс тилларида ижод қилган. Қўқон шоирлари ва олимлари орасида эътиборга эга бўлган.

«Махфий» ва «Комий» таҳаллуслари билан ғазаллар битган. Асосан, тарихни шеърий услубда жамлаган «Таворихи Манзума» (Назмий тарихлар) асари бизгача тўлиқ етиб келган. Асар XIX аср ўзбек мумтоз адабиётининг нодир намуналаридан бири бўлиши билан бирга, Қўқон хонлиги тарихини ёритувчи муҳим манбалардан биридир.

Қундузийнинг муаммо жанрига бағишланган «Ҳалл ул-фароид» (Муаммоларни ечиш йўллари), шариатга доир «Викоя» асари асосида «Шарҳи Викоя» номли китоблар яратгани ҳақида ҳам маълумотлар бор.

Хумулий. Жумақули Ургутий Самарқандий (XIX аср). Шоир ва ёзувчи. Бухоро амири Насрулло даврида Ургутда қозилик қилган. Ўзбек ва тожик тилларида наср ва назмда ижод қилиш билан бирга тарихий асарлар ҳам ёзган. Замондош олим ва шоирларнинг таржимаи ҳолини ёзиб қолдирган. Унинг «Тарихи Хумулий», «Манзумоти тарихий», «Шоҳ ва гадо», «Шайх Мусахон ат-Даҳбидийнинг таржимаи ҳоли» номли асарлари бор. Бу асарларда дарвеш шайхлар тарихи, манғитлар сулоласи тарихи, шунингдек, 1870 йил тарихий воқеалари ҳақида маълумотлар берилган.

Умидий (Ҳавоий, Марғилоний) (1835 - 1905) - шоир, тарихчи. Ҳаёти Фарғона ва Марғилонда, Шарқий Туркистонда ўтган. Фурқат, Муқимий ва бошқа шоирлар билан яқин ижодий ҳамкорликда бўлган. Унинг назмий ва насрий йўналишида ёзилган ҳикоялари, афсона ва ривоятлари тўплами мавжуд. Умидийнинг «Давлатнома ёки тарихи Хўқанд» (1880 й.), «Мактубчаи хон»

(1884 й.), «Жангнома» (1888 й.), «Ҳайрат ул-олам» ва бошқа тарихий, фалсафий-дидактик дostonлари бизгача етиб келган. Асарларининг қўлёзмалари Ўз ФА ШИ ҳамда Россия Фанлар академияси Санкт-Петербург бўлими фондларида сақланмоқда.

Мусо Сайрабий (1836-1917). Сайрам туманида туғилган. Шарқий Туркистонда ижод қилган. Тарихчи, давлат арбоби, мударрис, адиб ва шоир. Уйғур олими Мулла Усмон охунд халфадан Қуръон, ҳадис, тарих, адабиёт, илми нужум, география, араб ва форс тилларини ўрганган.

Сайрабий «Тазкират ул-авлиё фи муфтахул имон» (Авлиёлар тазкираси – имон калити), «Дар баёни Асҳоб ул-қаҳф» (Фор кишилари ҳақида), «Тарихи Ҳамидия» (Ҳамидия тарихи) каби тарихий асарлар, «Девони маснавий» шеърлар тўплами ҳамда «Саломнома» асарининг муаллифидир. «Тарихи Ҳамидия» асарида Туркистон-Мўғулистонда ҳукм сурган хонликлар ва хонлар, Ёркенд хонлиги (1465-1759), уни хитойлар томонидан босиб олиниши, ерли аҳолининг мустақиллик курашлари баёни таърифланган. Сайрабийнинг асарлари Туркистоннинг XIV-XIX асрлари тарихини ўрганишда муҳим манба ҳисобланади.

Возех (XIX аср). Бухоролик. Асл исми Қори Раҳматуллоҳ. Шоир, адабиётшунос, хаттот, географ. Ўзбек, тожик, араб тилларида турли жанрларда ижод қилган. Унинг «Ақоид ун-нисо» (Аёллар учун қоидалар) рисоласи, «Савониҳ ул-масолик ва фарсих ул-мамолик» (Йўлларнинг қулайликлари ва мамлакатларнинг масофалари) асарларида қимматли тарихий маълумотлар берилган. «Тухфат ул-аҳбоб фи тазкират ул-асҳоб» (Сухбатдошлар таржимаи ҳолидан дўстларга туҳфа) тазкирасида эса Қўқон ва Бухоро хонлигида яшаган шоир ва давлат арбоблари ҳақида маълумот берилган.

Гулшаний (XIX аср II ярми-XX аср боши). Бухоролик тарихчи, шоир. Асл исми Мулла Муҳаммад Содикхожа. Бухоро амирлигининг тарихий географиясига оид «Тарихи Хумоюн» асарини яратган. Асар рус тилига таржима қилинган. Унда амирлик ҳудудидаги шаҳар, қасаба, қишлоқ ва улардаги аҳоли ҳақида қимматли маълумотлар берилган.

Абу Тоҳирхожа Самарқандий (XIX аср). Тарихчи олим. Ахлоққа оид «Ахлоқи Музаффарий» асари Бухоро амири Музаффарга бағишланган. «Самария» асарида эса Самарқанднинг қадимги даврларидан XIX асргача бўлган тарихи тасвирланган.

Сулаймон Бухорий (1821-1880). Бухоро вилоятидан. Тилшунос олим, шоир, элчи ва сайёҳ. Шарқ мамлакатлари бўйлаб саёҳат қилган. Истамбулда матбаа ишлари билан шуғулланиб, Яссавий, Сўфи Оллоёр, Умархоннинг китобларини нашр эттирган. Узоқ йиллар тадқиқот олиб бориб, «Луғати чигатой ва турки усмоний» номли 2 жилдли луғат тузган. Луғат муқаддимасига 186 мисрали «Манзумаи чигатой» автобиографик шеърини киритган. Бу луғатда географик атамалар ва жойлар номлари берилганлиги билан ҳам қимматли манбадир. Унда Яқин ва Ўрта Шарқдаги шаҳарлар ва бошқа аҳоли масканлари ҳақида ҳам нодир маълумотлар бор.

Муҳаммад Яъқуб Бухорий (XVIII аср II ярми-XIX аср бошлари). Бухоролик тарихчи олим. М.Яъқубнинг бизгача «Гулшан ул-мулук» (Подшоҳлар гулшани) номли тарихий асари етиб келган. Унда Бухоронинг қадимги тарихи, ҳукмдорлари шажараси ва муаллиф яшаган давр тарихи ҳақидаги маълумотлар баён этилган.

Муҳаммад Шариф ибн Нақий (XIX аср). Бухоролик тарихчи олим. Ҳаётига оид маълумотлар сақланмаган. Бухоро хонлиги тарихига оид «Тоғ ут-таворих» (Йилномалар тоғи) асарини ёзган. Унда Чингизхон ва унинг авлодлари, шайбонийлар ва аштархонийлар тарихи, манғитларнинг шажараси, амир Ҳайдар ҳукмронлигининг дастлабки йиллари воқеалари баёни берилган. Асарнинг 2 нусха қўлёзмаси ЎзФАШИ фондида сақланмоқда.

Муҳаммад Миролим Бухорий (XIX аср). Бухоролик тарихчи олим. Амир Насруллохон даврида Ғузур ҳокими Муҳаммад Олимбекнинг хизматида бўлган ва унинг топшириғи билан «Фатҳномаи Султоний» тарихий китобини ёзган. Асар муқаддима ва 29 бобдан иборат. Асар амир Шохмурод (1785-1800) давридан то амир Насруллохон ҳукмронлигининг дастлабки йилларигача Бухоро амирлигида бўлиб ўтган воқеаларни ўз ичига олади. Асар қўлёзмаси ва русча наشري ЎзФАШИ да сақланмоқда.

Муҳаммад Солиҳ Раҳим Қорахўжа ўғли (1830-1890). Тошкентлик тарихчи ва географ олим. Муҳаммад Солиҳ бобоси мулла Абдурахимхўжа ўз насабномаси билан шайх Хованди Тоҳур (XIV аср) га боғланишини ва у Тошкентнинг «Қиёт» маҳалласида туғилганини таъкидлайди. Муҳаммад Солиҳнинг 1863-1888 йилларда ёзган «Тарихи жадидаи Тошканд» (Тошкентнинг янги тарихи) асари Тошкент тарихига бағишланган бирдан-бир китобдир. Икки жилддан иборат бу асарда умумий тарих, Фарғона, Туркистон, Тошкент тарихи ҳамда географиясига оид маълумотлар берилган.

Муҳаммад Ризо Огаҳий (XIX аср). Хоразмлик шоир ва тарихчи олим. Оллоқулихон топшириғи билан шоир Мунис бошлаган «Фирдавс ул-иқбол» асарининг II жилдини Огаҳий ёзиб тугатади. Шунингдек, у тожик тилидан «Шоҳ ва гадо» достонини ўзбек тилига шу даражада маҳорат билан шеъррий услубда таржима қилганки, бу иш Огаҳийнинг обрўсини яна бир неча баробар орттирган. Шунингдек, Огаҳий 20 дан ортиқ илмий, тарихий, бадий асарларни ҳам ўзбек тилига таржима қилган. Низомий Ганжавийнинг «Ҳафт пайкар», Шайх Саъдийнинг «Гулистон», Абдурахмон Жомийнинг «Баҳористон», «Юсуф ва Зулайхо», Хисрав ва Ҳилолийнинг асарлари шулар жумласидандир. Огаҳий «Фирдавс ул-иқбол», «Риёз уд-давлат» (Давлат ишлари), «Зубдат ут-таворих» (Тарихлар қаймоғи), «Жоми ул-воқеоти султоний» (Султонлар воқеаларига доир), «Гулшани давлат», «Шоҳиди иқбол» тарихий асарларининг муаллифидир. Унинг ғазаллари ҳозиргача ҳам халқ ҳофизлари томонидан севиб куйланмоқда.

Маҳмуд ҳаким Яйфоний (1850-1930). Тарихчи, табиб ва адиб. Унга қўқонлик табиб Боқийхон устозлик қилган. у «Ҳакимий» тахаллуси билан

шеърлар ёзган. «Тарик ул-илот» (Даволаш усули), «Абу Али ибн Сино қиссаси», «Маъдан ул-адвия» (Дори-дармонлар манбаи), «Қонун ул-илож» (Даволаш қонуни), «Мужарработи Маҳмудий» (Маҳмуд тажрибалари), «Хуллас ут-таворих» (Тарихлар сараси) каби табибликка оид ва тарихий асарларни ёзиб қолдирган.

Лаффасий асл исми Ҳасанмурод Муҳаммад Амин ўғли (1880-1945). Хивада туғилган. Шоир, тарихчи ва тазкиранавис. Лаффасий ўзининг тарихий «Хива шоир ва адабиётшуносларининг таржимаи ҳоллари» асарида элга машҳур бўлган Мунис Хоразмий, Огаҳий, Роғиб, Феруз ва Чокар каби 51 нафар хоразмлик ижодкорларнинг таржимаи ҳоли ва ижоди ҳақида маълумот берган.

КИТОБАТ, ХАТТОТЛИК, МУСАВВИРЛИК ВА ТАСВИРИЙ САНЪАТ ИЖОДИ

Хаттотлик санъати ўзига хос соҳа бўлиб, арабча хуснихат ёзувчи маъносини беради. Хаттотлик – ёзув (хат) санъати, китоб кўчириш ҳамда меъморий иншоотлар, бадий буюмларнинг ёзувли қисмларини яратиш касби. Айниқса, араб ёзувининг кенг тарқалиши туфайли хаттотликнинг ривожига тезлашган. Туркистонда китоб босиш вужудга келгунга қадар қўлёзма китоб тайёрлаш, уларнинг нусхаларини кўпайтириш (матн кўчириш) билан хаттотлар шуғулланганлар. Хаттотлар саройларда, айрим амалдорлар ҳузурида гуруҳ бўлиб ишлашган. Масалан, теурий шахзода Бойсунғур Мирзо (1397-1433) саройидаги кутубхонада мусаввир, наққош ва бошқа усталар билан бир қаторда 40 дан зиёд хаттотлар қўлёзма китоблар тайёрлаш, таъмирлаш билан машғул бўлганлар. Китобат санъати билан бир қаторда биноларнинг китобалари, қабртошлардаги битиклар ва буюмларга ёзувда ҳам хаттотлик кенг қўлланилган. Умуман олганда, Мовароуннаҳрда китобат санъати X-XII асрларда муайян соҳа сифатида шаклланиган ва XIV-XV асрларга келиб янги тараққиёт босқичига кўтарилган. XV-XVI асрларда бир қанча истеъдодли хаттот, мусаввир, лаввоҳ, саҳҳофлар (Абдурахмон Хоразмий, Султонали Машҳадий, Султонали Хандон, Мирали Қилқалам ва бошқалар) етишиб чиққан. Шахсан Султонали Машҳадий Низомий, Ҳофиз, Саъдий, Навоий, Ҳусайн Бойқаро ва бошқаларнинг асарларини кўчириб шухрат қозонган. У кўчирган 50 дан ортиқ китоблар бизгача етиб келган.

Деярли барча ҳукмдорлар саройида кутубхоналар бўлиб, уларнинг бошлиқлари «кутубхона доруғаси», «китобдор» деб аталган.

Хонлиқлар даврининг дастлабки даврида, яъни XVI аср бошларидан Мовароуннаҳрда хаттотлик мактаби юзага келишида Мир Али Ҳиравийнинг алоҳида ўрни бор. Шунингдек, китобат санъатининг ривожига Хива хони Муҳаммад Раҳимхон II (Феруз) нинг ҳам ўзига хос ҳиссаси бор.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, хаттотлик билан мусаввирлик санъати кўпинча бир-бирини тўлдириб турган. Чунки аксарият кўчирилган қўлёзмалар ва китобларни мусаввирлар безакларисиз тасаввур қилиш қийин эди. Шу туфайли ўрганилаётган даврларда ушбу санъат соҳиблари ижоди ҳам ўзига хос юксалиб, кўчирилган минглаб қўлёзмаларда уларнинг бетакрор маҳорати муҳрланиб қолган. Туркистонда хаттотлик йўли билан китоб тайёрлаш узоқ вақт давом этди. Босма усули билан китоб чиқариш эса ўлкамизнинг чор Россияси мустамлакасига айланиши билан бошланган.

Агар биз босма усули билан китоб тайёрлаш тарихига назар ташлайдиган бўлсак, биринчи бўлиб 1868 йилда Туркистон ҳарбий округи штабининг босмахонаси ташкил этилган. Ўзбек тилидаги илк босма китоб Шоҳимардон Иброҳимовнинг 1871 йили Хивада босилган «Календар»идир. Шундан сўнг бирин-кетин Туркистоннинг бошқа шаҳарларида ҳам хусусий литографиялар ташкил этилган. Булардан Отажон Абдалов (Хивада), Семён Лахтин (Тошкентда), Фуломҳасан Орифжонов (Тошкентда) литографиялари машҳур

бўлган. Бу босмаҳоналарда адабий, фалсафий, диний, тарихий асарлар, дарсликлар, шеърӣ девонлар нашр этилган.

Хаттотлик санъати соҳиблари меҳнатидан ҳозирги кунгача ҳам халқаро миқёсда фойдаланиб келинади. Хаттотлик санъатига ҳозирги кунда Тошкент Шарқшунослик институти, Тошкент Ислон университети, Беҳзод номидаги Миллий рассомчилик ва дизайн институтида ўргатилади.

Мусаввирлик ва тасвирий санъат ҳам маданиятимизнинг энг ноёб, нозик санъат қирраларини ўз ичига олган ижод йўналиши бўлиб, улар ҳам кўп минг йиллик тарихга эга. Бу санъат рассомлик, тасвирларни ўхшатиб чизиш, айни вақтда ҳайкалтарошлик, ранг-баранг графика каби турларга бўлинади. Тасвирий санъатда воқеълик шакллар, чизиқлар, ранглар орқали тасвирланади. Китобат, хаттотлик, мусаввирлик, тасвирий санъат ижоди бир-бирига жуда яқин санъат турлари (жанрлари) бўлиб, улар доимо бир-бирини тўлдириб туради. Шунингдек, бу санъатлардан меъморчилик иншоотларини безаш ишларида ҳам самарали фойдаланиб келинган. Хусусан, ҳайкалтарошлик, графика, ранг-тасвир, портрет, натюрморт, манзаралар жанри, тарихий жанрдаги асарлар, анимал жанр (мажозий маънолар акс этирилган асарлар) лар шулар жумласидандир.

Энди ана шу юқорида номлари зикр этилган ижод йўналишларининг хонликлар давридаги ривожига эътибор қаратсак. Кейинги асрлар тасвирий санъати ривожига муҳим асос бўлиб хизмат қилган Ҳиротдаги машҳур Камолиддин Беҳзод мактаби (XV аср II ярми) ни эслаб ўтиш жоиз. Беҳзод ижодидан илҳомланган издошлари Қосим Али, Султон Муҳаммад, Музаффар Али, Юсуф Мулло, Рустам Али, Мирсаид Али, Маҳмуд Музаҳҳиб, Абдулло қабилар кейинги асрлар ушбу жанрлар ривожини юксалишида самарали ижод қилиб, маданиятимиз хазинасини бойитдилар.

Қуйида хонликлар даврида юртимиздан етишиб чиққан китобат, хаттотлик ва мусаввирлик ижодининг айрим вакиллари фаолияти ҳақидаги маълумотларни келтириб ўтаимиз.

Маҳмуд Музаҳҳиб (XV-XVI аср). Хирот ва Бухорода яшаб ижод этган. Миниатюра мактаби устаси, Беҳзоднинг яқин шогирди. Унинг номи тасвирий санъат тарихида алоҳида ўрин тутади. XVI асрнинг 40-70-йилларида унинг ижоди гуллаб-яшнаган. У Навоий портретини ниҳоятда катта маҳорат билан чизган. Бу асар ҳозир Машҳаддаги Осмони Қуддус мажмуасида сақланмоқда. Маҳмуд Хиротдаги мусаввирлик санъати мактаби ишларининг Бухородаги етук давомчиси эди. Маҳмуднинг сафдошларидан Мир Саид Али Табризий ва Хожа Абдусаммад Шерозийлар 1550 йилларда Хиндистонга Хумоюн саройига таклиф қилиниб, ўз ижодлари билан бобурийлар даври тасвирий санъати равнақига ҳам бебеаҳо улуш қўшганлар.

Мирзо Боқий (XVI аср). Ўз даврининг машҳур котиби, хиротлик Мир Алининг ўғли бўлиб, хаттотлик илмини чуқур эгаллаган. Ўша даврларда кенг қўлланилган «настаълик» хати ёзув услубларини олий даражадаги санъати билан ёзган.

Қосим Арслон (XVI аср). Қосим Арслон Навоийга замондош бўлган шоир Машҳадийнинг фарзанди бўлиб, икки соҳада самарали ижод қилган. Китобат соҳасида ўз ишининг моҳир соҳиби бўлиб, ёзган хати эса ҳам чиройли, ҳам тўғри бўлганлиги учун кўпчиликка маъқул бўлган. Шунингдек, у шеърятда ҳам катта ютуқларга эришган. Умрининг охириги йилларида Ҳиндистонга бориб, бобурийлар саройида янада катта обрў топади ва ижод билан жиддий шуғулланиб «Малик уш-шуаро» унвонига эришади.

Мавлоно Маҳрабий (XVI аср). Асосий касби китобатчиликдан, хаттотликдан иборат бўлиб, шеърят билан ҳам шуғулланиб, айниқса марсиягўйликда маҳоратли бўлган.

«Гуландомким, лаби япроқдан ҳам нозикроқ эрур
Оғзи гўё ёқут сақланадиган қутичаю, тишлари гавҳар эрур».

Хожа Абдусалом - (XVI аср). Абдуллахон II нинг иниси Абдулқуддус султон саройида китобдорлик ва хуснихат эгаси мансабида ишлаган, лекин дарвешона ҳаёт кечиришни хуш кўрган. Туркий ва форсийда кўпгина шеърлар ҳам ижод қилган. Намуна:

«Лабингиз абадийлик бахш этувчи оби ҳаёт не даркор,
Усиз ҳаёт чашмасини ташно кўрарман, бу не даркор,
Саломий, то бошқа биров кўчаси тупроғи бўлиб улгурмасдан,
Кўчаси бошида посбонлик усулини бўйнимга олдим».

Миршайх Пуроний (XVI аср). Бухоролик. Кўп илмлардан хабардор, айниқса хуснихатга маҳорати юқори бўлган. У олтин суви билан безаш ва бошқа хил нақшлар билан китобларни безатишда тенги йўқ санъат соҳиби эди. Турли ёзув турлари, жумладан, «Райҳоний хат», «Ғубор хати» кабиларда нақшлар битган. Айни вақтда Пуроний Чорсу масжидида мударислик қилган ва шоирликда ҳам камолотли бўлган.

Мавлоно Мир Али котиб (XVI аср). Сайидлар авлодидан бўлиб, хат мулкида котиблар пешқадами бўлган. «Настаълиқ хати» услубида унинг олдида тушадиган одам бўлмаган. Ушбу йўналишда даврининг машҳури бўлиш билан бирга шеърятдан ва тарихнависликдан ҳам яхши хабардор бўлган.

Абдулла Мусаввир Хуросоний XVI аср II ярмида Бухорода яшаган миниатюрочи рассом. Бухоро миниатюра мактаби вакили. Кўплаб қўлёзма ва китобларга нақш ва нафис суратлар ишлаган. Жумладан, Шайх Саъдийнинг «Бўстон», «Гулистон» асарларига, «Учрашув», «Севишганлар» номли асарларига чизилган нақш ва нафис суратлари шу кунгача етиб келган. Ўз даврининг машҳур рассомлари Маҳмуд Музаҳҳиб ва Шайх Саъдий Маҳмудлар қўлида таҳсил олиб, улар мактабининг етук вакили ва давомчиси бўлган.

Дарвеш Муҳаммад (XVI аср). Бухоролик. Хаттот, хуснихат назариётчиси. Форс тилида «Фавойид ул-хутути» (Хатлар фойдалари) асарини яратган. Бу рисола Марказий Осиёда яратилган хуснихат санъати ҳақидаги энг муҳим қўлланма сифатида Ўз ФАШИ фондида сақланмоқда.

Дарвеш Муҳаммад Тоқий (XV аср II ярми-XVI аср бошлари). Хиротлик. Машхур хаттот, настаълик хати устаси. Жомий ва Алишер Навоий асарларини, Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Лубоб ул-албоб» асарини, Алишер Навоийнинг 3 та терма девонини, Муҳаммад Тоҳирӣ Ғаззолийнинг «Маърифат ул-Мазоҳиб» асарини, Низомий Ганжавийнинг «Хамса»сини настаълик хатида кўчирган. Бу асарлар Ўз ФА ШИ фондида, Санкт-Петербургдаги Салтиков-Шчедрин кутубхонасида сақланмоқда.

Қосим Али (XV аср II ярми-XVI аср 30-йиллари). Хиротлик. Мусаввир, хаттот ва олим. Камолиддин Беҳзоднинг энг яқин шогирди. Хирот миниатюра мактабининг йирик вакили. Алишер Навоийнинг шахсий кутубхонасида ижод қилган. Ҳусайн Бойқаро хукмронлиги даврида сарой кутубхонасида ишлаган. Қосим Али чизган «Алишер Навоий ва Султон Муҳаммад Мирзо» асари машхур бўлган. Шунингдек, у Навоийнинг, Низомий Ганжавийнинг «Хамса» дostonлари ва бошқа қўлёзмаларини нафис, мўъжаз расмлар билан беаган. Расмлар рангга бойлиги, тиниқлиги ва кишиларни ўзига хос хусусиятларини кўрсатишга интиланлиги билан диққатга сазовордир.

Султон Муҳаммад Нур (1472-1530). Хиротлик. Хаттот, настаълик хати устаси. Султонали Машҳадийнинг шогирди. Алишер Навоий ҳомийлигида хаттотлик санъатини ўрганган. Асосан Хиротда ижод қилган. Маълум муддат Бухорода ҳам бўлган. Салим котиб, Айний ва бошқа бир қатор етук хаттот шогирдлар тайёрлаган.

Султон Муҳаммад кўчирган қўлёзмалар: Абдулла Ҳотифийнинг «Хамса» дostonидан терма байтлар, Саъдийнинг «Бўстон» асари, Низомийнинг «Хамса»си, Жомийнинг «Юсуф ва Зулайхҳо», «Сухбат ул- аброр» асарлари, Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»си, Низомийнинг «Хусрав ва Ширин», Навоийнинг «Девон»и, «Калила ва Димна» асарлари бугунги кунда Британия, Техрон, Нью-Йорк, Истанбул, Лоҳур, Ҳиндистон, Россия давлатлари музейлари ва кутубхоналарида сақланмоқда.

Султон Муҳаммад Хандон (XV аср-XVI аср II ярми). Хиротлик хаттот, шоир ва настаълик хати устаси. Султонали Машҳадийнинг шогирди. Ўзи ҳам кўплаб шогирдлар тайёрлаган.

Хандон кўчирган қўлёзмалар: Саъдийнинг «Бўстон» асари, Ҳофизнинг «Девон»и, Ҳусрав Дехлавийнинг «Девон»и ва «Қирон ус-садайн» асари, Жомий ва Навоийнинг «Девон»лари бизгача етиб келган.

Маҳмуд Шаҳзода (XV аср охири-XVI аср). Наққош ва мусаввир. Беҳзод, Оға Мираклардан таълим олган. Беҳзод анъаналарини давом эттириб, ўзига хос мактаб яратган. Мусаввир Ҳофиз Шерозийнинг «Девон»и, Жомийнинг «Тухфат ул-афкор», «Ҳафт ланзар», Низомий Ганжавийнинг «Маҳзан ул-асрор», Саъдий Шерозийнинг «Бўстон», «Равзат ул-муҳиббин» қўлёзмаларига миниатюралар яратган.

Юсуф Наққош (XV аср охири-XVI асрнинг 30-йиллари). Хирот ва Мовароуннаҳрда ижод қилган мусаввир. Камолиддин Беҳзоддан таълим олиб, устоз анъаналарини Мовароуннаҳрда давом эттирган.

Тарихчи Зайниддин Восифий мусаввирнинг билими ва маҳоратига баҳо бериб:

«Мавлоно Жалолоиддин Юсуф фазилят ва камолот мужассами, бадий расмлар мусаввири, латиф рақамлар нафис ижодкори, наққошлик ва суратгарлик санъатида камолот мартабасида эрди», деб ёзган эди.

Юсуф Наққош шайбонийлар хонларидан Абулмузаффар Султон ва Муҳаммад Баходир саройида хизматда бўлган.

Мир али Хиравий (XVI аср). Хиротлик хаттот ва шоир. Хаттотлик санъатини Зайниддин Маҳмуд ва Султонали Машҳадийдан ўрганган. Хиротда Султон Ҳусайн Мирзо ва Бухорода Абдулазизхон кутубхоналарида хизмат қилган.

Мир али нафис хати ва тез ёза олиши билан бошқа хаттотлардан ажралиб турган. Мовароуннаҳрда настаълиқ хатини тарқалишида хизмат қилиб, кўплаб шогирдлар тайёрлаган. 1520 йилда «Медод ул хутут» рисоласини ёзиб, унда хаттотлик қоидаларини баён этган. У кўчирган 30 дан ортиқ қўлёзмалар ва 400 дан ортиқ китъалар бизгача етиб келган. У кўчирган Низомий Ганжавий ва Хусрав Дехлавийнинг «Хусрав ва Ширин» дostonлари, Абдурахмон Жомийнинг «Тухфат ул-ахрор», Ҳусайн Кошифийнинг «Ахлоқи Муҳсиний», Ансорийнинг «Илоҳийнома» асарлари Ўз ФА ШИ фондида сақланмоқда.

Мир Ҳусайн (XVI аср). Етук хаттотлардан бири бўлиб, «Жавоҳири рақам» фахрий унвонига сазовор бўлган. У томонидан настаълиқ хатида кўчирилган ва зийнатланган Ансорийнинг «Илоҳийнома», Ҳисрав Дехлавийнинг «Хамса», Али Бин Ҳусайннинг «Рашоҳоти айн ул ҳаёт» асарлари бугун Ўз ФА ШИ фондида сақланмоқда.

Мир Ҳусайн Кўланкий Бухорий (XVI аср). Хиротлик хаттот ва настаълиқ хатининг устаси. Мир Али Хиравийнинг энг маҳоратли шогирдларидан бири. Абдуллахон Сонийнинг китобдори бўлган. У кўчирган қўлёзмаларнинг 20 дан ортиғи бизгача етиб келган. Саъдийнинг «Бўстон» ва «Гулситон» асарлари, Жомийнинг «Юсуф ва Зулайхо», «Тухфат ул-ахрор», «Маснавийлар»и, Ҳофиз Шерозийнинг «Девон»и шулар жумласидандир.

Муҳаммад Мурод Самарқандий (XVI аср). Мусаввир. Самарқанд миниатюра мактабининг йирик вакили. Ўзига хос услуби, юксак бадий савиядаги асарлари билан Ўрта Осиёда миниатюра санъати ривожига катта ҳисса қўшган. У томонидан Фирдавсийнинг «Шоҳнома» (1556 йилда кўчирилган нусханинг беағи 115 та миниатюраси Ўз ФА ШИ фондида сақланмоқда), Саъдийнинг «Бўстон» (Дублиндаги Честер Битти кутубхонасида) асарларига ишланган миниатюралари бизгача етиб келган.

Устод Муҳаммадий (XVI аср). Мусаввир. Султон Муҳаммаднинг ўғли. Нафис санъатни отасидан ўрганган. Камолоиддин Бехзод анъаналарини давом эттириб, ўзига хос бадий услуб яратган. У «Шаҳзода тасвири» (Бостондаги Голобо мажмуасида, АҚШ), «Шарафнома» (Асар қўлёзмасидаги «Шаҳзода»

расми), Низомийнинг «Хамса»сига ишланган миниатюралар, «Дарвеш ва деҳқонлар» (Луврда) асари ва бир қатор бошқа асарларни ҳам яратган.

Муҳаммад Дарвиш Самарқандий (XVI аср охири - XVII аср боши). Мусаввир ва хаттот. Асарларида Ўрта Осиё миниатюра мактабига хос хусусиятлар ўз ифодасини топган. Унинг «Достону зебу зевар» қўлёзмасига ишланган 4 расми (Британия музейида), Саъдийнинг «Бўстон» асари қўлёзмасига ишланган миниатюралари (Дублиндаги Честер Битти кутубхонасида) ва ёзган қитъаси (Техрондаги Салтанат кутубхонасида) сақланиб, бизгача етиб келган.

Муҳаммад Нодир Самарқандий (XVI аср охири - XVII аср). Мусаввир, йирик портретчи. Асли самарқандлик, кейинчалик Ҳиндистонга бориб, Жаҳонгир ва Шох Жаҳон саройида хизматда бўлган. Унинг ижодида Ўрта Осиё ва Ҳиндистон миниатюра мактаблари анъаналари уйғунлашган. Муҳаммад Нодир «Савдогарлар Юсуфни қудукдан тортиб олмоқдалар» кўп шаклли композициялар, Жаҳонгир, Шох Жаҳон, шахзода Дониёл (Британия музейида) ва Хусрав (Луврда), давлат арбоблари Ҳалилуллоҳон, Иззатхон, Асафхон ўғли Мирзо, Шер Муҳаммад (Британия музейида) портретларини яратган.

Муҳаммад Шариф (XVI аср охири - XVII аср бошлари). Мусаввир. Ўрта Осиё миниатюра мактаби асосчиси. Муҳаммад Мурод Самарқандий билан Саъдийнинг «Бўстон» асари қўлёзмасини (Дублиндаги кутубхонада) безашда қатнашиб, 4 та расм ишлаган. Шунингдек, ҳамкорликда «Йигит расми» (Луврда) ва «Гўзал қиз» (шахсий мажмуада) каби алоҳида асарларини ҳам яратган.

Саид Абдуллоҳ Бухорий (XVI аср охири - 1647 й.). Бухоролик хаттот. Истамбул, Исфаҳон ва Мисрда бўлган. Истанбулда настаълик хатини жорий қилган ва султон Муҳаммад IV буйруғи билан «Шохномани» тўлиқ кўчирган.

Муҳаммад Муқим (XVII аср). Мусаввир. Аштархоний хонлардан Абдулазизхон (1645-1680) ва Субхонқулихон (1689-1702) кутубхонасида ижод қилган. Муҳаммад Муқим инсонлар тасвирига алоҳида эътибор берган, асарлари тасвирларнинг нафис ишланиши, қиёфалар ифодалилиги, композициялар мутаносиблиги ҳамда шакллар йириклиги билан ажралиб турган.

Ўз даврининг йирик ижодкорлари Ҳожа Гадо, Аваз Муҳаммад, Мулла Бехзод каби мусаввирлар ва Мирзо Барқий, Мулла Мир Мунший, ибн Арабшоҳ каби хаттотлар билан бирга ишлаб, Низомийнинг «Хамса», Фирдавсийнинг «Шохнома» асарларини бадиий жиҳатдан безаган. Шунингдек, Фирдавсийнинг «Шохнома», «Наримоннома», «Баённома», «Фарамузнома» қўлёзмалари мажмуасига расмлар ишлашда иштирок этган.

Абдулло Термизий (1625 йил вафоти). Термизлик шоир ва хаттот, таҳаллуси - Восифий. Ҳиндистонда Жаҳонгир саройида яшаб ижод этган ва «Мушкин қалам» унвонига сазовор бўлган.

Нодир (XVIII - XIX аср). Қўқон шаҳрида туғилиб, ижод қилган. Норбўтабийдан Муҳаммад Али давригача саройда китобат соҳасида хизмат қилиб келган. Умархонга атаб ҳам китоб ёзган ва шеърятда ҳам ижобий натижаларга эришиб, умрининг охиригача (90 ёшларигача) ижод қилган. Нодир шеърдан 4 мисра:

«Саҳар вақтида кўнгил қушлариға ёр келгайму,
Юзидин бода ранг олган ўшал дилдор келгайму,
Сўзинг бошдин оёқ райхон исидек бўлди то афзо
Жаҳон имулкида Нодир назмидек гуфтор келгайму».

Шарифий - XIX аср бошларида Фарғона водийсининг Косон ҳудудида яшаб, ижод қилган. Асл исми Муҳаммад Амин бўлиб, хуснихатда, хаттотликда даврининг етуги бўлган. Саройда девон котибиятида хизмат қилган ва шеърятга ҳам ихлоси баланд бўлган. Шарифий шеърдан икки мисра:

«Эй, Эрам паризоди, кир бу дам хаёл ичра
Жон қуши наво чексун гулшани висол ичра».

Комил Хоразмий (XIX аср). Асл исми Паҳлавон Ниёз. Етук шоир ва мусиқашунос. Хива хони Муҳаммад Раҳимхон II Феруз саройида девонбеги (бош котиб) лавозимида ишлаган. Шунингдек, наққошлик ва хуснихатда ҳам етук бўлиб, бу ишлар ривожига ҳам салмоқли хисса қўшган.

Комил Хоразмий таржимонликда ҳам моҳир бўлиб, 1865 йилда Бархурдор бин Махмуд Туркман Фароҳийнинг (тахаллуси Мумтоз) «Маҳбуб ул-қулуб» ёки «Маҳфилоро» (мажлисга зийнат берувчи) асарини, 1869-70 йилларда Фахриддин Али Сайфийнинг «Латойиф ул-тавойиф» (турли тоифаларнинг латифалари) асарини форсчадан ўзбек тилига таржима қилган. Алишер Навоий «Хамса»сининг биринчи Хоразм тошбосма нашрига сўзбоши ёзган. Комил Хоразмийнинг девони қўлёзмаси Ўз ФА ШИ фондида сақланмоқда.

Исо Маҳдум Бухорий - XIX асрда яшаб ижод этган илмли, серқирра маданият намояндаси. Мадрасада дарс берган, илм, шеърят ва мусиқашунослик билан шуғулланган. Айни вақтда китобат ҳунарида ҳам мунтазам шуғулланиб, кўплаб китобларни нақш билан безашда ҳамда нашр ишларида ҳам катта из қолдирган.

Возех - асл исми Қори Раҳматилло Возех. XIX асрда Бухорода яшаб ўтган. 27 ёшида мадрасани тугатгач, шеърятда самарали ижод қилиб, бой мерос қолдирган. Айни вақтда асосий шуғулланадиган касби китобат ҳунари бўлган. Бутун умри қўлёзма асарларни китоб ҳолига келтириб, нашр қилиш иши билан ўтган. Нақш санъатидан ҳам етарлича хабардор бўлган.

Абдулваҳоб Мирзо - XIX асрда яшаб ижод қилган бухоролик машҳур хаттот. Араб ва форс тилларидаги 100 га яқин қўлёзмаларни ***шикаста*** ва ***настаълик*** хатида кўчирган. У кўчирган асарларидан Жалолиддин Румий маснавийлари, Нозим Хиравийнинг «Юсуф ва Зулайхо»си Ўз ФА ШИ фондида сақланмоқда.

Абдукарим хаттот. XIX асрда яшаб, ижод этган самарқандлик етук котиб. Алишер Навоийнинг «Хамса» асари нусхаларидан бирини, хиротлик шоир Нозим Хиравийнинг «Юсуф ва Зулайхо» достонини кўчирган. Бу қўлёзмалар ЎзФАШИ фондида сақланмоқда.

Абдулло котиб (XIX аср). Бухоролик етук хаттот. Унинг кўчирган қўлёзмаларидан Хисомиддин Бухорийнинг «Воқеоти Хисомий», Рукниддин Шерозийнинг «Шарх ул-фусус», Абдулқодир Бедилнинг «Чаҳор унсур», Ҳусайн Кошифийнинг «Анварии Суҳайлий» («Калила ва Димна») каби асарлар ЎзФАШИ фондида сақланмоқда.

Абдулҳақ котиб. XIX асрда Тошкентда яшаб, ижод қилган хаттот. Бухорода илм ўрганиб, Тошкентдаги мадрасаларнинг бирида мударрислик қилган. Таълиқ, риқоъ, сулс, настаълиқ хатларини яхши билган. Унинг кўчирган 10 дан ортиқ қўлёзмаси ЎзФАШИ фондида сақланмоқда.

Қорий Хўқандий. 1828-1906 йилларда яшаб, ижод қилган шоир ва хаттот. XIX аср ўзбек адабиётининг истеъдодли вакилларида бири. Араб ва форс тилларини, сарф, наҳв ва луғат илмини чуқур ўзлаштирган. Ҳасан қори домладан қироат илмини ўрганган. «Ҳофизи Қуръон» унвонига сазовор бўлган. Ғозиёғлиқ маҳалласидаги катта масжидда узок йиллар имомлик ҳам қилган.

Қорий хуснихат ва хаттотликда ҳам етук бўлганлиги сабабли, у кўчирган «Девон»и, Мазжуб Намангонийнинг «Девон»и, Баҳовиддин Нақшбандийнинг рисоласи, Муқимий билан ҳамкорликда кўчирган катта баёзи ва яна бир қанча асарлар бизгача етиб келган.

Отажон Абдалов - XIX аср II ярми - XX аср бошларида яшаб ижод қилган илк ўзбек матбаачиси, ношири, китобат ишларининг моҳир устаси. 1874 йилдан Хива шаҳрида Муҳаммад Раҳимхон II саройида ташкил этилган тошбосмада иш фаолиятини бошлаган. Абдуносир Фароҳийнинг тарихий «Нисаб ус-Сибён» асарини тошбосмадан чиқариб, хонга тақдим этган. 1876-1910 йиллар давомида Абдалов Хива матбаасида ўндан ортиқ йирик ҳажмдаги китобларни босмадан чиқарган. Алишер Навоий «Хамса»сининг «Ҳайрат ул-Аброр» қисми, «Хазойин ул-маоний», «Чор дарвеш», Огаҳийнинг «Тавизул ошиқин» асари, Ферузнинг ғазаллари ҳамда «Мажмуат уш-шуаро» тўпламлари ва бошқалар шулар жумласидандир.

Абдулманнон Котиб (XIX аср охири-XX аср I ярми). Тошкентлик хаттот. У томонидан настаълиқ хатида кўчирилган 20 дан ортиқ қўлёзма ЎзФАШИ фондида сақланмоқда.

Дабириий Каттақўрғоний (XIX аср II ярми-XX аср бошлари). Асл исми Остонакул Абдушукур ўғли. Пайшанба қишлоғидан, шоир ва хаттот. Ўзбек ва тожик тилларида ижод қилган. Хиромийнинг «Чор дарвеш» достонини ўз қўли билан кўчириб, муқаддима ва сўнгги сўз билан Когонда нашр эттирган.

Девоний (XIX аср II ярми - XX аср I ярми). Хивалик шоир, санъатшунос ва хаттот. Форс тилини яхши билган ва Феруз саройида бир қанча муддат

котиблик ҳам қилган. У ўзидан аввал ўтган ижодкорлар кўл- ёзмаларини маҳорат билан кўчирган. Девонлари Ўз ФА ШИ фондида сақланмоқда.

Муҳаммад Юнус Тоиб (XIX аср - вафоти 1907 й.). Тошкентлик шоир ва хаттот. Ёркент ва Қўқонда ҳам яшаган. Шарқ классиклари асарларига назиралар боғлаган, қасидаларига жавоб ёзган, тарих ва марсиялар яратган. Фарғона тарихи ҳақидаги «Ҳадоиқ ул-анвор» асарида Қўқон хони Муҳаммадалихоннинг даври тўлиқ баён этилган. 1905 йилда «Тухфаи Тоиб» асарини ёзган. Муҳаммад Юнус Тоиб кўлёмалари Ўз ФА ШИ фондида сақланмоқда.

Надимий (XIX аср II ярми-XX аср бошлари). Хивалик хаттот ва шоир. Акаси Матёқуб Харротдан хуснихат қоидаларини ўрганган. Надимий китобат қилган Абудлвоҳит ал Муфтийнинг «Ажойиб ул-қисас» асари таржимаси, замондош шоирлардан Шиносий девони, Табибийнинг 2 та девони ва ўзи таржима қилган «Вомиқ ва Узро» достони ҳамда ўзининг 3 та девони Ўз ФА ШИ фондида сақланмоқда.

Худойберган Мухркан (1822-1920). Хивалик хаттот, наққош ва бастакор. Тўп қуювчи уста Муҳаммад Паноҳнинг ўғли. Отасидан тўп куйишни, хаттот уста Эрмон халфадан хаттотликни, муҳрчи уста Ислон хўжадан муҳрканликни ўрганган. Худойберган Муҳаммад Раҳимхон II саройи кутубхонасидаги китобларнинг асосий қисмини чиройли, нафис ёзувларда кўчирган. Мармар тахталар, ўратош (пойустун)ларни чиройли ёзув ва нафис нақшлар билан, шеърӣ тарихларни мармар тошга ўйиб ёзган ва гуллар билан беаган. Хивадаги Саид Моҳрўйжон мақбараси, Асфандиёрхон харами ва қабулхонаси, Юсуф ясовулбоши ва Полвон қори мадрасалари, Ислонхўжа минораси ва мақбарасида Худойберган ишларининг намуналари сақланган.

Юқорида номлари зикр этилган ижодкорлар қаторида XVII аср миниатюрасидаги портрет санъатининг маҳоратли усталаридан Хожа Маҳаммад Мусаввир, Давлат Муҳаммад каби рассомлар ва уларнинг ижодлари ҳақидаги маълумотлар ҳам айрим манбаларда учрайди. Уларда, айниқса, Хожа Муҳаммад Мусаввир Хирот, Самарқанд, Бухородаги собиқ мактаблар анъаналарининг йирик давомчиси эканлиги таъкидланади.

XVIII-XIX асрларда юртимизда ижод қилган тасвирий санъат усталаридан Аҳмад Дониш, Мулла Ҳусниддин, Мулла Ортиқ, Раҳматий, Аҳмад Қалла, Иброҳим Даврон каби рассомларнинг ижодий фаолиятлари ҳам муҳим аҳамиятга моликлигини таъкидлаш жоиз.

Ш Е Ъ Р И Я Т

Шеър – арабчада шуур, сезги дейилиб, у инсондаги фикрнинг қалб туйғуси-хислари билан уйғунлашган ифодаси сифатида вужудга келади ва ҳаяжонли нутқ билан ифода этилади. У маълум бир ички оҳангга эга бўлган бадий асардир. «Шеър» сўзи ўрнида адабиётда баъзан «Назм» сўзи ҳам ишлатилади. Шеър бадий адабиётнинг қадимги тури бўлиб, инсоният энг қадимги асарларни шеърий услубда яратган. Шеърий ижодда шундай ҳолат ҳам борки, (замонавий шеъриятда), бу ижодни эркинроқ тушуниш, аввалги шаклий қолипларни ўзгартирган ҳолда янги поэтик кашфиётлар қилишга интилиш кучайиб, қофия, тиниш белгилари ва грамматик қоидалар исканжасида қолишни истамай, қофиясиз, грамматик қоидалар ва тиниш белгиларга риоя этилмай ёзилган шеърлар ҳам пайдо бўлмоқда.

Шеъриятда фикрлар тартибга солинган, қофияли, бўғинлари сони ҳам бир хил, грамматик қоидаларга риоя қилиш, унинг ички техникалари бузилмаган ҳолда, сўз ва фикрлар бир-бирини давомчиси ва тўлдирувчиси бўлиши ҳолатларига албатта риоя қилинса, унда ҳақиқий шоирона шеърият вужудга келади. Бу эса илоҳий илҳом, иқтидор, маҳорат талаб қилади ва шундагина бу шеър санъат даражасига кўтарилади.

Худудимиздаги илк, дастлабки шеърий ижод намуналарининг яратилиши узоқ даврларга, яъни салкам 3 минг йиллик тарихимиз бошланишига бориб тақалади.

Маълумки, Марказий Осиёда, хусусан ҳозирги Ўзбекистон худудида бронза даврининг охирлари ва илк темир давридаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, шунингдек, маданий-мафкуравий ўзгаришлар Амударёнинг қуйи оқими худудларида вужудга келган «Зардуштийлик» динининг муқаддас китоби «Авесто»да ўз аксини топган. Унда ўзбек, тожик, туркман, форс, афғон, озарбайжон ва бошқа кўплаб халқларнинг ибтидоий ва қадимий илоҳий-диний тасавурлари, турли маросимлари, ривоят ва афсоналари, ўзига хос фалсафий-ахлоқий қарашлари ўз аксини топган. Бу эса ҳозирги шеъриятимизга ҳам худди шу «Авесто» китобида илк марта асос солинганлигини кўрсатади.

«Авесто»да Зардушт томонидан яратилган турли маросимий кўшиқлар, мадҳиялар матнлари илк марта шеърий меъёрларда, тўртликларда акс эттирилган, айна пайтда кўшиқ сифатида махсус қироат шаклларига бўйсундирилиб, мослаштирилган. Диний қироатдаги оҳангларга ҳам ўша даврларда асос солинган. Масалан, Қуръоннинг 7 хил қироат усули мавжуд бўлган.

Шуниси яна диққатга сазоворки, ўз қавмлари орасида зардуштийлик динини тарғиб қилган Зардушт (Заратуштра) ўз тарғиботини муҳим асоси сифатида гатлар (гоҳлар) деб аталган, аслида кўшиқ қилиб айтишга мўлжалланган шеърий меъёрлар яратганки, «Авесто»нинг 72 бобдан иборат «Ясна» бўлимидаги 17 та қисм ана шу гат ёки гоҳлардан, яъни шеърлардан иборатдир. Ушбу шеърлар кейинги асрларда шеърият ижодига қизиққан аждодларимиз ижоди фаолиятида энг муҳим асос бўлиб хизмат қилмоқда.

Биз XVI-XX асрлар бошлари даври маданияти тарихининг муҳим ижодий қисми бўлган шеърият ривож тарихини ўрганар эканмиз, изланишлар шуни кўрсатмоқдаки, барча ўтган даврлардагидек, шеърий ижод билан ёши, мавқеи, мансаби, касби, соҳаси, ижтимоий келиб чиқиши қандай бўлишидан қатъи назар, халқнинг барча қатлами вакиллари шуғулланганлигини гувоҳи бўламиз. Шунингдек, кузатишлар ўша даврларда ҳам оддий халқ билан бир қаторда шеърий ижод билан, яъни бу нозик ва нафис санъат тури билан ҳукмдорлар, амалдорлар дин пешволари, шайхлар, муллалар, хўжалар, саидлар, мирлар, ҳожилар, дарвешлар ҳам бевосита шуғулланганликларидан, уларнинг кўплаб шеърий тўплам (девон)лари хаттотлар томонидан кўчирилганлигидан далолат бермоқда.

Айнан шуларни назарда тутиб, ушбу китобнинг шеъриятга бағишланган бўлимида шеърият билан шуғулланган оддий халқ вакиллари билан бир қаторда юқори ўша давр зиёлилари шеърий ижодлари ҳақидаги маълумотларни ҳам баённи беришга ҳаракат қилинди. Чунки бу ижод ҳам ўша давр маданий ҳаётининг ажралмас таркибий қисмидир.

Ўрни келганда яна шуни таъкидлаш лозимки, биз ўрганаётган даврнинг барча босқичларида ижодда, хусусан, шеърий ижодда юртимизнинг барча ҳудудларига нисбатан Қўқон ҳонлигидаги адабий муҳит ўзига хос ривожланиш ҳолатида бўлганлиги тарихдан маълум. Шу туфайли шаҳар ва шаҳар атрофи барча ҳудудларида шеърий ижод аҳли сони бошқа жойлардагиларга нисбатан анчагина кўп эди. Ҳатто, узоқ ҳудудлардан ҳам Қўқон ва унинг атрофларига келиб яшаб, ижод этиш кўпгина ижодкорларга хос бўлиб қолганлиги ҳам кузатилган.

Шу боис, юқоридагиларнинг барчасини инобатга олган ҳолда ушбу ишимизда шеърият ижоди ва унинг намояндалари ҳақидаги маълумотларга бир оз кенгроқ ўрин беришни лозим топдик.

Ушбу қимматли маълумотларни жамлаш ва уни баён этишда XVI аср мутафаккир олими, шоири, тарихчиси Ҳасанхожа Нисорийнинг «Музақкири аҳбоб», Пўлатжон домудла Қайюмовнинг III жилдлик «Тазкираи Қайюмий» тўпламлари, Самандар Воҳидовнинг «Бухорийлар бўстони» таржима асари маълумотларидан ва бошқа адабиётлардан кенг фойдаланилди.

Ҳасанхожа Нисорий - XVI асрда яшаб, самарали ижод қилган бухоролик шоир, ёзувчи, тарихчи ҳамда ҳукмдорлар эътиборига эришган йирик тарихий шахс. Шайбоний хонларидан Искандар султон ва Абдуллахон II даврининг «Малик уш-шуаро»си унвонига ҳам сазовор бўлган. Шеъриятда Мутрибий, Фитратий, Давоий, Ҳажрий, Шўхий, Шохид каби ўнлаб машҳур шоирларнинг устози ҳисобланган. Нисорий Баҳовиддин Нақшбанд мақбараси ёнига дафн қилинган. У ўзини машҳур «Музақкири Аҳбоб» (Дўстлар ёдномаси) номли асарида XVI асрда Мовароуннахр, Афғонистон, Эрон, Туркия, Шарқий Туркистон ва Ҳиндистонда яшаб, ижод қилган 288 та шоир ижоди ҳақидаги маълумотларни тўплаган. Асар бизнинг кунгача етиб келган ва 1993 йилда ўзбек тилида нашр этилган.

Дўст Муҳаммад Султон (XVI аср). Тошкент ҳокими Наврўз Аҳмадхоннинг ўғли бўлиб, кўпроқ олиму фозиллар суҳбатида бўлишга интиланган. Шеърятда тенгдошлари орасида пешқадами бўлган.

Икки мисра форсий шеърдан таржима:

«Ул мушкин холлининг холи тароватини кўрган чин охуси
уялганидан эгнига тери ёпиндию, сахрога қочди».

Мирзо Иброҳим (вафоти - 1560 й.) Бадахшон подшоҳи Сулаймоннинг ўғли. Олим ва фозилларнинг хомийси бўлган. Саҳоватда ҳам донг таратган. «Вафой» таҳаллуси билан форс ва туркий тилларда шеърлар ёзган. Икки мисра намуна:

«Ҳажр дарду меҳнатини кимга айтай ёрсиз,
Чораи коримни кимдан излайин дилдорсиз».

Бақоий (XVI аср). Бухоролик бўлиб, Бухоро амири Абдулазизхон саройи шоирларидан. Бу вақтда амир саройида Бақоий билан бирга қуйидаги етук шоирлар: Ҳофиз Соний, Мавлоно Восифий, Мавлоно Овбаҳий, Мавлоно Кавкабий, Сурудий, Саййидо, Афсарий, Мажлисий II, «Шайбонийнома» тарихий асар муаллифи Муҳаммад Солиҳнинг ўғли Улуғбеклар ҳам ижод қилишган. Бақоийнинг девони сақланиб қолган. Шеърятдан намуна:

«Юз шукрки, ҳар беғам ила ҳамдам эмасман
Ишқинг ғамидин шодмену, беғам эмасман
Мажнунга менинг телбалигим бор Бақоий
Ортиқроқ агар бўлмасам, андин кам эмасман».

Мажлисий – XVI асрнинг ижодкор шоири бўлиб, Бухоро атрофидаги ўзбеклардандир. Унинг Убайдуллахон саройида ижод қилган обрўли шоирлардан эканлиги Ҳасанхўжа Нисорийнинг «Музакири Аҳбоб» асарида ҳам қайд этиб ўтилади. Унинг ғазал ва қасидаларидан бизгача фақат «Қиссаи Сайфул-мулук» асаригина етиб келган.

Кишига ишқ агар ҳамроҳ бўлса,
Гадодур ул агарчи шоҳ бўлса,
Муҳаббат баҳри ошиқлар еридир,
Анга кирган дахи эрнинг эридур.

Шайбоний. 1454 йилда Туркистонда туғилган, давлат арбоби, шоҳ ва шоир. 1490 йилдан темурийлар билан давлат талашиб, XVI аср бошида Мовароуннаҳрда шайбонийлар ҳукмронлигига асос солган. Исми Шоҳбахт, таҳаллуси Шайбоний. 1510 йилда, Эрон шоҳи Исмоил Сафавий билан бўлган жангда ўлдирилган. У тарихда Муҳаммад Шайбонийхон номи билан қолган. Муҳаммад Шайбонийхон давлат арбоби бўлиши билан бир қаторда ижод соҳиби, санъат хомийси ҳам бўлиб, унинг саройида олимлар, фозиллар, шоирлар тўпланиб турганлар.

Унинг ижодидан намуналар:

Қурдинг бари султонлар бу Ийди қиёматни
Мен нечаки тортарман, эй шайх, риёзатни

Ҳақ берди сарафрозий Шайбонийга ҳам туну кун

Бош узра кўюбдур ул бу тожи ибодатни.

Убайдий. Муҳаммад Шайбонийхоннинг жияни. Номи Убайдуллахон. У 1530 йилда Кўчкнчхон вафот этгач, расмий хон этиб сайланган. Тасаввуфга берилган сўфий ва шоир ҳам бўлган. Таҳаллуси Қул Убайдий эди. 1539 йилда Бухорода вафот этган.

Ижодидан намуналар:

Сар сар айтинг, дўстлар, дардимни дилдор олдида,
Айтиб-айтиб йиғлангиз зинҳор-зинҳор олдида.

Эй Убайдий, билган эрмиш дардли ҳолингни ёр,
Ҳожат эрмас қилғасен, дардингни изҳор олдида.

Азизий (1515-1551). Убайдуллахоннинг ўғли. Отаси вафотидан сўнг хонлик тахтига ўтирган.

Хуш эрди манга бўлса эрди ёр мусоҳиб,
Ё бўлмаса эрди анга ағёр мусоҳиб.

Бу телба кўнгил бирла, Азизий не қилурсен,
Гар бўлмаса ул шўхи дилозор мусоҳиб.

Мавлоно Сокиний (XVI аср-Бухоро). Ўз даврининг кўзга кўринган шоири бўлган. Исми Қосим, таҳаллуси Ғамза бўлиб, китобат илми билан шуғулланиш билан бирга шеъриятда ҳам самарали ижод қилган. Форсийда ёзилган ғазалининг сўнгги икки мисрасининг мазмуни:

«Сокинийнинг пешонаси ёрнинг ўтиш жойида қолди
у бечорани ишқ шундай йўлга термултириб қўйди»

Мавлоно Ғойибий (XVI аср - Бухоро). Бухоронинг таниқли шоирларидан бири. Шеъридан икки мисранинг мазмуни:

«Ул нозанин минган туя қайси сахро-даштда юрган бўлса,
унинг оёқ изи ер юзининг ойнаси бўлажак».

Девона Ҳусомий (XVI аср - Хива). Бу шоир беғам ва лоқайдликда ҳам машҳур бўлишига қарамай, шеъриятда ўз даври шоирлари орасида ҳеч кимдан кам бўлмаган. Ҳатто ҳукмдорлар ҳам унинг шеърлари учун хурмат қилишган. Икки мисра шеърининг мазмуни:

«Ҳусомийнинг қонли кўзи чўғ тўла манқалдир,
атрофидаги киприклари жигардан кабоб ўтказилган сихдир».

Мавлоно Касирий (XVI аср - Бухоро). Бу шоирнинг асосий касби нажжорлик бўлиб, ўзида инсонийликнинг энг яхши қирраларини мужассамлаштирган эди. Шеъриятда ҳам пешқадамлардан бўлган. Форсий шеъридан сўнгги икки мисранинг мазмуни:

«Эй сабо, ёрнинг оёғи остидаги тупроғдин менга бир чанг
келтир, то кўзимга даво-сурма ўрнида сурай».

Хусайн Алоуддин (XVI аср). Бу шоирнинг асл касби савдогарлик бўлиб, Бухоронинг эътиборли одамларидандир. Иш юзасидан султонлар билан ҳам

муомалада бўлиб турган. Унинг шеърятдан Шайбоний хонларидан Убайдуллахон баъзан бахраманд бўлиб турган.

Лисоний Марвий (XVI аср). Марвлик. Шеърлари билан халқ орасида шуҳрат қозонган. Форсийда қилган ижодининг икки мисрасининг мазмуни:

«Лисоний ёр ситами қиличидан ўлди,
ҳеч ким у нима гуноҳ қилди, демади»

Нодирий Самарқандий (XVI аср). Самарқандлик бу ижодкор ўз даврининг нодир шоирларидан бўлиб, нафақат шеърят мухлислари, балки шоирларнинг ўртасида ҳам мавқеи баланд бўлган. Тўрт қатор форсий байтининг мазмуни:

«Ёрнинг қадди намунча бўй тортиб турибди,
Банда бўлгай қадду кўринишига

Харобот томон йўл сол Нодирий
Май бошида гаров тик бошу саллангни»

Мавлоно Насибий Андижоний (XVI аср). Яхши фазилятлар соҳиби, ёқимли шеърлар ижодкори Насибий Андижонда яшаб ижод этган. Икки мисра шеъридан намуна (мазмуни):

«Ўрам-ўрам сочингни бир тўп қилиб тараш лозим,
Ғайратга келиб ҳар тарафдан бир телба занжир ташлагуси».

Ҳофиз Камол Турбатий (XVI аср). Турбатлик бу ижодкор тиб илмида моҳир бўлиб, отасининг касбини давом эттирган. Айни вақтда у шеърятда ҳам замонасининг пешқадамларидан бўлиб, ўзбек адабиёти тарихида ўз ўрнига эга бўлган шоирдир.

Мирзо Ҳинду (XVI аср). Убайдуллахоннинг яқин кишиларидан бўлиб, шеърятда ўз ўрнига эга бўлган. Икки мисра шеъри мазмуни:

«Майдан менинг кексалигимга кўп қувват етади,
Гулгун май кўзаси қарилар кўлидаги хассадир».

Мирзо Куйий (XVI аср). Убайдуллахон туғчисининг ўғли бўлиб, маъноли шеърлар соҳиби бўлган. Икки мисра шеърининг мазмуни:

«Гул юз, гул манглай қаерга қадам қўйса,
Ўша гул тупроқдан жаннат боғи ҳиди эсиб келади».

Мавлоно Муҳаммад Жомий (XVI аср). Абдурахмон Жомийнинг иниси бўлиб, хуштаъб шеърлар ижодкори бўлган.

Шеъридан икки қаторининг мазмуни:

«Кетдингу, айрилиқ дарди менга ёдгор қолди,
Йўқлигиндан юз ҳасрат бу умидга етмаган дилимда қолди».

Мирзо Улуғбек (XVI аср). Шайбонийхоннинг яқинларидан бўлмиш амир Муҳаммад Солиҳнинг ўғли бўлиб, яхши таъбли шоирлардан бўлган. Икки мисра шеъридан намуна:

«Эй хуш ул кунларки кўнглим васлидин хушҳол эди,

Ахтарим фархундаву, бахтим хумонон фол эди».

Мавлоной Сангий (XVI аср). Фарғонанинг Санг қишлоғидан бўлиб, мазмунли шеърлар соҳиби эди. Икки мисра шеърининг мазмуни:

«Бечора Сангийнинг ўз ўрнида қадри йўқ,
Лаълнинг қадри бўлурму Сангдан (тош) ташқари чикмагунча».

Мавлоно Вақифий (XVI аср). Марв вилоятидан бўлиб, шеърятдан ўз даврининг таниқлиларидан эди. Икки мисра шеъри мазмуни:

«Ул ой парвона янглиғ куйганимни билмади ҳаргиз,
Назр шамъи била кўнглимни равшан қилмади ҳаргиз».

Мирак Саид Ғиёс (XVI аср). Ҳиротлик таниқли саидлардан бўлган.

Қурувчи, лойихачи ҳунарларини мукаммал эгаллаган. Бухорода Убайдуллахон учун махсус боғ барпо қилган. Айни вақтда шеърятга ихлоси баланд бўлган. Шеърдан икки мисра намуна:

«Қизиги шуки, бирон кун тўхташ навбати йўқ,
Эртанги кун навбати дағдағасидан қалтирайман».

Мавлоно Афсарий (XVI аср). Кармана вилоятидан бўлиб, узоқ вақт Убайдуллахон хизматида бўлган. Шеърятда самарали ижод қилган. Икки мисра форсий шеърдан намуна:

«Тонг шамолидан шароб жоми тебранмайди,
Май жомини изтиробга солувчи соқийнинг юзи аксидир».

Мавлоно Абулқосим Ҳаким (XVI аср). Амир Алишернинг табиби бўлган. Дарвеш Алининг жияни. Абулқосим табобат илмини мукаммал эгаллаб, ном қозонган эди. Шеърятда ҳам салоҳиятга эга эди. Икки мисра шеъри мазмуни:

«Ёр юзи ҳажрида телбаман бу тун,
Мен зор нолаю фарёд этарман бу тун».

Хожа Муҳаммад Қаннод (XVI аср I ярми). Самарқандлик. Хожа Ахрорнинг назарига тушган. Тиб илмида мохирлиги билан ном чиқарган. Шеърятда ҳам яхши ижод қилган. Икки қатор шеъри мазмуни:

«Ошиқнинг умри бўйи дили шод бўлмайдир,
Нолаю, аламу, фарёддан ўзга иши бўлмайдир».

Асомиддин Иброҳим (XVI аср). Бухоролик етук илм соҳиби. Убайдуллахон унинг ижодига жуда қизиққан. Асомиддин мунтазам дарс ўқитиш билан ҳам машғул бўлган. Шеърятдан икки мисранинг мазмуни:

«Йўқотган нарсанг аломатини билиб олгинким,
Қўлида на кўзаси бору, на елкасида хум».

Қамолиддин Абулхайр (XVI аср). Турли илмларни эгаллаган бухоролик олим. Ҳукмдорларнинг ҳам эътиборини қозонган. Яхши ҳуснихат эгаси бўлиш билан бирга шеърятда ҳам пешқадамлардан бўлган. Икки мисра шеъри мазмуни:

«Гулшанга бориб кўчанг узоқлигидан йиғлайман,
Гулга қарайману, юзингни кўрмаганлигимдан йиғлайман».

Амир Музаффар Туркман (XVI аср). Бир қанча муддат Убайдуллахон ҳузурида хизмат қилган, унинг ҳурмати қозонган. Яхшигина шеърлар ижодкори бўлган. Икки мисра шеъридан намуна:

«Ул пари ҳисолнинг қадди оқ кийимда,
Адл дарахтли бўстондаги оппоқ гуллаган шохга ўхшайди».

Амир Ҳумоюн Самарқандий (XVI аср). Самарқанднинг машҳур шоирларидан. Танҳоликда яшашни хуш кўрган. Шеъриятга ихлоси баланд бўлган. Икки мисра шеърининг мазмуни:

«Ёр кўчасига бордим, унинг юзини кўрай дедим,
Аммо ўзга билан турганин кўриб, кўчасидан ўтиб кетдим».

Ҳаким Шаҳрисабзий (XVI аср). Шаҳрисабзнинг машҳур табибларидан бўлиб, турли илмларга ҳам қизиққан. Шеъриятда ҳам қобилияти юқори бўлган. Икки мисра шеърининг мазмуни:

«Ёр олдида йиғлаб-қистамоқ менга қоидадир,
Боргум у ёнига бугун амал қилиб қоидага».

Мулло Балойи (XVI аср). Самарқандлик машҳур шоирлардан бири бўлиб, кўп вақтини шоирлар суҳбати ва мушоирасида ўтказган. Икки мисра шеъри мазмуни:

«Ким эшигинга келса ва барча келувчилар соил бўлса,
Аммо, мабодо устига-устак сенга мойил бўлишса, ўлишим аниқ».

Мирзажон Муҳаммад Соний Найман (XVI аср). Бухоролик. Найман амирзодаларидан бўлиб, фаросати, зукколиги билан тенгдошларидан ажралиб турган. Шеъриятга майли кучли бўлган. Шеъридан таржима:

«Қаро кўзларинг бирлашиб бунчалар ноз этишмаса,
Гоҳ фитна эшигин беркитиб, гоҳ намунча очишмаса».

Муҳаммад Соний ўрта ёшга етмай вафот этган. Икки мисра шеърининг мазмуни:

«Осмон қайси адл қомат сарвга сув берибди,
Қуриб қолмасин ва илдизидан кўпорилмасин деб».

Мавлоно Зийнатий (XVI аср). Бухоролик. Наққошлик санъатини яхши эгаллаш билан бир қаторда шеъриятга ҳам ихлоси баланд бўлган. Шеъридан намуна (мазмуни):

«Бир бурчакда ўтириб, из қолдирувчилардан бўл,
Шундан бошқа сандан ҳеч бир нишон қолмаяжак».

Мавлоно Комий (XVI аср). Асосий касби тўқувчилик бўлиб, атрофдагилар билан дилкаш суҳбатдош бўлган. Тўқувчилик ишидан бўшаган ҳамона шеърият билан шуғулланган. Икки мисра шеърининг мазмуни:

«Эй жон роҳати, ширин лабинг турганда ахир,
Шакар, қанд не бўлибди, нега энди уларни эслай?»

Мавлоно Хусайн Туркистоний (XVI аср). Туркистонлик. Асомиддин Иброҳимнинг шогирди. Нутқ санъатини ва кўплаб билимларни эгаллаган, зукко

шахс. Улуғбек мадрасасида дарс берган. Аруз вазнида шеърлар ёзган. Айни вақтда мусиқадаги маҳорати ҳам кучли бўлган. Икки мисра форсий шеърдан намуна (мазмуни):

«Мени бу бахти қаро фалак,
Ул ой ҳажрида бахти қаро айламуш».

Мавлоно Абдусамад (XVI аср). Турбат вилоятидан бўлиб, узоқ йиллар Тошкентда илм ўргатиш билан машғул бўлган. Ҳаж сафаридан сўнг ҳам Тошкентда, Қашқарда ва у ердан кейин Бухорога ўтган. Илми нуҷум (астрономия фани) дан ҳам хабардор бўлган. Ҳофиз Девон Мадрасасида ҳам дарс берган. Шеърятга ҳам меҳр қўйган. Икки мисра форсий шеърининг мазмуни:

«Сен гул юзликнинг боши узра сунбул сояси тушса,
Шул сабаб дилимдан ёлқинли оҳ чиқиб, оташи оламга туташгуси».

Мавлоно Сурудий (XVI аср). Бухоролик. Убайдуллахоннинг тарих ёзувчиси ва хонлик ишига доир маълумотларни ёзиб боровчиси бўлиб хизмат қилган. Иморатлар пештоқларига ҳам ёзувлар битган. Шеърларини форсий ва туркийда ёзган. Шеърдан намуна:

«Куз фаслида гарчи гулдан ному нишон бўлмаса-да,
Хазон бўлган япроқларнинг чиройи ҳам ўзгача».

Мир Муҳаммад Мунисий (XVI аср). Убайдуллахон даврининг етук, зиёли ижодкорларидан бўлиб, шеърят аҳли ўртасида ўзига хос обрў ва эътиборга эга бўлган. Тўрт қатор шеъри мазмуни:

«Динпарвар Абулғози Убайдулло Баҳодирхонга
Шукрки, хонликнинг юқори маснади мақом бўлди.
Пайғамбар дини ҳимоячиси бўлгани учун тарихи,
«Мўъиниддин Убайдулло бин Маҳмуд Шайбоний» бўлди».

Мавлоно Жамолиддин Исматулло (XVI аср). Бухоролик. У эл орасида катта обрў топган мавлоно Маҳмуд Бухорийнинг фарзанди бўлиб, ўз даври олимларининг пешқадами даражасига етган. Самарқандда бир неча вақт талабаларга илм берган. Шеърятда ҳам ижобий натижаларга эришган. Тўрт қатор шеъри мазмуни:

«Гул юзингдан узоқда қолиб, ҳар доим кўзимдан қон оқизаман,
Сарғайган юзим узра лоларанг кўзёшим оқаётир.
Шокирий қонини ханжар-ла оқиз, эй ой, бир умрки,
Дилимдаги бор қоним ила меҳрингга парваришим кўрасан».

Мавлоно Абдуҳаким (XVI аср). Ўз даврининг машҳур табиби мавлоно Султон Маҳмуднинг ўғли бўлиб, отасидан табобат илмини мукаммал ўрганган ва бошқа илмлардан ҳам бохабар бўлган. Шеърятга ҳам илтифоти юқори бўлган. Ижодидан икки мисранинг мазмуни:

«Сийнадан агар ёр найи ўқи ўтиб қолса,
Дил у ўтгач ҳажрида зор нолалар қилгуси».

Мирзо Машҳадий (XVI аср). Бухоро ҳокими Абдулали Тархон уруғидан. Термиз саййидларига ҳам қариндошлиги бўлган. Мансаб ва бойликка эга бўлишига қарамай, фақирликда яшашни афзал билган. Шеърятда ҳам ижод қилган. Рубоийнинг мазмуни:

«Лўлибачча мени ишва билан ўлдирди,
Ишваю-ноз билан жонимни ғорат айлади.
Доирасига юрагим пардасидан қоплама ясаб,
Халқалари ўрнига гирён кўзим қорачиғини қўйди».

Мир Табиб (XVI аср). Машхур табиб Ҳаким Шаҳрисабзийнинг шогирди. Ўзи ҳам машхур табиб бўлиб етишган. Тўрт қатор шеъри мазмуни:

«Эй фалакдаги ой юзлик, эй чиройли санамдек сабза лаб,
Лабинг дилни обқочар, каддинг эса жон боғининг сарви
Биттаси лолаю насриндек, иккинчиси сабзау райҳон каби,
Учинчиси ғунчадек рангоранг, тўртинчиси бўстонда фитна кўзғотар».

Мавлоно Ҳозирий (XVI аср). Ўз даврининг етук инсони бўлган мавлоно Ғойибийнинг ўғли бўлиб, ҳар томонлама салоҳиятли эди. Шеърятда ҳам ўткир бўлган. Шеърятдан тўрт мисранинг мазмуни:

«Ҳар бир қарашингда дилда бир оҳ ўзгача,
Бу оҳ бўлғуси боиси бир нигоҳ ўзгача,
Ҳозирий мен эрсам ишқ юртининг Шоҳсувори
Унинг ғамида бордир ёнимда сипоҳ ўзгача».

Мирзо Нажотий (XVI аср). Тошкентнинг таниқли кишиларидан бўлиб, билим олиш учун Бухорога келган. Айни вақтда шеърят билан ҳам шуғулланиб, яхшигина ижод қилган. Икки қатор шеърининг мазмуни:

«Оятга вақф муҳрини босади мусҳақ юзи,
Ғунча довоти ичра қизил ранги кўп гулнинг».

(Вақф – бағишлаш, назр этиш;
мусҳаф – Қуръони карим)

Мавлоно Дониший (XVI аср). Марвлик бўлиб, ҳаётда ёлғиз яшашни афзал билган. Барча жонлига меҳр-шафқат билан муносабатда бўлиши каби фазилат унинг хусусиятларини асоси бўлган. Шеърят унинг энг яхши кўрган машғулоти бўлган. Тўрт қатор шеъри мазмуни:

«Лола гулу, насрин гулу, райҳон гул
Ҳар қаён боқсанг қиё чандон гул.
Ғунча ёқасидан гул қўл солмиш бил,
Ёр ёқасидан то этаги томон – тамом гул».

Қудсий Фарғонагий (XVI аср). Юқори даражада ораста ва камсукум киши бўлган. Шеърятга ишқи баланд бўлиб, шеърлари ҳам маъноли ва ёқимли бўлган. Шеърдан тўрт қаторининг мазмуни:

«Эй, кулганда лабидан шакар сочишга майлдор ёр,
Ул икки лабингдан ширинроқ пинҳоний кулгинг бор.
Қудсий шакар лаблардан шакар талабсан,
Чун сухандонликда шакар чайнар тўтисан».

Мавлоно Фуруғий (XVI аср). Бу иждокор самарқандлик бўлиб, шеърлари маъноли бўлиши билан бирга унинг шеър ўқишда ҳам ўзига хос иқтидори бўлган. Икки мисра шеърининг мазмуни:

«Ойу нурафшон офтоб юзу ёйдек бакбақа осибди,
Бўйин боғидан хайит тунининг ҳилоли кўринибди».

Мавлоно Абдусамад (XVI аср). Бадахшонлик. Шеърят унинг севган машғулоти бўлиб, куйида унинг шеърятидан икки мисранинг мазмуни:

«Дилбарлик тахтида маъшуқа юз хил ноз ила,
Ошиқ бечора ғам куйида сарғаяр ниёз ила».

Мавлоно Равнақий (XVI аср). Бадахшонлик. Маъноли шеърят соҳиби бўлган. 2 мисра шеърининг мазмуни:

«Бадахшонданману юз хил бало бошимга етмиш,
Ки ул лаъл ҳам қон оқувчи кўзимдан тушмиш».

Тоҳир қози (XVI аср). Мовароуннаҳрлик. Манбаларда у шеърятда ёш бўлса ҳам ўз ўрнига эга бўлиб бораётган шоирлардан деб таърифланган. Икки мисра шеърдан намуна (мазмуни):

«Ағёр қатлима қасд этди, лек у бевафо истамади,
Халқ шуни ижро этмоқ истади, аммо худо истамади».

Мавлоно Пирмуҳаммад (XVI аср). Мовароуннаҳрлик. Асосий касби толибларни ўқитиш бўлиб, шеърятга ҳам ихлоси юқори эди. Машҳур шоир Мирзо Ниёзга бағишланган матлаъсининг мазмуни:

«Ким мажозий ишқ сабабли дилини елга берган эса,
У жонини кафтига кўйиб Мирзога ниёз учун берди».

Мавлоно Шукрий (XVI аср). Мовароуннаҳрлик. У шеърятга янги кириб келган, лекин ёқимли шеърлар ёзаётган ёшлардан, деб таърифлайди Хасанхожа Нисорий. Унинг матлаъси мазмуни:

«Кўчангдан йироқ тушиш токайгача,
Бўлғусими насиб, бир кун сен томон йўл топмоқ».

Мавлоно Нодирий (XVI аср). Мовароуннаҳрлик. Ушбу шоирни ҳам ёшлар орасидаги қобилиятли шоирлардан деб таърифлаган, Хасанхожа Нисорий. Ушбу матлаъ унинг қаламига мансуб. Мазмуни:

«Девонага ўхшаб унинг кўчасидан ўта кўрма,
Ёр агар бевафо бўлса, унинг юзига назар сола кўрма».

Аваз Ғози султон (XVI аср). Хоразм султонларидан бўлиб, нозик дид соҳиби бўлган ва кўпинча олиму фузалолар суҳбатини хуш кўрган. Шеърятни ёқтириши билан айни вақтда ўзи ҳам шеърлар битган. Ушбу матлаъ уникадир:

«То телбалигим арсаи оламини тутубдур,
Мажнунни, мени кўргали, даврон унутубдур».

Абулғозий Убайдулла Баҳодирхон (XVII аср). Муҳаммад Шайбонийхонлар сулоласидан. 1643 йилда Хива тахтига ўтирган. Давлатга

рахбарлик қилиш билан айна вақтда илм, ижод билан ҳам шуғулланган. Ҳадис илмида муҳаддислар устози бўлмиш хожа Мавлоно Исфаҳонийнинг, ислом ҳуқуқи илмида эса мавлоно Маҳмуд Азизоннинг шогирди бўлган. Қироатда эса мавлоно Ёрмуҳаммад қорийга шогирд тушган. Форсий ва туркийда шеърлар ижод қилган.

Бир-бир айтинг дўстлар дардимни дилдор олдида,
Айтиб-айтиб йиғлангиз зинҳор-зинҳор олдида.
Эй, Убайдий, билган эрмиш дор ила ҳолингни ёр
Ҳожат эрмас қилғасен дардингни изҳор олдида.

Абулмузаффар Абдулатиф Баҳодирхон (XVII аср). Шайбоний хонларидан бўлиб, адолат соҳиби, илм-фан ва ижод ҳомийси эди. Тарих ва илми нужумдан яхши хабардор бўлган. Шоирлар, фозиллар билан кўп суҳбат тузган. Шеърятидан намуна:

Мовий ёрлиғини солибтур дилбарим қош устина
Ноз бирлан ҳарна қилса ул пари бош устина

Сайқалий (XVII аср). Номи Муҳаммад бўлган бу ижодкор Хисор ўзбекларидан бўлиб, яшаб ўтган даври ҳақида аниқ маълумотлар йўқ. Ҳар ҳолда XVII аср охири XVIII аср бошларида ўтган деган тахмин бор. «Равзат ул-шуҳадо» номли шеърӣ китоби ва «Баҳром ва Гуландом» номли достони бизгача етиб келган. Намуна:

Сайри гулшан этгали, эй гул хиром этсанг нетар,
Сунбулу садбаргу наргисни ғулом этсанг?

Жумлани шод айладинг, эй нозанинлар сарвари
Сайқалий бечоранинг ҳам шодком этсанг нетар

Оллоёр (XVII- XVIII аср). Номи ҳам, таҳаллуси ҳам Оллоёр бўлиб, Каттақўрғон ўзбекларидандир. Абулфайзхон даврида ижод қилган, унинг амирларидан бўлган. Сўнг бу лавозимдан кетиб, тасаввуфга берилган. Вафоти 1723-1724 йиллар. Бизгача унинг «Саодат ул-оҷизин» номли аҳлоққа оид китоби етиб келган ва ўзбек тилида нашр қилинган. «Мурод ул-орифийн» номли девони бор.

Тилди кўксим, эзди бағрим доғи хижроним менинг
Бу оламда бунча ғамда чиқмаган жоним менинг

Айтур Оллоёр йиғлаб зор ҳар лайлу наҳор
Тийри ишқи ёр тўкса қошки қоним менинг.

Машраби Соний (XVII-XVIII аср). Қарши шаҳрида туғилган. Асл исми Рўзибой. Ғазалларига «Машраб», гоҳо «Мабдаи Нур» таҳаллусини қўйган. Ахлоқ-одобга доир «Мабдаи нур» китоби бизгача етиб келган. XVIII аср охирларида яшаб ижод этган деб тахмин қилинади.

Гавҳари кимё талаб бўлсанг мени олдимга кел
Мавжи бир дарё талаб бўлсанг мени олдимга кел

Зохири исмим Рўзибой, Мавлавий ўғлим деган
Машраби Соний талаб бўлсанг менинг олдимга кел.

Утожий (XVIII аср бошлари). Бу шоирнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги маълумот бизгача етиб келмаган. Муқимийдан аввалроқ, XVIII аср бошларида яшаган деб тахмин қилинади. Бизгача етиб келган куйидаги шеърідан намуна:

Юрагимни тиғи хажринг тилиб этди пора-пора,
Кима айтайин бу дардим на даво қилай на чора.
Бу фақир, ҳақир Утожий қул эрур надур иложи,
Санга кўпдир эҳтиёжи, карам эт бу шармсора.

Хувайдо (XVIII аср). Марғилоннинг Чимён ҳудудидан. 1780 йилда Ўшда вафот этган. Исми Хўжамназар. Хувайдонинг девони ўзбек тилида нашр этилиб, китобхонларга етиб борган. Ғазаллари куйга солиниб, айтиб келинади.

Қаю ишга кадам қўйсам, манга андин зиён бўлди,
Мани бетолеъим дўстлар, мунча кўп имтиҳон бўлди.

Хувайдо айлади золим фалакнинг зулмидан минг дод,
Менга қолганда ул золими чарх каж равон бўлди.

Носеҳ (XVIII аср). Фарғона вилоятининг Чимён ҳудуди шоирларидан. Хувайдо билан замондош бўлиб, XVIII аср охирларигача яшаган. Хувайдо вафотига марсия ёзган.

Фиғонким, етмадинг қадрига чандон,
Чиқиб Чимёнимиздан кетди ҳодий.

Демас ўз таъбидин Носеҳ бу сўзни,
Тилиғо қилмағунча фозли ҳоди.

Залилий. Чоржўй шаҳри атрофи туркманларидан. Манбаларга кўра XVIII аср охири XIX аср яримларигача яшаб ижод этган. Махтумқулининг жияни деган тахмин бор. 1844 йилда вафот этган.

Агарчи булбулам ҳар тарафда боғим бор,
Ғамингда нола сифат юракда доғим бор.

Залилий ҳеч хазина назарга келмайдур,
Жавоҳири йўқотибмен ки, они сўроғум бор.

Шамс I. Ўзганд шаҳридан бўлиб, номи Шамсиддиндир. Қайси вақтда яшаб ўтганлиги ҳақида маълумот йўқ. XIX асрда яшаган деб тахмин қилинади. Чунки, Қайюмий домулла ўз тазкирасида шоир ҳақидаги маълумотни ўша давр шоирлари қаторида берганлар.

Оло эй Шамс Ўзганда камуғ ёронларинг ёнда,
Гуноҳидин бағишланди, мани осий на қилғаймен.

Шамс II – Бухоролик бўлиб, унинг ҳам исми Шамсиддиндир. XIX асрда яшаб ўтган деган тахмин бор.

Бало дашти аро Мажнун менингдек кўрмамиш даврон,
Қуюндек ҳар замон бир кўрмаган водийда саргардон.

Кел, эй Шамси Бухорий, қилмағил дунёда ҳасрат кўп,
Неча бўлса суъубат кўп майл ваҳдат қилур осон.

Мансур (XVIII аср). Пскент худудидан бўлиб, исми Мансурхўжа.

Шайхлардан бўлган. «Тухфат ул-аҳбоб» номли тазкирада Шайх Мансур Пискандий номи кўрсатилган бўлиб, шеърлари хонақоҳларда ўқиб юрилган деб кўрсатилган. У 1775 йилда вафот этган.

Махвий (XIX аср). Қўқонлик уламолардан бўлиб, кўп вақт қозилик лавозимида ҳам ишлаган. Умархон даврида яшаб ижод этган.

Қариган чоғда азм этдим етай деб Каъбатуллоҳга,
Етолмай йиғладим ҳардам Мадина жойи аълога.

Бу ноқислик билан Махвий етармукин ўшал жойга,
Мумсар этгин илоҳо, мени ул жойи аълога.

Ғозий (XVIII-XIX аср). Қўқон атрофидаги Яйпан қишлоғидан бўлиб, маълум бир муддат қозилик қилган, деган маълумот ҳам бор. Яхши шоир, олим ва донолардан бўлиб, исми Муҳаммаддир. Ғозийнинг Навоийга ўхшатиб ёзган шеъридан намуна:

Эй қуёш, субҳи узоринг бирла мағрур ўлмағил,
Бир нафасда шом ўлур, албатта, масрур ўлмағил.
Ғозийё нўш айла меҳнат жомидин захроби ғам,
Бенавои шарбати чинийю фағфур ўлмағил.

Мунис (1778-1829). Хоразмлик шоир, исми Шермуҳаммад. Етук шоир, тарихчи олим Мунис Хива хони Элтузархон саройида бош котиблик вазифасида ишлаган. Хон топшириғи билан Хоразм тарихини ёзиб, уни «Фирдавс ул-икбол» деб номлаган. Кейин хон Муҳаммад Раҳимхон топшириғи билан тарихчи Мирхонднинг «Равзат ус-сафо» асарини тожик тилидан ўзбек тилига таржима қилиб, I жилдини тугатган. II жилдини тугата олмай вафот этган. Шеърлари девон қилиб босилган.

Низомий Хўқандий (XVIII-XIX аср). Қўқон шаҳридан бўлиб, ўз даврининг илмли, обрўли кишиларидан бўлган. У етук шоир бўлиб, ахлоқ-одобга оид «Мажмуат ул-мақсад» асари ҳамда тўлиқ бир шеърят девони мерос тариқасида қолган. Шеъридан намуна:

«Турсам бу саҳар оламо хуш ис сочилибдур,
Билдимки, чаманда гули раъно очилибдур.
Бундай кечада минг йўли бўлса яна қонмас,
Дилхаста Низомийга ажойиб туюлибдур».

Қиёсий (XVIII-XIX аср). Фарғоналик шоирлардан. Қиёсийнинг ҳаёт йўли ҳақида кам маълумотга эгамиз. Ғазалидан икки мисра:

«Эй суман юз, қомати тўби масал ёр айланай,
Кўзларинг хумморидан мен ҳаста бемор айланай».

Маъдан (XVIII аср охири - XIX аср бошлари). Фарғоналик шоир, исми Одина Муҳаммаддур. Касби боғбонлик бўлган. Ўз ғазалларини ўзи куйлаб хониш қилиб юрган. Шеъридан намуна:

«Гул юзинг кўрсатма, то кўнгил таманноланмасун,

Ҳар нечук кўз партави ҳуснингга шайдоланмасун».

Равнақ – XVIII асрда Қўқонда ва Хўжандда яшаб, туркий ҳамда форсий тилларда шеърлар ижод этган. Маълум муддат Хўжандда қозилик мансабида ҳам ишлаган. Икки мисра шеъридан намуна:

«Эй подшоҳи ҳусн, санга жону дил фидо
Инъоми беназир берибдур худо санга».

Фазлий (XIX аср). Наманганлик йирик ижодкор. Ўз даврида яшаб ижод этган 100 га яқин шоир ва шоираларнинг қисқача баёни берилган «Мажмуат уш-шуаро» асарини яратган ва унда ўзбек ҳамда тожик тилида битилган шеърлари ҳам берилган. Фазлийнинг исми Мулла Абдукарим.

Гулханий (XIX асрнинг I ярми). Исми Муҳаммад Шариф. У яратган «Зарбулмасал» китоби ўлмас бир асар бўлиб қолган. Асарда ўз даврининг иллатларини қушлар тилидан маҳорат билан баён этган. Шеъридан икки мисра:

«Агар сўз жона пайдо қилмаса сўз,
Ани сўз демагил, эй мажлис афрўз».

Калтатойи (XIX асрнинг I ярми). Андижоннинг ҳозирги Избоскан туманидаги Калтатой қишлоғидан. Исми Зокирхўжа. Илмли шоир бўлган. Ўз ижоди билан хоннинг ҳам эътиборига тушган. Шеъридан намуна:

«Манам бир гўшай ишқингда ётган рўдапоингман
Эшиқдан урсангу қувсангда кетмас бир гадоингман».

Маҳзуна – XIX асрнинг I ярмида Қўқон адабий муҳитида етишган йирик шоиралардан. Шоира ҳаёти ва фаолиятига доир маълумотлар ниҳоятда кам. Икки мисра шеъридан намуна:

«Дўстлар бир ҳусни бе ҳам тойа ошиқ бўлмишам,
Ҳур пайкар бир малак сиймойа ошиқ бўлмишам».

Хон (XIX аср I ярми). Қўқон хони ва шоир Умархоннинг катта ўғли. Онаси Комила хоним Нодирадир. Асл исми Муҳаммад Али бўлиб, 1822-1842 йилларда хонлик қилган. Шеъриятдан икки мисра намуна:

«Юзу қаддингга эрмас бу чаманнинг сарв раъноси,
Сув ҳайвон чашмасига бўлса бил Исонинг анфоси».

Диловар (XIX аср). Қўқонлик йирик шоирлардан. Шеъридан икки мисра:

«Кел, эй жаллод, тановул этакўр қонимдин
Ишқ тўйдирмиш эди ширин, азиз жонимдин».

Жалолий (XIX аср). Қўқонлик шоир. Бухорода илм олган. Исми Жалолиддин хўжа. Бухородан қайтгач, маълум муддат имомлик мансабида ҳам бўлган. Шеъриятдан икки мисраси:

«Кўрдим бу даҳр ичра улус подшолиғин,
Олдим ўзимга аҳли муҳаббат гадолиғин».

Азимий (XIX аср). Қўқонлик шоир, исми Азимхўжадир. Азимий Бухорода таҳсил олиб қайтгач, 40 йил имомлик қилган. Шеъридан намуна:

«Кун ўлса элдин ўзимни канора айларман,

Тун ўлса замзамини ошиқона айларман».

Мажзуб (XIX аср). Наманганда яшаган. Туғилган жойи эса Қўқоннинг Сармозор даҳасидан. Бухорода илм олган. Исми Абдулазиз. Шеърий девони мавжуд бўлиб, унда 181 бетдан иборат алоҳида соқийномаси ҳам бор. Шеъридан намуна:

«Қилсам баён ҳолим кирмас қулоғи ёра,
Ўлдурди, ҳам куйдирди жононанинг бу доғи.
Дунёйи дунға берма ҳаргиз кўнгулни Мажзуб,
Ишқ аҳлиға керакмас дунёни айши чоғи».

Биймий (XIX аср). Қўқонлик. Асл исми Мулла Абдураззоқ. Ўз даврининг кўзга кўринган шоирларидан. Фақирликда кун кечирган. Шеъридан тўрт қатор намуна:

«Овораи ҳижронлар саҳрои маломатда,
Муштоқи висоли ул жонона экан мандек.
Узрони ғами бирлан Вомиқни дилу кўнгли,
Ишқ офатила Биймий девона экан мандек».

Акмал II (XIX аср). Ҳозирги Тошкент вилоятининг Пскент тумани ҳудудидан. Диний илмни ҳам яхши эгаллаб, имомлик вазифасида ҳам ишлаган. Шеъриятда салоҳияти кучли бўлиб, туркий, форсий ва араб тилларида шеърлар ёзган. Шеъридан намуна:

«Оч такаллум бирла лаб тўти таманноланмасун,
Зулфи тарқаттию мушк бозор ичра савдоланмасун.
Ноз тиғин чекма ҳардам халқ қонин тўкмакка,
Қўрқарам Акмал мабодо хажр барноланмасун».

Мушриф (XIX аср). Қўқон шахридан. Асл исми Мирзо Қаландардир. Исфара касабасида қозилик қилган. Шеъриятда кучли маҳорат соҳиби бўлган. Шоир Абдукарим Фазлий билан бирга «Мажмуот уш-шуаро» номли тазкира чиқарганлар. Шеъриятдан намуна:

«Манга, эй боди сабо зулфи сулмансодин гапур,
Жон лабимга етди ул лаъли шакарходин гапур.
Бир кун ул махвашни кўрсанг бўлма хомуш, эй кўнгул,
Мушрифидевонайи мажнуну шайдодин гапур».

Музниб (XIX асрнинг I ярми). Қўқонда яшаб, ижод қилган шоирлардан. Шоир Фазлий ўзининг «Мажмуот уш-шуаро» асарида шоир Музнибни тилга олиб, уни ижобий таърифлаган. Шеъридан икки мисра намуна:

«Бўлди жабрим кисвати ишқинг олинда ёралар
Ханжари абрў билан бағримни қилди поралар».

Мушток - XIX асрнинг I ярмида Шаҳрисабзда туғилган ва Қўқонда яшаб, ижод қилган шоир. У илмли бўлиб, Тўрақўрғонда қозилик қилган. Шеъридан намуна:

«Куйдию кул бўлди ғурбат гулханида қосидо
Чин сўзим ҳоқонаким, Муштоқи расводин гапур».

Адо (XVIII аср охири-XIX аср I ярми). Самарқандлик шоир, Хожа Аҳрор авлодидан. Қўқон шахрида ҳам яшаган. Амир томонидан унга «Малик уш шуаро» унвони берилган. Самарқандга Шайхулислом этиб ҳам тайинланган. Асл исми Султонхожаи Аҳрорий бўлган. Шеъридан икки мисра:

«Коматингдек йўқтурур ашжор гулистондин бири,
Мандек эрмас булбули қумрию нолондан бири».

Махзун (XIX аср I ярми). Қўқонда яшаб, ижод этган. Уйчида туғилган ва шу ерда қозилик ҳам қилган. Илмли шоир бўлган. Икки мисра шеъри:

«Қиё бокғайму деб Махзун кўп интизор ўлди
Биҳамдиллоҳки мужгон новакидан баҳраманд этди».

Мунший (XIX аср I ярми). Шоирнинг номи Мулла Қодир қули бўлиб, Қўқон шахрида туғилган. Хон идораси котибиятида ишлаган. Шеъридан намуна:

«Шиква қилсам айб эмас бу чархи кажрафтордин,
Тийра бўлмиш таъби покам ушбу бадқирдордин».

Файзий (XIX аср I ярми). Марғилон шахрида туғилиб, Қўқонда яшаб, ижод қилган шоирлардан. Исми Мулла Мирза Ниёздир. Шеъридан икки мисра:

«Неча кун сарв қаддинг гардунга бош чекди,
Кўнгил оҳини Файзий сийна чокидин баланд этди».

Хотиф (XVIII аср II ярми-XIX аср I ярми). Қўқон атрофи қишлоқларидан бўлиб, Қўқон шахрида таҳсил олган. Ўзбек қишлоқларидан бирида имом бўлган. Исми Абдунаби бўлиб, яхши фазилатлари кўп бўлган. Ниҳоят сарой шоирлари қаторидан ҳам жой олган. Шеъридан намуна:

«Эй сочинг саргаштаси Чин мулкида мушки Хито,
Наргизингдандур Хўтан даштида оҳу бенаво».

Комил I (XIX аср I ярми). Бухорода туғилган ва шу ерда таҳсил олган. Қўқон шахрида яшаган. Қоғоз ишлаб чиқариш билан шуғулланган ва шеъриятда ҳам ўз ўрнига эга бўлган. Исми уста Муҳаммад Комил. Шеъридан икки мисра намуна:

«Тўккали қонимни ул қотил ижоб устиндадур,
Неча мендек бенаволар изтироб устиндадур».

Вафой (XIX аср). Фарғона ҳудудида туғилган. Мирлар наслидан. Исми, вафоти ҳақида маълумот йўқ. Икки мисра шеъридан намуна.

«Солди бошима савдо кокили паришонлар,
Жаъди нафъаи зулфи анбар афшонлар».

Фоний (XIX аср II ярми). Асли балхлик бўлиб, Бухорода таҳсил олган, сўнг Фарғонага келган. Қўқонда табобат ишлари билан шуғулланган. Олиму доно киши бўлган. Шеъридан намуна:

«Алифму қадму ё гулшандаги сарви равондур бу
Ва ё кўнглумда маъво айлаган жисм ила жондур бу».

Рамзий (XIX аср бошлари). Фарғоналик бўлиб, Қўқонда яшаб, ижод этган шоирлардан. Исми Муллажон Хўжа. Рамзий шеъридан намуна:

«Субҳ чоғи гул юзида бода осорин кўринг,
Бўйла обу ранг бирла ҳусни гулзорин кўринг».

Қасрат (XIX аср бошлари). Қўқонлик етук шоир. Умархон билан яхши муносабатда бўлган. Саройда шахсий хос котиби вазифасида ишлаган. Хушсухбат, латифагўй, шеъриятда ҳозиржавоб киши бўлган. Шеъридан икки мисра:

«Куйдим ишқинг тобидин, эй сарви нозу хуш адо,
Оташи ҳижронида куйганни куйдирма яно».

Амирий (XIX аср). Асл исми Умархондир. 1810 йилда акаси Олимхон вафотидан сўнг Қўқон хонлиги тахтига ўтиради. Хонлик мансабидан ташқари шеъриятга ихлоси баланд бўлган. Саройда илм-фан, адабиёт аҳлига ҳомийлик қилган. Унинг девони бизгача етиб келган.

Тўрт қатор шеъридан намуна:

«Қизартиб чехра майдин ошиқи зорингни куйдирма,
Юзингга бодадин ўт солма гулзорингни куйдирма.
Амир ошиқлара яъсу муҳаббат ҳам вафодиндур
Боқиб ҳар дилрабоға рашқдин орингни куйдирма».

Мужрим (XVIII аср охири-XIX аср). Бухоролик. Исми Мулла Обид. Ниҳоятда фақирликда кун кечирган. У ўз даврининг атоқли шоирларидан эди. Шеъридан тўрт мисра:

«Замона ҳар кима бир тарзи рўзгор қилур,
Бировни восили давлат, бировни хор қилур,
Чу ошно ҳаммага беғараз эрур Мужрим,
Анинг учун ҳамоно ҳолис эътибор қилур».

Киромий (XIX аср). Хоразмлик бўлиб, машҳур шоир Мунис Хоразмийнинг устози. Навоий, Фузулий, Лутфийлар услубига эргашувчи шоир бўлган. Шеъридан икки мисра намуна:

«Киромий бандасига раҳмати довар қариб ўлғай,
Шифоат хоҳ маҳшар арсаида ул хабиб ўлғай».

Нишотий (XVIII аср). Хоразм шоирларидан. Қози Муҳаммадниёз Нишотий ўз даврининг кучли, қобилиятли ижодкорларидан бўлган. Бизгача «Хусну дил» достони, ғазаллари, муҳаммас ва мусаддаслари етиб келган. Шеъриятда Навоий, Лутфий, Атоий анъаналарига эргашиб ижод қилган. Ғазалидан намуна:

«Нозаниним, қадду рухсорингга қурбон ўлайин,
Сўзлагил ноз ила, гуфторингга қурбон ўлайин.
Эй Нишотий, аёғи туфроғидин уйрулоубон,
Мен дахи сен каби дилдорингга қурбон ўлайин».

Ҳижрат (XIX аср I ярми). Тошкент шаҳрида туғилган ва Қўқон шаҳрида яшаб, ижод қилган шоирлардан. Тўрт қатор шеъридан намуна:

«Хасратингда эй қотил, тўкди кўзларим қонлар
Ўқларинмидур билмам теграсинда мужгонлар
Нисбат этма эй Ҳижрат шоҳ сўзига шеърингни
Нуктасини кадрига етмади суҳандонлар».

Шавқий I (XVIII-XIX асрлар). Каттакўрғон шаҳрида яшаб, ижод этган. Исми Муҳаммад Шариф. Бухорода таҳсил олган. Фақирона ҳаёт кечирган, илмли, зиёли адабиётчи шоир бўлган. Туркий, арабий ва форсийда шеърлар ёзган. Тўрт қатор шеърдан намуна:

«Чикди боғдин бир гул мен сари шитоб айлаб,
Бурқабин илиб юздин бағрими кабоб айлаб.
Тарки хонумон этдим, гўшада макон этдим,
Васфини баён этдим, Шавқида китоб айлаб».

Нисбатий (XIX аср). Марғилонлик шоир. Муқимий ва Фурқат билан замондош бўлган. Кўплаб баёзларга шеърлари киритилган. Икки мисра шеърдан намуна:

«Ишқ назмида бўлур тавсифи жонон ўзгача
Шеър хўб рангин ғазал ҳам шўҳ девон ўзгача».

Маъюс (XIX аср бошлари). Асли Хўжандлик бўлиб, Қўқонда хон саройида ижод қилган. Исми домулло Тўрахондир. Шеъриятидан тўрт мисра:

«Сўрмади ҳолимни ёраб ошноларимдан бири,
Бир назар ҳам солмади ул бевафолардан бири.
Қилмағил Маъюслиқ бирла фиғону нолаким,
Кўнглига таъсир қилмас бу наволардан бири».

Макнун (XIX аср I ярми). Қўқонда яшаб, ижод қилган шоир. Умархон саройидаги эътиборли аёнлардан бўлган. Исми Эрназардир. Кўп вақтлар қозилик ҳам қилган. Шеъриятидан намуна:

«Ғамза ёйини қурди, турманг, эй мусулмонлар,
Берди ғората динин сиздек аҳли имонлар.
Офтоби ҳовардек шеър то аён бўлди,
Сўз элига эй Макнун бўлди мушқил осонлар».

Манзур (XIX аср). Андижонда туғилиб, Қўқонда ижод қилган шоир. Исми ҳам Манзур бўлиб, сарой ходимларидан эди. Шеъриятга ихлоси юқори бўлган. Шеъриятидан тўрт қатор:

«Ўртаган мани ҳардам орази дураҳшонлар,
Бахтимни қаро қилган кокили паришонлар.
Яхшилар жамолига кўзгудек назар солдим,
Манга бўлмади Манзур сендин ўзга жононлар».

Афсус (XIX аср). Шоир Жиззах шаҳрида туғилган ва Қўқонда яшаб ижод қилган. Номи Тўрахон Махдум. Хоннинг аёнларидан бўлган. Афсус таҳаллуси билан шеърлар ижод қилган. Намуна:

«Тоза қилдим аҳд ул ёр бирла паймон устина,
Ноз ила айдики, ёлғон дема ёлғон устина.

Ўз диёридин адашган бир ғариб Афсусдур,
Чуғз бевайрона янглиғ Тўра Қўрғон устина».

Дабир (XIX аср). Асли Ўра тепа атрофи ўзбекларидан бўлиб, исми Мирзо Шарифжон. Амирнинг хос котиби вазифасида ҳам ишлаган. Саройда яшаган. Хуснихат эгаси бўлган. Шеърдан тўрт қатор намуна:

«Мавсуми баҳор ўлди тоза ру гулистонлар
Сабза хурраму хандон сахни боғу бўстонлар
Айладим Дабир иншо бир ғазал бу маънода
Шоҳ сўзига тобеъдур зумраи суҳандонлар».

Дарҳақиқат, Пўлатжон домулло Қайюмининг «Тазкираи Қайюмий» асарига синчиклаб эътибор берилса, юртимизда хонликлар даври маданияти, хусусан адабиёт, шеърят соҳаси ривожига ўзига хос ижобий йўналишга чиққанлигини гувоҳи бўламиз. Ушбу китобдаги ижодкорларнинг айримларининг номларини ва ижодларидан қисқача намуна келтирдик, холос. Қолганларини эса қуйидаги рўйхатда номларининг эслаб ўтишга қарор қилдик. Булар:

Шавқий II, Фаёз, Фаноий, Гулшаний, Риндий, Хислат I, Ошиқ I, Бехжат, Нусрат, Мир Умид, Ҳозик, Махмур I, Чўбин, Муҳиб, Улфат, Ирфон, Ахрор, Қорий, Зорий, Ёрий, Рожий II, Мирий, Мунтазир, Тоиб II, Камина, Ноқис, Алмаий, Нодим, Тажаллий, Садоий, Маҳдий, Девона I, Девона II, Хазин, Зокир, Хижлат II, Насимий I, Ғурбатий, Роғиб, Толий, Пир, Юсуф II, Хисрав II, Махзун III, Висолий, Солех, Мирзо II, Дилафкор, Муҳсиний, Ҳилватий, Аваз, Камий, Ҳомуш, Шахзода, Зарра, Узнаб, Шавкат, Ҳайратий, Дилкаш, Фалоний, Нозил, Риёзий, Рожий, Обид, Қорий II, Омоний, Бегий, Мавлавий Охунд, Ибрат, Васфий, Ҳавоий, Роик, Иффат, Сабрий, Хоиб, Ҳожи, Мақсуд, Фикрий, Шоик, Ҳилмий, Носир, Важхий, Нажмий, Қурбий, Сафий, Ҳожи II, Фаноий, Асирий, Нодир III, Сидқий, Васлий, Махжур II, Зореъ, Салоҳий II, Хислат II, Аҳкар, Толиб, Рамзий, Мурасааъ, Хотий, Қайюм, Салимий, Боқий, Ожиз, Ҳавоий II, Роик II, Ибрат II, Файзий II, Акмал I, Нодир, Ноли I, Шарифий, Маҳфий, Нозик, Ниёзий I, Вазир, Излат, Зоҳид, Хожа II, Файёз, Ошиқ II, Восиф, Насриддин I, Мискин, Найирий, Рашидий, Зариф, Рожий VII, Сўфизода, Даврон, Завқий, Сирожий, Соҳиб, Ғурбат, Мажруҳ, Махмур II, Бердиёр, Рамзий II, Фитрат, Юсуф, Ғизолий, Арший, Ғарибий, Азко, Шухрат, Девона, Қурбон, Мунис II, Ваҳҳож, Вола II, Партавий I, Олим, Пирим Қори, Таслим, Мирзо I, Писандий, Фақирий, Муътасим, Ходимий, Кухий, Валий, Ҳокий, Муҳаййир, Котиб, Махзун II, Муҳий, Азизлархон, Ҳазиний, Соқий, Насимий II, Зулулий, Муаззам, Нозима, Хоний, Ушшоқ, Асирий, Комий, Котиб II, Замирий, Ҳижрон, Мустағфар, Партавий II, Шайдо, Манзилий, Субҳий, Жазбий, Ҳайратий II, Оразий, Ниёз, Фақирий I, Мутриб, Баёний, Чокар, Ҳижрат II, Бобо Рожий, Тавалло, Ҳаёлий, Ахтарий, Ғофил, Лайли, Лутфий II, Машқий, Мухлис, Умарий, Муслимий, Ниҳоний, Собир, Фақирий III, Равнақий, Сулаймон, Ғарибий II, Равшан, Жоний, Доий, Андалиб, Юсуф Сарёмий ва бошқалар.

Навбатда эса бухоролик таниқли шоир Самандар Воҳидов томонидан форс-тожик тилидан таржима қилиниб, нашр қилинган «Бухорийлар бўстони» китобида келтирилган шоирлар фаолияти ва ижодидан айримлари ҳақидаги маълумотларни келтирамиз. Бу ижодкорларнинг яшаб, ижод этган вақтлари ҳам хонликлар даври ва ҳудудларига тўғри келади:

Абдурахмон Мушфиқий (XVI аср II ярми). Бухорода туғилиб, илм эгаллаган. Умрининг охирларида Абдуллахон саройида хизмат қилган. Яхши шоир сифатида эътибор қозонган. 1557 йилда илк «Девони мутойибот» шеърӣ тўпламини эълон қилган. 1571 йилда «Гулзори эрам» достонини ёзган. Шунингдек, унинг ижодига мансуб «Девони ғазалиёт», «Девони қасоид» тўпламлари, «Соқийнома», «Жаҳоннома» асарлари бизгача етиб келган.

Нахлий Бухорий XVII аср II ярмида машҳур бўлган лирик шоир. Тўлиқ исми маълум эмас. Имомқулихон саройида хизматда бўлган. Унинг ижодига мансуб шеърлар тўплами 5613 байтдан иборат бўлиб, уларни қасидалар, ғазаллар, китъалар, маснавийлар ташкил этади.

Муҳаммад Исоқ Шавкат Бухорий. Бухорода туғилган. XVII аср тожик адабиётининг намояндаларидан бири. Асосий касби саррофлик бўлиб, шеърӣят билан ҳам шуғулланган. Ўз шеърларини девон қилиб тўплаган ва у бугунги кунгача етиб келган.

Саққо Бухорий. Бухорода туғилган. Баҳром Дарвеш Саққо XVI асрнинг таниқли шоирларидан. Бутун умри фақирлик ва дарвешликда ўтиб, саққолик (мешкоблик) касби билан шуғулланган. Шеърлари билан эътибор қозонган. Ундан иккита тўлиқ бўлмаган девон мерос қолган.

Имло Бухорий. Тўлиқ исми Охунд Мулло Муҳаммад Имло Бухорий. XVIII аср I яримларида ижод қилиб ўтган ўз даврининг таниқли шоирларидан бири. Ҳаёти ҳақида маълумотлар кам. Имло Бухоридан ғазал ва рубоийлардан иборат ягона девон мерос бўлиб қолган.

Мулҳам Бухорий. Мулло Абдулло Мулҳам Бухорий XVII аср охири ва XVIII аср бошларида яшаб ижод этган шоирлардан. Асосий касби косибчилик ва чодир тикиш бўлиб, шеърӣятда ҳам самарали ижод қилган. Бизгача унинг адабий меросидан шеърлар «Девон»и ва «Лайли ва Мажнун» асари етиб келган.

Киром Бухорий. Абдулатиф Киром Бухорий XVIII аср Бухоро шоирларининг пешқадамларидан бўлган. Шеърӣятда устоз даражасига етган. Шоир умрининг кейинги йиллари ҳақида маълумотлар жуда кам. Ундан бизнинг кунгача мукамал ғазал девони етиб келган.

Ворас – Аштархонийлар ҳукмронлиги даври, яъни, тахминан XVII аср II ярми ва XVIII аср бошларида яшаб ўтган. Исми Муҳаммад бўлиб, Ворас таҳаллуси билан 5 минг байтдан зиёдроқ турли жанрлардаги шеърлари бугунгача етиб келган. Унинг «Шоҳномаи Мансур» асари ҳам машҳур бўлган. Ижодидан намуна:

«Нигоҳи нарғизинг, эй сарв, қилар беҳуш,

Қаро сурманг этиб банди, қилар хомуш.
Неча минг сарв бўлур девона хуснингдан,
Бўйинг қўмсаб, кезиб юргум очиб оғуш».

Мирзо Содик Мунший XVIII аср II ярми-XIX аср бошларида яшаб, ижод этган. Тахаллуси Содик. Шоир манғит амирларидан Дониёл, Шоҳмурод, Хайдар саройларида хизматда бўлган. Содикдан кўплаб қасида, ғазал, муҳаммас, рубоий, фардлар бизгача етиб келган. Ғазалидан икки мисра намуна:
«Чехраси гул, шамъи ҳар махфиллигингни истамам,
Ҳар тараф гул шоҳидай мойиллигингни истамам».

Мирзо Ато. У тахминан XVIII аср охири-XIX аср бошларида яшаб ижод этган. Шоирнинг тўлиқ исми ва ҳаётига оид аниқ саналар маълум эмас. 500 га яқин ғазални ўз ичига олган девон ёзган. Икки мисра ғазалидан намуна:
«Агар ул шўх олар эрса қўлига дили шайдони,
Қилар банда бари гул юзли зебои Бухорони».

Сўфий – XIX аср шоирларидан бўлиб, исми Сўфихўжа, Самарқанд ва Бухорода қози калон мансабида ишлаган. Кейинчалик Бухородаги Кўкалдош ва Гавкушон мадрасаларида дарс берган. Шоирнинг девони ғазал, муҳаммас, мустаҳзод ва рубоийлардан ташкил топган. Икки мисра ғазалидан намуна:
«Эй ёри хуш хиром, банди жафо қилдинг мани,
Кулфатингда рангу рўйимни хино қилдинг мани».

Фитрат Вардонзеҳий – XIX аср II ярмида ижод қилган таниқли шоир Мулло Қурбон Фитрат Вардонзеҳий умрининг охирларида хонлик туманларидан бирида қозилик мансабида ишлаган. Унинг девони ғазал, муҳаммас, рубоийлардан тузилган. Шеърдан икки мисра намуна:
«Дил кетар ёдинг билан, ўзидан барҳам егай,
Жон ютар дардингда ғусса ва ҳажрда ғам егай».

Самандар Воҳидовнинг ушбу таржима китобида, шунингдек, XIX асрда ва XX аср бошларида, яъни юртимизда хонликлар ҳукмронлигининг сўнгги даврларда яшаб, самарали ижод қилган Возеҳ (Қори Раҳматилло), Савдо (Мирзо Абдуқодирхўжа), Аҳмад Дониш, Шоҳин (Шамсиддин Муҳаммад), Мулло Абдумажид Музтариб, Абдуллобоқийхўжа Нозим Бебок, Муҳаммад Сиддиқ Ҳайратий, Мирзо Сомий Бўстоний, Мирзо Ҳайит Саҳбо, Абдурахмон Тамкин ва машҳур Садриддин Айнийлар ижодларидан ҳам намуналар келтирилган. Бу ижодкорлар ўзларининг яратган адабий асарлари ва шеър ғазаллари билан маданиятимиз тарихи хазинасига салмоқли улуш қўшганлар. Булар ҳам юртимизда XVI-XX аср бошлари хонликлар даври маданий ҳаётида ўзига хос юксалиш бўлганлигининг яна бир ёрқин далилидир.

Диний илм намояндалари ижоди

Шайх Худойдод - Ўрта Осиёлик машҳур тасаввуф олимларидан бири (вафоти 1532 йил). Ўта саховатли бўлиб, доимо камбағалларга назр-ниёз

улашиб турган. Шеърият билан ҳам шуғулланган. Форсийда ёзилган шеъридан икки мисрасининг таржимаси:

«Тонг маҳал чин дилидан оҳ чеккан банда
Ўша оҳ туфайли ўз худоси томон катта йўл очади».

Қосим Шайх Азизон (вафоти 1578 йил). Мовароуннаҳр халқи ва Шайбоний султонлари учун катта эътиборга, ҳурматга эга бўлган тасаввуф олими. Ушбу йўналишда кўплаб шогирдлар етиштирган. Етук шоир ҳам бўлган.

Мавлоно Шамси Халаф Диний ишларни яхши билган олим. Айни вақтда дунёвий ишларга ҳам қизиқиши катта бўлган. Шайбоний хонларидан Рустамхон унинг катта мухлиси ва муриди бўлган. Форсий шеърининг икки мисраси таржимаси:

«Шамси Халаф ҳеч ким билан дўст эмас,
Бу гадога “Оллоҳу дўст” кифоядир».

Абдулазизхон бин Абулғози Убайдулло (XVI аср). Шайбоний Убайдуллахоннинг катта ўғли бўлиб, отаси вафотидан сўнг Бухорода хонлик қилган (1540-1550). Дарвешларнинг мухлиси бўлиб, уларга эътиқод қўйган. Устоз Шайх Жалолнинг муриди ҳам бўлган. Хадис илми билан ҳам шуғулланган. Шеъриятдан икки мисра:

«Эй раъно қомати ҳусн гулистонининг сарви,
Юракка оро берувчи юзинг ҳусннинг лолаю бўстони».

Шайх Жалол (вафоти 1549 йил). Ўз даврининг йирик хадисшунос олими, алломаси, ўнлаб шогирдларнинг устози бўлган. Шеъриятда ҳам барчага маъқул бўлган. Форсий шеъридан тўрт қаторининг мазмуни:

«Ишқ жомидан сармаст бўлганлар
Ёр юзин кўрмай туриб қўл-оёқдан қолганлар.
Бошлари билан талаб йўлида қадам қўйдилар,
Аҳли дил йўлида тупроқдек йўлга тўшалдилар».

Шайх Хусайн Хоразмий (вафоти 1551 й.). Ўрта Осиёлик йирик тасаввуф олими бўлиб, унинг аждодларининг кўпчилиги шайх даражасига етганлар. Шеъриятдан икки мисра намуна:

«Ширин сўзлик, кўнглингни беҳуда ранжитма,
Ажабмас, шу он кўчангга Кўҳкан келса».

Шайх Ҳожи Муҳаммад Хамушоний (XVI аср - Хоразм). Тасаввуф аҳли, хусусан дарвешлар орасида обрўси юқори бўлган. Кўплаб шайхлар ҳам унинг муриди бўлишган. Шеъриятда ҳам самарали ижод қилган. Шеъридан икки мисрасининг мазмуни:

«Ҳожи, дўст харамин тавоф қилган эдинг, шунинг шарафидан
дўст эшигининг гадолари қаторига эришдинг».

Хожа Муҳаммад Али Таҳурий (XVI аср - Тошкент). Машҳур Шайх Ҳованд Тахурнинг авлоди, хожа Аҳрор валийнинг қариндоши. Тасаввуф йўналишидаги олимлар қаторидан жой олиши билан бирга, унда илоҳий

фикрларни шеърга солиш билан ҳам ифода этиш қобилияти кучли бўлган. Икки мисра шеърининг мазмуни:

«Малакут денгизлари қаърининг балиқларимиз, занжирларни шақирлатиб, тўрга ташланиб, қирғоққа чиққанмиз».

Мавлоно Фахриддин Али Воиз (XV аср II ва XVI аср I ярми). Машҳур Хиротлик ваъзхон, олим, шоир, бир нечта ахлоқий асарлар муаллифи Мавлоно Хусайн Воизнинг ўғли. Фахриддин Али маълум муддат Ҳазрат хожа Ахрор хизматида ҳам бўлган. У «Рашаҳот» (асал томчиси маъносида) номли асарининг муаллифи. Шеърдан тўрт мисра намуна:

«Ёр юзи нур ойнасидир бу тун,
Эй ой, девор орқасида тур бу тун,
Бир озгина рақиблардан қутулдим бу тун,
Эё тонг, бирпас ўзингни тўхтатиб тур бу тун».

Хожа Айюб (XVI аср). Шаҳрисабзнинг улуғ ва эътиборли кишиларидан. Айни вақтда вақти хушлик ва ҳазил-мутойибага ҳам мойиллиги кучли бўлган. Ғазаллари ҳам кўпчиликка маъқул бўлган. Тўрт мисра шеърдан намуна (мазмуни):

«Тонгда чаман саҳни гулу шақоикла тўлғуси,
Ошиқ булбул ундан мақсадин хосил этғувси.
Мақсад йўлида инон-ихтиёр излаб югурган эсам,
Бу гал ҳам эл бўлмас рақиблар йўлдошим бўлғуси».

Мавлонзода Абдулғаффор (XVI аср). Тошкент вилоятининг улуғларидан бўлиб, бир неча вақтлар қозилик мансабида ҳам ишлаган. Илмли, ижобий фазилатли киши бўлган, ёқимли шеърлар ижод қилган. Яхши фазилатлар соҳиби бўлишига қарамай кейинчалик рақиблар уни қозилик мансабидан туширганлар.

Тўрт қатор шеърининг мазмуни:

«Бахту давлат ишбилармонликка қараб эмас экан,
У ҳам бир дуч келганига касб қилғувчи тақдир экан.
Кимёгар олтин хосил қиламан деб азоб-ғуссада ўлиб кетади,
Харобада эса аблаҳ ганж топади».

Мавлоно Муҳаммад Али (XVI аср). Фарғоналик. Шайх Хожагий Косонийнинг хизматида бўлиб, илм-маърифат олган, халқни оллоҳ йўлида даъват қилиб, дарвешлик қилган. Айни вақтда шеърятга ҳам ихлоси кучли бўлиб, шеърлари халқ орасида машҳур бўлган. Икки мисра шеърининг мазмуни:

«Эй, ҳаёт сувидан ҳам тиниқроқ ёр,
Нега бизга насиб этмасдан ўтиб кетасан?»

Мавлоно Хамидиддин Шоший (XVI аср). Тошкентлик. Камолотли дарвешлардан бўлиб, одамлар унинг ширин, ёқимли суҳбатига интилган эканлар. Шеърлари киши ҳиссиётида туғён кўзғатувчи даражада бўлган. Форсий шеърдан намуна (мазмуни):

«Агар най товуши ҳаддан ташқари таъсир этса,

Лекин май аломатларининг ўзгача ҳолати бор.
Бу гулшан ичра қайси гулга назар ташламайин,
Улар бағрида лолага ўхшаб ишқ ғамининг қора доғини кўраман».

Қози Саид (XVI аср). Шаҳрисабзда бир неча муддат қозилик қилган. Билимли ва яхши фазилатлилиги билан ном чиқарган. Шеърятда қобилияти кучли бўлган. Замонаси ҳукмдори уни ўз вазифасидан четлаштирган бўлсада у ўз диёрида яшаб қолган, бошқа ёқларга бош олиб кетмаган. Шу ҳолатни назарда тутиб ёзган шеъридан икки мисранинг маъноси:

«Ҳарам атрофига йўл бермаса ҳам ул инсон,
Унинг мамлакат яшовчисиман, шу бас бизга».

Мавлоно Фозил Андижоний (XVI аср). Диний ва дунёвий билимларни яхши эгаллаган мўътабар кишилардан бўлиб, уни ўша давр султонлари ҳам ҳурмат қилган. Шоирликда ҳам етук бўлиб, самарали ижод қилган. Нотиқлик ва сўзамолликда чечан бўлган. Икки мисра форсий шеъридан таржима:

«Дил мақсадларини берувчи Каъбадир, ғофил бўлма ундан,
Дил атрофида айлан, тавоф эт, ундан мақсадинг ҳосил бўлади».

Қози Бурҳониддин (XVI аср). Карманада туғилган. Бир неча муддат шу жойда қозилик мансабида турган. Адолат ва инсоф билан иш юритган. Шеърят билан ҳам шуғулланган. Айрим шеърларида киноя тарзлари ҳам учрайди. Икки мисра намуна:

«Муқтадомен деб чиқардинг халқ ичинда яхши от,
Сен дегандек бўлмаса холиқ қошида на уёт».

Дарвеш Ҳошимий Самарқандий (XVI аср). Самарқандлик эътиқоди кучли дарвешлардан. Касби хаммомгарчилик бўлган. Шеърлари, айниқса мухаммаслари кўпчиликка маъқул келган. У Шайх Хожайи Косонийнинг мухлиси ва муриди эди. Унга атаб ёзган шеъридан икки мисранинг мазмуни:

«Халқ сенинг меҳрин давоси учун тил очдилар,
Мен тили билан дили бир одамнинг қулиман».

Дарвеш Жамол Қаландар (XVI аср). Мовароуннаҳрлик. Жамол Қаландар бутун умрини ёлғизлик ва танҳоликда ўтказган. Шеърят билан ҳам шуғулланган. Ёлғизликка ишора қилиб ёзган ушбу икки мисранинг мазмуни:

«Қаландар сандалининг тоши ёлғизлик кемасига, саргардонлик
денгизида салгина тасалли бўлсин учун бир лангардир».

Мавлоно Фардий (XVI аср). Турбатлик. Диний илмларни ҳам яхши эгаллаган. Ҳазрат Мулла Жомийнинг матлаъсига татабуъсининг мазмуни:

«Пичоқнинг санчиқларидан сийнамда тилимлар бор,
Яра устида доим ўша тилимдан гулзорлар очилмиш».

Камолиддин Зиёий (XVI аср). Бухоролик ижодкор, шеърятда ўзига хос маъноли ғазаллар соҳиби бўлган. Кўп вақтини Оллоҳ йўлига баҳшида этиб, дарвешлар жамоаси билан ўтказишга ҳаракат қилган. Икки мисра байтининг мазмуни:

«Яширин ғамимни ошкор этди чақимчи,

Шу сабаб қанийди тилимни кессаму, сиримни бутунлай яширсам».

Мавлоно Қудсий Термизий (XVI аср). Термизлик бўлиб, Оллоҳ йўлига кирган ва ҳаётини ёлғизликда ўтказган. Айна вақтда шеъриятга ихлоси баланд бўлган. Шеъридан икки мисра таржима:

«Ҳақдан сенинг висолингни тилайман.

Узлатга чекинган Мисру, Шому, ирокликлар ҳурмати учун ҳам».

Мавлоно Толибий (XVI аср). Толиблар орасида ном қозонган, сўнгра дарвешликни ихтиёр қилган. Шеъриятдан ҳам хабардор бўлган. Шеъридан намуна:

«Ул парда ортида ёр юзидан пардани очдим,

Парда ичида не бор бўлса томошо қилдим».

Қози Ризоий (XVI аср). Хоразмлик бўлиб, Хиротда таҳсил олган. Бир қанча муддат Хоразмда қозилик қилган. унинг ижодидан икки мисра:

«Наврўз куни майни ичиб роса беҳудуд маст бўлибман,

Мен майпараст учун кечаю-кундуз баб-баравардир».

Хожа Жамолиддин Ҳошимий (XVI аср). Бухоронинг улуғ ва мўътабар кишиларидан. Бухоро вилоятининг шайхулиселоми бўлган. Нотиклик санъатидан хабардор ва мазмунли шеърлар соҳиби бўлган. Убайдуллахонга вазир ҳам бўлган. У Бухоро адабий муҳитининг ташкилотчиси ҳам эди. Шеърининг сўнгги икки мисраси таржимаси:

«Қабрим тавоф этма, беҳушлик келтирур,

Лавҳ тошим ўқима, фаромушлик келтирур».

Хуш Муҳаммад Азизон (XVI аср). Ғиждувонлик бўлиб, диний машойихлардан. Туркийларнинг кўпчилиги унга мурид эди. Шеъриятдан икки мисранинг мазмуни:

«Икки қошинг қачонгача ўзаро жанжаллашиб, талашади,

Холга буюр, ўртага тушиб ҳакамлик қилсин».

Шайх Обид (XVI аср). Бухоролик. Турк машойихи. Халқни художўйликка тарғиб қилган. Шеъриятдан намуна:

«Билмасмисан ахир, бу даҳр аро ажаб мукофот: -

“Кимга нима ичирдинг, энди ўзинг ҳам шундан тот!”».

Ҳофизи Калон (XVI аср I ярми). Самарқандлик мўътабар, зукко ҳофизлардан ва яхши қироатли қорилардан. Юқори даражали илм соҳиби бўлган. Бир қанча муддат имом хатиблик ҳам қилган. Шеъриятга ихлоси, шоирлар орасида обрўси баланд бўлган. Шеърининг сўнгги икки мисраси таржимаси:

«Айтгил ўз ёрингга, эй Қорий, нолаю-зор билан,

Кел, келгил, сенсиз битмади ҳеч корим бу оқшом».

Мавлоно Султон Али Убаҳий (XVI аср). Машҳур диний фозиллардан. Бухоронинг ҳурматли кишиларининг эътиборини қозонган. 109 йил умр кўрган. Шеъриятдан намуна:

«Юзинг ойи устида қошингга ёлғиз ҳилол эмас,
Қошингдаги ҳар бир тук ўзи ҳилолдур».

Шайх Муфаззал Меҳна (XVI аср). Қашқадарёда туғилган. Хушчақчақ, чехраси очиқ киши бўлган. Шайхлик даражасига етган. Шеъриятда ҳам яхши ижод қилган. Шеъридан икки мисраинг мазмуни:

«Яна ул лаби майгун ва кўзи мастнинг орзуси,
Кечки қадахни берди ва сахар хуморини бузди».

Мирак Ҳусайн Бухорий (XVI аср). Бухоронинг машҳур кишиларидан. Шеъриятда ўз қобилиятини намоён эта олган. Бир қанча муддат Бухорода мутавалли бўлиб ҳам хизмат қилган. Салкам 90 йил умр кўрган. Машҳур шоир Ҳилолий қатлига бағишлаб ёзган шеъридан тўрт мисра:

«Зухру таассубдан йироқ мулла Ҳилолийни кўрки,
Исён номаси доимо кўлида эди.
Хирот шаҳрида Сайфулло кўлида ўлдирилди,
Шу сабабли йили тарихи “Сайфулло ўлдирди” бўлди» (1529).

Хожа Мирак Шайх (XVI аср). Бухоролик. Илму-санъатни мукаммал эгаллаган, кўркам ва дилкаш киши бўлган. Тўққиз йил давомида Шайхул-исломлик мансабида турган. Шеърят соҳасига ҳам иштиёқи кучли бўлиб, кўпчиликка маъқул шеърлар битган. Шеъридан икки мисраинг мазмуни:

«Кўзингдай қаро бўлди кунимиз, сен эса беҳабарсан,
То ўз кўзинг билан кўрмагунча бунга ҳеч ишонмайсан».

Фатхулло хожа қози (XVI аср). Гиждувонлик. Ниҳоятда тақводор киши бўлиб, бир неча йиллар қозилик мансабида ишлаган. Камтарлик билан умр кечирган. Кейинчалик қозилиқдан воз кечиб, дарвешлик йўлини тутган. Икки мисра шеъридан намуна:

«Лоларанг кўз ёшимдан этагим боғ аро гулга тўлди,
Мени гул ёнида кўриб булбул юраги бетоқатлик ила тўлди».

Шайх Абдулатиф (XVI аср). Бухоролик. Шайх Ҳожи Муҳаммад Хамушонийнинг яқин мухлиси ва муриди. Форсий ва туркий тилларда яхшигина ғазаллар битган. Шеъридан икки мисра намуна:

«Лолалар чиқти қизил тож ила шоҳлар каби,
Чекти савсан тиғлар сунний сипоҳлар каби».

Маъсумхожа - (XVI аср). Кешлик. Бухорода яшаган. Қуръонни ёд олиб, кироати кучли ҳофизи қуръон бўлган. Саҳоват соҳасида ҳам машҳур бўлган. Икки мисра форсий шеъри таржимаси:

«Баҳор булути кўклам фаслида гавҳар сочган маҳал,
Гавҳар сочувчи назмим қаламини ёд этинг».

Хожа Муҳаммад Вазир (XVI аср). Хуросонлик, Марвда яшаган. Вазирлик лавозимида ишлаган. Охири ёлғизликни ихтиёр қилиб, шеърят билан шуғулланган.

«Лоладек бағримни чок этажакман,

Шу йўл ила эски ғамим боғин кўрсатажакман».

Хожа Низомиддин Яхё Хошимий (XVI аср). Бир неча муддат Бухорода шайхулислом мансабида ўтирган. Қизиғи шундаки, бу мансаб бир неча марта бошқа кишилар қўлига ўтиб, яна унинг ўзига қайтиб келаверган. Шеърят билан шуғулланиш унинг хуш дамлари ҳисобланган. Шеъридан икки мисранинг мазмуни:

«Ишқ хажри ерга тубан ногаҳон кўтариб ташласа,
Ким уни ердан кўтариб у томонга ётқизиб қўяркин?»

Хожа Абдулазиз қози (XVI аср). Бухорода қозилик мансабида ишлаган. Кўплаб яхши фазилатлар соҳиби, кўп соҳалардан хабардор, зукко, хушёр одам бўлган. Ёқимли шеърлар ижод қилган. Намуна:

«Ғурбатда на оромим бор, Ватанда на қарорим,
Бу беқарорлик мандадир, то жоним тандадир».

Мавлоно Кепак (XVI аср). Туркистонлик. Дин йўлини маҳкам ушлаган. Хадис илми билан ҳам шуғулланган. Талабаларга сабоқ ҳам берган. Шеърятда ҳам ўз йўналишини топган. Икки мисра шеъри мазмуни:

«Ул адл қоматлиқ, бу ситамдидага,
Бултурги зулм солиғини солмоқда»

Мавлоно Дўст Муҳаммад (XVI аср). Бухоролик олим ва дин илми соҳиби. Мир Араб мадрасасида дарс бериш билан машғул бўлган. Гоҳо назмга ҳам мурожаат қилиб турган. Шеъридан намуна:

«Лабинг устидаги яшил чизик билина бошлаган ҳамон,
Менинг баҳорим тугаб, куз фаслига айланди».

Ҳофиз Иброҳим (XVI аср). Карманалик. Убайдуллахон даврида яшаб, ижод этган. Кўпроқ дарвешлар мулоқотида, халқ эътиборида бўлган. Шеъридан намуна:

«Ҳажринг ғами ўти мени уд дарахтидек тутатди,
Ўзи асли ишқинг оташидан мақсадим ҳам шу эди».

Шайх Шарифий (XVI аср II ярми). Машҳур Хусайн Хоразмийнинг фарзанди бўлиб, диний ва дунёвий билимлари ҳамда ўзининг хуш ҳулку одоби билан эл орасида шайх даражасигача етишган. Айни вақтда, худди отасидек шеърятда ҳам мазмунли ғазаллар соҳиби бўлган. Форсийда битилган шеърининг тўрт қатори мазмуни:

«Мушкин қаламинг менинг исмим ёзибди
Гўё Увай таровати Қаран тарафдан келибди
Сўз мулкида “Калом подшоҳи”ман, сенчи, Хусравшоҳсан
Ва юз Хожа Хасан сенга банда бўлибди».

Шайх Закариё Яссавий (XVI аср). Хасанхожа Нисорийнинг таъкидлашича, у хазрат султон Аҳмад Яссавийнинг авлодидан бўлиб, ўзининг мақтовга лойиқ хислатлари билан нафақат атрофдагиларнинг, балки султонларнинг ҳам эътиборида бўлган. Шунингдек, нафис шеърят билан ҳам шуғулланган. Икки мисра шеъри мазмуни:

«Зебо юзингга, эй ёр, назар солгач,
Бошқа барча хўблардан назаримни уздим».

Мавлоно Ҳофиз Мирак (XVI аср). Отаси Абдурахмон Жомий билан яқин суҳбатдош бўлган. Ҳофиз Мирак қуръони Каримни ёддан билган ва унга таснифлар ҳам ёзган. Замонавий илмлардан ҳам яхши хабардор бўлган. Шеърлар ёзиб, ўз девонини ҳам яратган. Шеъридан икки мисранинг мазмуни:

«Шаҳарда сен каби шоҳ ким бўлибди ва ким бўла олғуси
Ҳуснда сендек ой жамол ким бўлибди ва ким бўла олғуси».

Мавлоно Солиҳ Муфти (XVI аср). Самрақандлик йирик дин пешвоси. Диний илмларни ўқитиш билан шуғулланган. Кармана вилоятида яшаган. Эл орасида обрў-эътибори ҳам юқори бўлган. Ёзган шеърларидан икки мисранинг мазмуни:

«Ўзингга ҳеч томондан ғамга йўл берма
улуғ дуолар ила, ўзингга дам солишни канда қилма».

Шужоиддин Дўстмуҳаммад Хожи (XVI аср). Шайбон сулоласи амирларидан бири Жон Вафой Дўрмоннинг ўғли. Шужоиддин барча султонларнинг хурматини қозонган. Хаж зиёратидан қайтиб яна амирлик мансабига ўтиради. Жозибали шеърлар соҳиби. Икки мисра шеърининг мазмуни:

«Эй дил, меҳнат аҳли юкини торт демайман,
Лек юк кўтарсанг, муҳаббат аҳли юкин енгиллат».

Саид Ҳоди Нақшбандий (XVI аср). Бухоро вилоятидан. Хожазода Махмуд Нақшбандийнинг ўғли бўлиб, насаби Баҳовиддин Нақшбандийга бориб тақалади. Кўп яхши фазилатлар соҳиби, айниқса саҳовати билан кўпчилик меҳрини қозонган. Бу хусусиятни ўзи ёзган шеъридан ҳам кўриш мумкин. Икки мисра шеърининг мазмуни:

«Асл хунар саҳийликдир, бошқасининг бари қўлнинг кири,
агар ҳар бармоғингда юз хунар бўлсада, саҳоват бўлмаса, бефойда».

Саид Иброҳим (XVI аср). Бухоролик. Баҳовиддин Нақшбандий авлодларидан бўлиб, ўзининг хуш хулқи, эзгу фазилатлари ва юқори диний эътиқоди билан атрофдагиларнинг обр-эътиборини қозонган. Садрлик мансабида ишлаган. Бўш вақтини шеърият билан шуғулланишда ўтказган. Ҳазалидан икки мисранинг мазмуни:

«Кипригинг хазин юрагимдан жой олгани сабабли,
Бу кун ғамидан озод бўлиб, эртанинг ғами тушди».

Мавлоно Муҳаммад Амин Муфти (XVI аср). Ёшлигидан шарият илмларини эгаллаб борган. «Хидоя» ҳамда «Виқоя» таълиминини тўлиқ ўзлаштириб олганлиги натижасида фатвочилик мансабига эришган. Бошқа илмлардан ҳам яхши хабардор бўлган. Фарзанди туғилишига бағишлаб ёзилган тўрт мисранинг мазмуни:

«Худо фазли ва меҳрибонлигидан келди –
Канъон ойи Юсуф алайҳиссаломга ўхшаш хушрўй,

Туғилиш куни, ойи ва йили тарих бўлди,
“Жума Гонги, жумадуссоний ойининг иккинчиси”».

Мавлоно Яқиний (XVI аср). Умрининг кўп қисмини Мовароуннаҳрда, фақирликда дарвешлар либосида ўтказиб, тез-тез уларнинг даврасида бўлиб турган. Шеърларига “Яқиний” тахаллусини қўллаган. Унинг бир рубоийси мазмуни:

«Сабо елидан сенинг ҳидингни топқуси дил,
Гулда сенинг юзинг асарини топқуси дил.
Унга тенглашмоққа на мушку анбар ҳадди сиққан,
Уни фақат сени кўчанг тупроғидан топқуси дил».

Мавлоно Савтий (XVI аср). Убайдуллахон ҳукмронлиги даврида бир қанча муддат арк масжидида муаззин бўлиб ишлаган. Шеърятга ошно бўлиб, ўз давридаги кўпгина шоирлар шеърларига татаббуълар қилган.

Амир Боқий Косоний (XVI аср). Ҳозирги Қашқадарё вилоятидаги Косон ҳудудида яшаб ижод қилган. Сайидлар авлодидан. Ушбу байт мазмуни куйидагича:

«Қаламим неъматини - бу барча тар гуллардир,
Йўкса, қуруқ қамиш гуллаганини ким кўрибди».

Муҳаммад Шариф Садр (XVI аср). Андижонлик бўлиб, садрлик вазифасида ишлаган ва ажойиб фазилатлари билан ҳукмдорлар хурматиغا сазовор бўлган. Унинг матлаъси мазмуни:

«Ҳажринг ханжаридан қон устида ўтириб қолдим,
Ағёр ила ошнолигинг мени оёқдан олди».

Хожа Зиёиддин Юсуф (XVI аср). Абдурахмон Жомийнинг суюкли ўғли. Яхши фазилатли, ахлоқли бўлиши билан бирга, шеърятга ҳам ихлоси баланд бўлган. Икки мисра байт мазмуни:

«Эшикдан рақиб келяпти, девор оша эса ёрнинг маломат тоши
ёғилмоқда,
Қаранг, дардли ошиқлар бошига бало, ҳам эшикдан, ҳам тешикдан
ёғилмоқда».

Хожа (XVI аср). Олтин ўрда ва Бухорода юқори диний лавозимларда ишлаган, Шайхул ислом мансабида бўлган. Номи Подшоҳ хўжа бўлиб, Хожа тахаллуси билан етук шеърлар ёзган. Захириддин Муҳаммад Бобур билан яқин алоқада бўлиб, шеърларидан Қобул орқали Деҳлига юбориб тургани ҳақида маълумотлар бор. Ҳикоялари ва шеърлари тўплами мавжуд. Икки мисра шеърдан намуна:

«Манда йўқдир подшоҳлик орзуси дахр аро
Ондин ўтиб халқ ила машғулман ҳар субҳу шом».

МУСИҚА-ҚЎШИҚЧИЛИК ИЖОДИ, МУСИҚА НАЗАРИЯСИ НАМОЯНДАЛАРИ

Ўтмиш алломаларимиз, ижодкорларимиз мусиқа санъатининг жамиятдаги, инсон ҳаётидаги ўрни ҳақида кўплаб ижобий фикрларни ёзиб қолдирганлар. Мусиқа инсоннинг турли кайфиятларини, жумладан, кўтаринкилик, шодлик, завқланиш, ғамгинлик, хавф-қўрқув ва бошқа ҳолатларини ўзида мужассамлаштиради. Мусиқанинг ушбу ифодавий-тасвирий имкониятлари қадимги юнон олимлари, Шарқ мутафаккирлари, тасаввуф арбоблари ва бошқалар томонидан юқори баҳоланган, шарҳланган ва илмий тадқиқ қилинган. Мусиқада асосий восита куй, оҳанг, наво ҳисобланади. Мусиқа ва унга басталанган ғазал қўшиқ дейилади. Мусиқа қадим-қадимдан, ҳар қандай шароитда ҳам инсонлар ҳаётининг, кундалик турмуш тарзининг ажралмас таркибий қисми бўлиб келган. Барча даврларда ҳам унинг илоҳий истеъдод ва қобилият соҳиблари етишиб чиққанлар. Чунки мусиқа инсонни ҳаётга, яшашга, меҳнатга, эзгу орзу-ниятларга, умуман барча яхшиликларга етаклайди. Юртимизда барча ўтган тарихий даврларда мусиқа-қўшиқчилик аждодларимиз маданий ҳаётининг муҳим қирраси бўлган. Айнан бу даврда ҳам ушбу ижод йўналишининг машҳур намояндалари билан бир қаторда, унинг назарий томонларини, илдизларини, таҳлилини баён этган бир қатор назарийчилари ҳам етишиб чиқиб, самарали ижод қилганлар ва маданиятимиз хазинасига бебаҳо ҳисса қўшганлар. Тарих - ўтмиш кўзгуси дейдилар. Айнан шу мақсадда куйида ушбу соҳа ижодкорлари номлари, фаолиятлари ҳақидаги айрим маълумотларни умумлаштиришга ва ўқувчилар эътиборига ҳавола этишга ҳаракат қилдик.

Али Жўн Нойи (XV-XVI асрлар). Марвлик созанда-бастакор, машҳур най устаси. Жўн - унинг таҳаллуси бўлиб, қудуқ кавловчи маъносини беради. Марв ҳукмдори Қозокхон саройида яшаб ижод этган. Мусиқа илмини шу ерда устозлардан ва ўзи ҳам махсус шуғулланиб ўрганган. Ўзбек мусиқаси тарихида ўзининг қатор пешров ва нақшлари билан машҳур бўлган.

Амир Али Акбар Самарқандий (XVI аср). Ўзбек созанда-бастакори. «Илми Одоб», «Илми Ахлоқ» асарларининг муаллифи. Санъат соҳасида жуда кўп савж ва нақшлар басталаган. Устоз мураббий сифатида ўз даврининг таниқли, машҳур созандаларидан Маҳдумзодаи Хоразмий, Дарвеш Бўзгала, Мири Хокий, Мавлоно Пирмуҳаммад Кулол, Устод Тўлак Найи, Устод Абдусаттор Қонуний, Устод Арабий Навоий, Маҳдумзодаи «котиб» кабиларни тарбиялаб етиштирган.

Дарвиш Шайхим Қаландарий (XVI аср-Хирот-Балх). Созанда, хонанда, бастакор. Дарवेशали Чангий унинг санъатини таърифлаб, «Наво даштининг хушхон булбули»³ деб атаган. Унинг мусиқага оид яратган асари бизгача етиб келмаган. Лекин, устоз санъаткорлар Абдуллоҳ Найи, Ҳофиз Қонуний, Устод

³ Дарвиш Али Чанги. Среднеазиатский трактат о музыке. Перевод с персидского проф. А.А.Семёнова. Ташкент. 1946.

Илѐс Наий, Устод Поѐндаи Қобузий, Устод Муҳаммад Сурнай, Усто Ўзбек Ғижжакийлар унинг асарига юксак баҳо берганликлари ҳақидаги маълумотлар мавжуд.

Дарвиш Бўзгала (XVI аср-Самарқанд). Созанда, хонанда, халқ бастакори. Дарвишали Чангийнинг «Тухфаи ус-сурур» рисоласида Дарвиш Бўзгаланинг кўплаб куйлар басталагани ҳамда юксак маҳорат эгаси бўлганлиги таъкидланган.

Дарвиш Мақсуд Андижоний (XV аср охири-XVI аср бошлари. Бухоро). Созанда, бастакор. Хиротлик машҳур санъаткор, Ахийи Хиравийнинг шогирди. Муסיкий истеъдоди Хиротда камолга етган. Муҳаммад Шайбонийхон Хиротни эгаллагач, Ҳофиз Ушшоқий, Хожа Бобойи Чангий, Хожа Хамзаи Тошкандий, Ҳофиз Мироқий Бухорий ва Ҳофиз Боқий Рудий каби машҳур санъаткорлар билан бирга Дарвиш Мақсудни ҳам Бухорога олиб кетган. Дарвишали Чангийнинг муסיқа рисоласида келтирилишича, Дарвиш Мақсуд Жомийнинг кўпгина ғазалларига савж ва нақшлар басталаган.

Зайнулобиддин Ҳусайний (XV аср II ярми-XVI аср бошлари. Хирот). Муסיқа назариётчиси, бастакор, созанда ва шоир. «Ихлосия» мадрасасида риёзиёт, фалсафа, муסיқа назарияси ва бадиъ илмидан таҳсил олган. «Қонун» (Замонавий адабиётда «Қонуни илми ва амали муסיкий» - «Муסיқа илми ва амалий қонунлари») асарини ёзган. Асар Навоийга бағишланган қасида ва 24 бобдан иборат. Рисоланинг ягона нусхаси ЎЗР ФА ШИ да сақланади. Асарда муаллиф ўзи яшаган давр муסיқа санъатининг назарий ва амалий масалаларини ёритади. Унда 12 мақом, овоза ва шўъба тушунчаларига қатор аниқликлар киритилган. Рисола охирида чолғу созларига ҳам таъриф берилган. Асар муסיқа назарияси ва амалиёти бўйича қимматли манбадир.

Омоннисохоним Нафисий (1534-1567. Шарқий Туркистон). Уйғур мақомшуноси, шоира, хаттот. Ёшлигидан сато ва танбур чалишни ўрганган. Ёркенд хони Абдурашидхоннинг рафиқаси. Бу эса унинг муסיқашунос олима, шоира, уста хаттот бўлишига ва хонлик маданияти ривожига катта ҳисса қўшишига имкон берган. Нафисий хотин-қизларга насиҳат мазмунидаги «Ахлоқи жамила», санъат ва хаттотликка оид «Шуруҳ ул- қулуб» («Қалблар шарҳи») номли асарлар ёзиб қолдирган. Шунингдек, 12 мақомни тиклаш ишига ҳисса қўшган.

Мавлоно Боқи Жарроҳ - XVI асрда Шайбоний ҳукмдорлардан Самарқанд хони Саидхон даврида Самарқандда яшаб ижод этган машҳур санъаткор, ёқимли овоз соҳибидир. Табиб, созанда, бастакор. Боқи Жарроҳ бошқа тенгқур ва даврдош кўшиқчи ва хофизлардан овозининг дардлилиги ва ширалилиги билан ажралиб турган. У машҳур муסיқа назариётчиси Нажмиддин Кавкабий - Бухорийнинг қобилиятли шогирди бўлган. Ўзи ҳам бир қанча муסיқа асарларини (Рост ва Наво мақомлари ҳамда Сегоҳ шўъбаси асосида пешрав, нақш ва амаллар) яратган. Ҳукмдор Саидхон бу санъаткорга алоҳида меҳр ва ҳурмат билан муносабатда бўлиб, унга ижод билан шуғулланиши учун

ҳомийлик қилган. Боқи айни вақтда тажрибали жарроҳ ҳам бўлган. Умрининг охирларида Хисор ҳокими Темурхон саройида ижод қилган.

Хожа Маҳмуд ибн Исҳоқ Шаҳобий (XVI аср). Шайбонийлардан бўлган Убайдуллахон саройида хизмат қилган етук мусиқачи. У дутор чалишда тенги йўқ қобилятга эга бўлган. Шаҳобий машҳур мусиқа ва хаттотлик устози Мир Али Котибнинг шогирди бўлиб, хаттотлик санъатини ҳам яхши эгаллаган. Шу боис учун мусиқачилик билан бир вақтда хаттотлик билан ҳам шуғулланган.

Мавлоно Ҳусайн Охун (XVI аср). Абдуллахон даврида яшаб ижод этган етук олим, машҳур мусиқачи. Туркистонда туғилиб, Бухорода ижодий фаолиятини юритган. Уни серқирра билимлар соҳиби бўлганлигидан даврдошлари ўз даврининг Афлотуни ва Букрот ҳакими деб санашган. Санъатда, хусусан мусиқада ўз даврдошларининг энг пешқадами бўлган. Ҳақимликда ҳам, мусиқачилик соҳасида ҳам кўплаб етук шогирдлар тарбиялаган. Улардан Мавлоно Маҳмуд Гиляний, Поёндий Муҳаммад Миёнқалъий, Али Дўст каби мусиқа усталари ўз даврининг машҳурлари бўлганлар.

У шунингдек, йирик шоир ҳам эди. Кўпгина савт, амал, тароналарга ўзи ғазал ёзиб куйга солган.

Мавлоно Қосимий Коҳий (XVI аср–Самарқанд). Бу кишининг даврдошлари унга олимларнинг «етуғи», «даврининг нодири» деб юқори баҳо берганлар. Коҳий ниҳоятда ёқимли, ширали овоз соҳиби бўлганлиги учун тез орада машҳур бўлиб кетган. У кейинчалик Қобул шаҳрига боради ва у ернинг табиати, хуш хавоси ёқиб қолиб Комрон Мирзо саройида хизматда бўлади. У Хиндистонда Хумоюн саройида ҳам бўлган.

Юсуф Мавдуд - Дуторий - Хиротий (XVI аср). Хиротда таваллуд топган бетакрор санъат соҳиби. Айниқса дутор чалишда тенги йўқ моҳир бўлган. Умрининг сўнгги йилларини Хиндистонда Хумоюн хузурида ўтказган.

Маҳзумзодаий Хоразмий (XVI аср). Машҳур шайх Сайид Ҳусайний Хоразмийнинг ўғли. Мусиқа соҳасида донг таратган бастакор бўлган. Кўплаб савтлар, нақшлар ва бошқа мусиқий асарлар муаллифи. Маҳзумзода басталаган мусиқа асарлари XVI-XVII асрларда Бухорода жуда оммалашган. Машҳур мусиқачи Ҳофиз Чангий ҳам Маҳзумзода билан яқиндан танишиш мақсадида Самарқандга келган. Ҳофиз Чангий Маҳзумзодадан кўплаб мусиқа билимларини ўрганади ва улар асосида ўлмас мусиқий асарлар яратади.

Нажмиддин Кавкабий (XV аср II ярми - 1529). Асли Хиротлик йирик олим, созанда, мусиқа назарийчиси. Кавкабий Убайдуллахон саройида хизмат қилган. Хон Кавкабийни ниҳоятда қадрлаган. У бир қанча мусиқий рисолалар муаллифи. Улардан бизгача сақланиб келганлари орасидан насрда ва назмда ёзилган «Мусиқа рисоласи» ва «Ўн икки мақом ҳақида» асарлари алоҳида аҳамиятга эга. Бу асарлар маданиятимиз тарихи хазинасини бойитиб келмоқда.

Ноиний Боқияйи (XVI аср II ярми - XVII аср). Ўрта осиелик созанда, шоир ва мусиқашунос. Ўрта Осие ва Шимолий Хиндистонда яшаган. Мусиқа

назариётчиси Нажмиддин Кавкабийнинг издоши. У яратган «Замзамайи ваҳдат» (Муштарак наволар) номли мусиқий рисолаши Ўз Р ФА ШИ да сақланмоқда. Унда Шарқ мусулмон маданиятида ривож топган ўн икки мақом тизими ва ҳинд мумтоз мусиқаси ҳақида қимматли маълумотлар баён этилган. Рисолада муаллифнинг Ўрта Осиё ва Шимолий Ҳиндистон минтақалари мусиқий анъаналарининг ўзаро яқинлиги масалаларига алоҳида эътибор берилган.

Дарвишали Чангий (XVI аср Хирот - XVII аср Бухоро). Мусиқашунос, бастакор, созанда, ҳофиз, шоир ва олим. Хожайи Жаъфар Қонуний, Али Дўст Наий, Амир Масти Қобузий, Ҳасан Кавкабий каби ўз даврининг машҳур ва мохир санъаткорларидан таълим олган. Унинг Ҳусайн Охун номли ўз даврининг машҳур ижодкори устози бўлган. Чангий кўпгина маълумотларни устозидан олган. Ўша вақтларда Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг маданий марказлари бўлмиш Бухоро, Тошкент, Андижон, Самарқанд каби шаҳарларида бўлган ва элга хизмат қилган. Чангий таҳаллуси билан ғазаллар битган. «Тухфат ус-сурур» ёки «Рисолайи мусиқий» каби кўлёзма асари бизгача етиб келган. Ушбу асар XVI-XVII асрларда мусиқа маданиятининг ривожидан, унинг намояндаларидан хабар берувчи ягона қимматли манба ҳисобланади. Дарҳақиқат, Чангий кўпроқ ўз замонасининг ижодкорлари, айниқса мусиқашунос олимлари даврасида кўпроқ ҳаёт кечирган ва улар ҳақида ҳамда ўзидан аввал яшаб, ижод этган мусиқа вакиллари ҳақида бебаҳо маълумотлар қолдирган. Бу маълумотлар XVI-XVII асрлар даври маданияти, санъатининг ўзига хос юксалиш даражасини аниқ далил ва манбалари бўлиб хизмат қилади.

Али Дўст Наий (XVI аср охири - XVII аср бошлари). Мусиқашунос, созанда-бастакор. XVI асрнинг йирик мусиқашуноси Маҳдумзода Хоразмийнинг шогирди. Кўпгина амаллар ва мустаҳил (янги ой) номли чолғу асарларининг муаллифи. Ҳисорда, Балхда, сўнгра Термиздаги санъаткорлар ҳомийси Мирараб хузурида ижод қилган.

Ниёзжон хўжа (XVIII аср II ярми - XIX аср бошлари). Хоразмлик мақомчи хонанда, созанда ва бастакор. XIX аср бошларида Бухорога бориб устозлардан Шашмақомнинг ашула ва чолғу йўлларини ўрганган ва уларни Хоразмда кенг тарқалишида муҳим роль ўйнаган. Унинг ўзи бир қанча куйлар басталаган. Унинг ижодий ишини етук шогирдлари Мақсумжон Қози, Уста Муҳаммаджон Сандуқий, Комил Хоразмий, Аҳмаджон Табибий ва бошқалар давом эттирганлар.

Мискин Қилич (1847-1906). Хивалик. Асли исми Мулла Қилич. Туркман халқ шоири, бастакор ва созанда. Унинг кўшиқлари халқ орасида шуҳрат қозонган. 100 га яқин ишқий, ахлоқий, ижтимоий мавзулардаги кўшиқлари, «Ботир Напис», «Бекзода Қурбон», «Товқи» каби дostonлари шогирдлари ва халқ кўшиқчилари томонидан ёзиб қолдирилган.

Мадумар Ҳофиз (1850-1930). Исфаралик. Диапазони кенг, кучли ва баланд овозли хонанда. Кўкун ижрочилик мактаби ривожига муносиб ҳисса қўшган. Мақом, Фарғона-Тошкент кўшиқчилиги йўлларини ҳамда катта

ашулани маҳорат билан ижро этган. Тўйчи Ҳофиз, Ҳамроқул қори, Юнус Ражабий каби машҳур ҳофизлар Мадумар Ҳофизнинг шогирдлари эди.

Рустам Меҳтар (1860-1933). Андижонлик. Меҳтар-ноғорачилар бошлиғи маъносида. Соз чалишни отаси Юсуфали меҳтардан ва Бухоролик Ҳожимат меҳтардан ўрганган. Ёшлигидан ноғора, карнай ва дуторда машқ қилган бўлсада, асосан, сурнайда мохир ижрочи бўлган. Репертуаридан халқ мусиқаси йўллари ҳамда мақом йўллари ўрин олган. Унинг ижрочилик анъаналарини шогирдлари - Ашурали меҳтар ва ўғли Одилбек Рустамовлар давом эттирган.

Содирхон Ҳофиз (1847-1931). Хўжандлик. Ҳофиз, созанда, бастакор. Пошшо Охун ва Саид Бузрукхўжалар кўлида тарбияланиб, хонандалик, созандалик ва мақом сирларини ўзлаштирган. 20 ёшида «Хонақои ҳофиз» мақомига муяссар бўлган. Хусусан, Кўқон хонақоҳларида ижодий фаолият кўрсатган. Эрка қори, Мадумар ҳофиз, созандалар - Каримқул беги, Исмоил найчи, Домла Ҳалим, Хожи Абдулазизлар билан яқиндан ижодий ҳамкорлик қилган.

У 20 дан ортиқ мумтоз асарлар ижод қилган. «Ушшоқи Содирхон», «Талқинчай Қашқарчай Ушшоқи Содирхон», «Савти Чоргоҳ Муножоти», «Шахноз» ва бошқалар шулар жумласидан. «Шашмақом» заминидаги ўзига хос мақом йўллари талқини ва унга асосланган бастакорлик мактабини яратган.

Уста Шоди Азизов (1878-1943). Гиждувон туманида туғилган. Хонанда, созанда, раққос. Бухоро-Самарқанд мусиқа услуби вакили. Болаликдан миллий рақс, масхарабозликка қизиқиб, халқ сайиллари, тўйларида қатнашиб юрган. Ижоди орқали шуҳрат қозониб, 1895 йилда Бухоро амири саройига чақирилган. Шашмақом йўлларини Ота Жалолдан ўрганган ва ўзи ҳам кўплаб шогирдлар етиштирган.

Фарзинхон Ҳофиз (1840-XX аср бошлари). Тошкентлик хонанда ва созанда (дутор, танбур). Дастлаб Тошкент тўй-томошаларида, «Шарқия» кечаларида иштирок этиб, кейинчалик Исфара, Ўш, Туркистон ва бошқа жойларда бўлиб ўтадиган сайлларда, кўшиқ беллашувларида қатнашган. Ўзининг кенг диапазон, ёқимли, ширали, дардли, ҳис-туйғуларга бой ижро услуби билан шуҳрат қозонган. Муқимий унга ҳофизларнинг «беки» сифатида нисбат берган. Фурқат Фарзинхон Ҳофиз исмини ўз шеърларида тилга олиб бундай ёзган:

«Кўрарсан анда Фарзинхон дегонни,
Менга бир ошнойи меҳрибонни ... ».

Унинг репертуаридан Фарғона-Тошкент мақом йўллари, катта ашулалар ва ўзи басталаган ашулалар жой олган. У шунингдек, Хазиний, Виждий, Яссавий ва бошқаларнинг шеърларига айтиладиган диний ашулалар билан ҳам доврўф қозонган. Унинг ижросидаги ашулалар XX аср бошида граммофонга ёзиб олинган.

Шоир Пири Комил (XIX аср II ярми - XX аср бошлари). Хивалик. Исми Абдурасул. Ёзувчи оиласидан чиққан. Эски мактаб, мадраса илмини эгаллаган.

Айни пайтда истеъдодли хаттот, етук санъаткор бўлган. Нота мақомларини, Хоразм 6 ярим мақомини тўлиқ эгаллаган.

Абдусоат Ваҳобов (1875-1934). Фарғоналик. Мусиқа билан ёшлигидан мустақил равишда, кейинроқ тошкентлик машхур дуторчи Илҳомжон билан бирга шуғулланган. У ижрочилик фаолиятини Каримбекхўжа ғижжакчи, Шобарот ва Каримбекхон танбурчилар, Илёс Ҳожи чангчилар билан бирга ҳаваскорлик халқ чолғулари аснсамблида бошлаган. 15 йил давомида жамоа сайилларида, ишчи клубларда, концертларда чиқишлар қилганлар. Репертуарини асосан рақс куйлари, Фарғона-Тошкент мақомларидан парчалар ташкил қилган.

Юсуф Харрот Чокар (XIX аср II ярми - XX аср боши). Хивалик. Исми Муҳаммад Юсуф, адабий таҳаллуси Чокар бўлиб, санъаткор оиласида таваллуд топган. У Хоразм 6 ярим мақомини тўлиқ эгаллаган. Шунингдек, хаттотлик санъатидан ҳам хабардор бўлган. Кўплаб шеърлари шу кунгача қўшиқ қилиб айтиб келинади.

Мадали Ҳофиз (1876-1931) - Марғилонлик машхур ҳофиз Мадалихон Раҳматиллаевдир. Хазиний, Муқимий, Рожий каби шоирлар билан яқин ижодий ҳамкорликда бўлган. Ёшлиқдан катта ашула ижрочиларига эргашиб, улардан ижрочилик маҳоратини ўзлаштирган ва кейинчалик бутун Фарғона водийсидаги энг машхур ҳофизлардан бирига айланган.

Яна шуни ҳам таъкидлаш жоизки, XIX аср охирида яшаган фарғоналик ашулачи ва созандаларнинг кўпчилиги серқирра санъаткор бўлишган. Бир кишининг ўзи икки-уч чолғу созида чалишни пухта эгаллаган созанда, бастакор, ҳофиз, қизиқчилар кўпчиликини ташкил этган. Баъзилари ўзлари учун доимий керак бўлган чолғу созларини яшаш хунаридан ҳам хабардор бўлганлар. Уларнинг ноёб истеъдоди яна шу жиҳатдан қадрлики, улар нота ёзувларисиз қанчадан-қанча халқ мусиқа бойликларини, шашмақомларни ёдаки ўрганганлар ва эсда сақлаб қолиб, ўз навбатида шогирдларига ўтказганлар. Фарғона водийсида халқ профессионал мусиқаси жанрига кирувчи «Шашмақом»нинг Фарғона-Тошкент йўллари ва айниқса катта ашула кенг тарқалган.

Ўзбек санъаткорларининг донғи фақат Туркистон ўлкасидагина эмас, балки кўшни, чет мамлакатларга ҳам етиб борган. Масалан, самарқандлик машхур ҳофиз Ҳожи Абдулазиз Расулов Эрон, Афғонистон, Арабистон, Ироқ, Ҳиндистон ва Юнонистон мамлакатларида ўз санъатини намойиш қилган. Тошкентлик Мулла Тўйчи Тошмуҳаммедовнинг овозини Ёркент, Ғулжа, Чугучак халқлари севиб тинглаганлар.

Фарғона водийсининг бир гуруҳ санъаткорлари машхур қизиқчи, мусиқачи, раққос Юсуфжон Шакаржонов бошчилигида ўз санъатларини Қашқарда ҳам намойиш этганлар.

XIX асрнинг 70-йилларидан бошлаб Россиянинг марказий шаҳарларидан ва чет эллардан келган машхур санъаткорлар, Тошкент, Самарқанд, Қўқон Андижон, Марғилон каби шаҳарларда спектакллар, концертлар кўрсата бошлаганлар.

Вилоят маркази бўлган Фарғона шаҳрида ва бошқа шаҳарларда муסיқа созлари савдоси учун махсус дўконлар очилган, уларда рус чолғу асбоблари билан бир қаторда чет эллардан келтирилган чолғу созлари ҳам сотилган.

Левича Ҳофиз Бобохонов (1873йил Бухоро – 1926 йил Самарқанд). Бухоро яхудийлари оиласидан чиққан атоқли ҳофиз. Ҳофизлик санъатини бухоролик Борух ва Юно Исмоиловдан, чоржўйлик Ҳожихон Ҳофиздан, кейинчалик Ота Жалол Носиров каби устозлардан ўрганган. Мақом йўлларини танбур ва доира билан ўзига хос маҳорат билан ижро этган. Диапазони кенг, тиниқ ва ёқимли овози бўлган. 1890 йилдан Бухоро амири саройида хизмат қилган. 1909 йилда Рига граммафон ёзуви фирмаси таклифи билан унинг ижросида бир неча мақом ашулалари ёзиб олинган. Машҳур кўшиқчилар Шоназар Соҳибов, Борух Зикриев, Михаил Толмасовлар унинг шогирдлари бўлганлар.

Муҳаммад Раҳимхон II Феруз. (1844-1910). 47 йил ҳукмдорлик қилган Хива хони. Адабиёт, санъатнинг фидоий ҳомийси, кўплаб санъат соҳибларига, шоир-ёзувчиларга ижод қилишлари учун шароит яратиб берган ҳукмдор.

Феруз ўзбек маданияти тарихида ўзига хос ўринга эга. У давлат арбоби бўлиши билан бирга истеъдодли шоир, зукко муסיқашунос ва санъатшунос, моҳир созанда, фан ва маданиятни, Хоразмнинг машҳур 6 ярим мақомини такомиллаштиришда раҳбарлик қилган. Унинг раҳбарлигида муסיқа тарихи ва назариясига оид рисоалар ёзилди. Хоразмда миниатюра мактаби ташкил этилишининг ташаббускори бўлди. Унинг ҳомийлигида Туркистонда биринчи матбаа (нашр иши) ва Хоразмда илк дорушшифо ташкил этилди. Ўз саройида эса салоҳиятли адабий муҳит барпо этди. «Мажмуат уш-шуаро» тазкирасини тузишга раҳбарлик қилди. Феруз ўзи басталаган куйлар, яратган ажойиб шеърлари билан ҳам маданиятимиз меросига улкан ҳисса қўшган бетакрор, серқирра ижодкорлардандир.

Девоний (XIX - XX асрлар). Хоразмлик. Исми Комилжон, отасининг исми Исмоил Мухркан девон бўлган. У ёзувчи ва муסיқашунос оиласидан чиққан.

Девоний беш хил илм-хунар: милтиқ тузатадиган уста, хушхат котиб, моҳир шоир, уста наққош ва ниҳоят соз чалувчи хунарлари соҳиби эди. Бундан ташқари 6 ярим мақомни мукамал билган. 15 ёшидан шоирлик билан шуғуллана бошлаган ва кўпинча хоннинг ҳузурида бўлган.

Мутриб хонаихароб (XIX - XX асрлар). Шоирнинг асл исми Муҳаммад Ҳасан, отасининг исми Ҳожи табиб бўлган. Эски мактабни тугатган. Ота касби бўлмиш табибчиликдан, хаттотликдан яхши хабардор бўлган. Шунингдек, у шеърлар ёзиб, моҳир созанда ҳам бўлган. Мутриб 6 ярим мақомни тўлиқ билган ва уларни айта олган. У мансабдор шахс бўлиб, Муҳаммад Раҳимхон даврида девонда ишлаган ва шеърларини девон ҳолига келтирган. Тахминан 70 ёшларида вафот этган.

Шоир Отабек тўра (XIX аср II ярми - XX аср бошлари). Хон амалдорларидан Ҳасанмурод Кушбегининг фарзанди эди. Муҳаммад Раҳимхонга эса жиян (опасини ўғли) бўлган. Таҳаллуси Оқил. 1 йил ҳокимлик

ҳам қилган. 25 ёшидан шоирлик билан шуғуллана бошлаган. Соз чалишга моҳир бўлиб, 6 ярим мақомни мукамал чала билган. У кишининг санъатдаги устози Муҳаммад Ёқуб позачи бўлган. Ҳам танбур, ҳам ғижжак дойра, дутор чалган. Шеърларидан девон ҳам ҳам тузган. У қатнашган зиёфатлар, албатта унинг сози иштирокисиз ўтмаган. Бобожон таррохнинг ёзишича, улар Ёқуб позачи билан деярли ҳар оқшом Отабек тўраникига бориб, шеърият ва санъат билан шуғулланганлар.

Шоир Мирзо (XIX аср охири - XX аср бошлари). Асл исми Муҳаммад Расул, Полвон Мирзабошининг ўғли бўлган. Отаси вафотидан кейин у Мирзабоши қилиб сайланган. М.Расул эски мактабни ва мадрасани тўлиқ битирган, хаттотликни эгаллаган. Отаси 12 мақомни 6 мақомга ноаталаштирганда Муҳаммад Раҳимхон, Худойберган Муҳркан билан бирга Расул ҳам иштирок этган ва 6 мақомга ярим мақомни қўшган. Шунинг учун Хоразмда бу мақом 6 ярим мақом ҳисобланади. «Мусаббиҳ» мақомини яратган. Ярим мақомни ишлашда унинг билан бирга Худойберган Муҳркан Девон, Отаниёз Охунлар ҳам ҳисса қўшганлар. Шеърларини девон қилдирган. Салкам 70 йил умр кўрган.

Отаниёз қори Хўжаниёз ўғли (1844-1928). Таҳаллуси Ниёзий. Рухоний оиласидан чиққан ва турли илмлар соҳиби бўлган. Санъатга, хусусан созандачиликка қизиқиши катта бўлиб, Полвон Мирзабошининг олти мақомига ярим мақом қўшишда Мирзога ёрдамлашган. Ўзи ҳам 6 ярим мақомни тўлиқ билган. Шунингдек, у моҳир хаттот ҳам бўлган. Унинг санъатдаги қизиқиши ўғли, машҳур Комилжон Отаниёзовга ҳам ўтган. Шеърларини девон ҳолига келтирган. 70 ёшларида вафот этган.

Исмоил Найчи (1847-1904). Кўконлик. Най созида моҳир бўлган. Ўзбек, тожик, уйғур ва Туркистоннинг бошқа халқлари орасида Исмоил Устоз, Исмоил Кўса номлари билан ҳам машҳур бўлган. Фақирона ҳаёт кечирган. Баёт, Чоргоҳ, Ушшоқ, Сувора сингари мумтоз куйларни най созида ўзига хос услубда ижро этган ва эл орасида машҳур бўлган.

Ўз санъатини Шарқий Туркистон, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Туркия ва бошқа мамлакатларда намоиш этишга мушарраф бўлган.

Комил Хоразмий (1825-1899). Хивалик. Асл исми Паҳлавон Ниёзмуҳаммад. Шоир, таржимон, хаттот, мусиқашунос. Араб ва форс тилларини мукамал билган. Шарқ адабиёти вакиллари ижодини яхши ўрганган.

Хива хони Саид Муҳаммад Раҳимхон II даврида мирзабошилиқ қилган. У давлат арбоби сифатида ҳам фаолият кўрсатган, бироқ реакцион гуруҳлар томонидан илғор фикрли кишилар қатори Комил Хоразмий ҳам таъқиб қилинган. Шунга қарамай, ўз ижодий ишини ташламаган. У Россияга - Москва ва Петербургга саёҳат қилиб, рус маданияти, мусиқаси билан ҳам танишган. У ўзбек куйларини ёзиб олиш соҳасида ҳам янги йўналиш - танбур чизигини яратган. 1897 йилда Комил Хоразмий Тошкентга келган. Театр ва гимназияда бўлган. Кейинчалик, ўғли Муҳаммад Расул отасининг ижодини давом эттирган.

Ориф Гармон (Орифжон Тошматов) (XIX аср охири - XX аср I ярми). Андижонлик. Ўзбек актёри, созанда, гармончи. Отаси Тошмат ҳофиз номи билан Андижонда машҳур бўлган. Ориф отасидан дутор, амакисидан гармон чалишни ўрганган. Унинг амакиси Ҳожи гармон номи билан танилган эди. 1905 йилдан бошлаб Ориф сайёр труппаларда актёрлик ва созандачилик қилган.

У Андижонда Т.Жалилов бошчилигида ташкил этилган «Саной нафиси» номли тўғаракнинг фаол иштирокчиси бўлган.

Ота Жалол Носиров (1845-1928). Бухоролик. Мақомчи, хонанда, созанда, бастакор. Онаси мақомларни моҳир ижрочиси бўлганлиги сабаб Ота Жалол дастлабки мақом сабоқларини онасидан, сўнг мақом йўлларини эса отасидан ўрганган. Ота Жалол ўша даврларда Шаҳрисабз беги бўлган Музаффархон саройида, сўнгра Карманада (Ҳозирги Навоий) Амир Аҳадхон саройида, кейин эса амир Олимхон (Бухоро амири) саройларидаги санъаткорларга раҳбарлик қилган. Ота Жалол Носиров ўзбек ва тожик мақом йўлларини моҳир билимдони ва ижрочиси бўлган. Унинг ўнлаб машҳур шогирдлари Домла Ҳалим Ибодов, Ҳожи Абдулазиз, Усто Шоди Азизов, Ш.Соҳибов, Б.Файзуллаевлар устоз ишини давом эттирдилар.

Матёқуб Харратов (1867-1939). Хоразмлик. Мақомчи, хаттот, дутор ва ғижжак созларининг моҳир ижрочиси. Худойберган Мухркан, Ниёзжон Хўжа ва Комил Хоразмийларнинг шогирди ва издоши. У Комил Хоразмий ихтиро этган «Хоразм танбур чизиғи»ни такомиллаштирган ва унинг воситасида Хоразм мақомларини нотага олишда ижрочи, тадқиқотчи ва хаттот сифатида Муҳаммад Расул Мирзабоши билан ҳамкорлик қилган. Муҳаммад Раҳимхон II саройида созанда ва мақомчиларнинг устози бўлган.

Матпано Худойберганов (XIX аср охири - XX аср I ярми). Таҳаллуси Суҳонвар (нотик). Лирик тенор овозли, созанда, танбурчи, дуторчи, мақомчи ва шоир. Созандаликни, халқ мусиқаси ва Хоразм мақомларини отаси Худойберган Мухркан ва Матёқуб Харратовлардан ўрганган.

Болтабой Ражабов (1878 й. Фарғона-1960 й. Марғилон). Хонанда, ўзбек халқ ҳофиси. Асосан катта ашула тури билан ном қозонган. Бу йўналишни бобоси Матҳолик Ҳофиздан, тоғаси Маҳсуд ҳофизлардан ўрганган. Кейинчалик эса Ҳамрокул қори, Турғун сарик, Холқора ота каби ҳофизлардан таҳсил олган.

Рустам Мехтар Юсуфализода (1860-1933). Андижонлик. Халқ созандаси, мехтар (сурнайчи). Лақаби Рустам соз. Отаси Юсуфали мехтардан ва Бухоролик Ҳожимат мехтардан соз чалишни ўрганган. Ёшлигида ноғора, карнай ва дутор чалиб, халқ сайилларида фаол иштирок этган. Айниқса, сурнайда тенги йўқ бўлган. Сурнайда «Ҳаққоний», «Лайзонгул», «Кўча боғи», «Чарх» каби куйлар ва кўплаб мақом йўлларини моҳирлик билан ижро этган.

Андижон ноғорахонасининг мехтари бўлган.

Толмасов Михаил Жўрабекович (1887 й. Бухоро - 1969 й. Самарқанд). Мақомчи, хонанда, созанда (танбур, дутор, доира). Ота Жалол Носиров ва Леви

Бобохоновлардан Шашмақомнинг ашула ва чолғу йўлларини ўрганган. Санъаткор Толмасовлар сулоласининг йирик вакили.

Тўйчи Ҳофиз (1868-1943). Тошмухамедов Мулла Тўйчи. Тошкентлик. Ўзбек ашулачилик ва кўшиқчилик санъатининг йирик вакили. Касби тўқувчилик бўлган. Тўйчи Ҳофиз ёшлигида амакиси Кўчқор отадан ашула айтиш сирларини ўрганган. Айниқса, 1890 йилда Шожалил Ҳофиз ва Шобарот танбурчи жўрлигида «Шахноз-Гулёр» ашулалар цикли Тўйчи Ҳофизга катта шуҳрат келтиради. Кейинчалик эса унинг довуғи Туркистон ўлкасининг шаҳарлари (Наманган, Хўжанд, Ўш, Марғилон, Андижон, Исфара ва бошқалар) га тарқалган.

Тўйчи Ҳофизнинг ўзи ижро этган ашулалардан 25 таси 1905 йил Рига шаҳрида, 1911 йил Скобелев (ҳозирги Фарғона) шаҳрида грампластинкага ёздирилган. Тўйчи Ҳофизнинг ўзи ҳам 1908-1910 йилларда Фарғонадаги Адолатхон, Мозидохон номли аёл хонандалар ижросидаги қатор кўшиқларни ҳам биринчи марта грампластинкага ёздирган.

1906-1912 йилларда Тўйчи Ҳофиз ташаббуси билан Андижон, Фарғона, Хўжанд ва бошқа шаҳарларда граммафон ва пластинкалар дўконлари ташкил этилган. Бу дўконларда ўзбек, рус ва европача куй, кўшиқ ва ашулалар ёзилган пластинкалар сотилган.

Тўйчи Ҳофиз 1900 йилда Эрон, Туркия, Италия, Миср, Ҳиндистонда, 1913 йилда Шарқий Туркистондаги Қашғар, Гулжа, Ёркент каби шаҳарларда, 1914 йилда эса Чугучак шаҳрида бўлиб, ўз санъатини намойиш этган.

Уста Олим Комилов (XIX аср II ярми - XX аср I ярми). Созанда (доира, ноғора, куй ва усуллар билимдони), педагог, ўзбек рақс санъати ривожига ҳам катта ҳисса қўшган. Ўзбек халқ рақс санъатини ҳам биринчи бўлиб саҳналаштирган. Камбағал тўқувчи оиласидан. Марғилонда Масаид отадан доира чалишни ўрганган.

У Тамарахоним, Мукаррама Турғунбоева каби рақс усталарининг устози.

Уста Рўзиматхон Исабоев (XIX аср охири - XX аср I ярми). Наманганлик. Машҳур созанда (танбур, ғижжак, чанг). Октябрь тўнтаришигача темирчилик ва созандалик қилган. Ўша даврда Фарғона водийсида машҳур бўлган Жалолхон Ҳофиз ва Рамазон Охундан танбур, ғижжак ва чанг чалишни, чолғу созлари ясашни, «Ажам тароналари», «Наврўзи ажам», «Насруллои» куйларини ўрганган. Бухорода Ота Жалолдан «Шашмақом»нинг баъзи йўлларини, Самарқандда Хожа Абдулазиздан «Самарқанд ушшоғи», «Каримкулбеги», «Гулузорим» ашулаларини ўрганган.

Исо Махдум Бухорий XIX асрда яшаб ижод этган етук мусиқашунос ва шоир. Шунингдек, китобатчилик билан ҳам шуғулланган. Исо Махдум, айниқса мусиқа ижодида машҳур бўлган. Садриддин Айнийнинг ёзишича, у Шашмақомни танбурда тўлиқ чала олган. Шу хусусда нота ҳам битгани маълум.

Абдуқодир Найчи Исмоилов (1888 й. - XX аср I ярми). Кўқонлик. Отаси Исмоил найчидан 13 ёшиданоқ халқ куйларидан «Тановар», «Ёввойи Чоргоҳ»,

«Сувора», «Сарбозча», «Мирзадавлат», «Ажам» кабиларни тўлиқ ўргана бошлаган ва най созининг моҳир устаси бўлиб етишган. 1908 йилда Фарғонада ташкил этилган қишлоқ хўжалиги халқаро кўргазмасида ўша давр машҳур санъаткорларидан бўлмиш Ҳамроқул қори, Содирхон ҳофиз, Тўйчи ҳофиз, Ёдгорхўжа, Султонхон танбур, Нурали қозоқ, Абдуғаффор, Абдуқаҳҳор ҳофизлар билан бирга ёввойи мақом йўллари граммафонга ёздирган.

Эрка қори Каримов (1877 й. - XX аср I ярми). Қўқон яқинидаги Тумор қишлоғида туғилган. Ўзбек ашулачиси, аскиячи, катта (патнусаки) ашула санъатининг йирик вакили. 2 ёшлигида касалланиб, кўзи ожиз бўлиб қолган. Муқимий, Фурқат, Камий, Ҳазиний, Чархий ғазалларига мослаб, катта ашулалар ижро этиб халққа машҳур бўлган. Унинг репертуарини мумтоз, мақом ва замонавий ашулалар ташкил этган. Ўзи ҳам шеърлар ижод қилган.

Султонхон танбур (XIX аср охири - XX аср I ярми). Чимкентлик. Ўзбек халқ созандаси, танбурчи. Ўзбек ва бошқа халқ куйларини танбурда моҳирлик билан ижро этган. 1905-1907 йилларда бир қанча ўзбек халқ ашула ва куйлари, ҳамда Тошкент ва Фарғонада машҳур бўлган мақом йўллари Султонхон танбур ва Тўйчи ҳофиз ижросида Москва шаҳрида граммафонга ёзиб олинган.

Ашурали Маҳрам (1825 - 1863). Марғилонлик. Созанда, хонанда, меҳтар, ипакдўз. Ўзининг ёқимли ва таъсирли хуш овози билан Фарғона водийсида ва Тошкентда машҳур бўлган. Овозаси хон саройигача етиб, Худоёрхон уни саройга чақиртиради ва ўзининг яқин маҳрами даражасига кўтаради. Шунинг учун ҳам уни номи ёнига маҳрам сўзи қўшиб айтилган. Лекин хон саройидаги зиддиятли ҳаёт Ашуралига ёқмайди ва бир йўлини қилиб Тошкентга қочади. Тошкентда ўз санъати билан халққа хизмат қилиб юради. Ашурали басталаган «Дугоҳ Ҳусайн», «Чоргоҳ», «Баёт», «Гулёри Шаҳноз» мақом йўллари айниқса халқ орасида унинг номини янада машҳур қилган. У Фарғонада «Катта ашула», «Патнусаки ашула» турлари ривожига салмоқли ҳисса қўшган. Тошкент ва Фарғона водийсидаги бир неча ўнлаб машҳур санъаткорлар унинг издошлари ва шогирдларидир.

Бобожон Тарроҳ Ходим (1878 - XX аср II ярми). Хивалик. Муҳаммад Раҳимхон II Феруз саройида 10 йилдан ортиқ шоирлар раҳбари бўлиб ишлаган. Ижтимоий келиб чиқиши ҳам ёзувчи оиласидан. Бобожон шоир, ёзувчи, хушхат соҳиби, эски мактаб билимига эга ва айна вақтда Хоразм 6 ярим мақомини тўлиқ эгаллаган санъаткор бўлган. Соз чалиб, кўшиқ айтган. Шоирлар шеърларини девон қилиб тузиш ишлари билан ҳам шуғулланган. Муҳаммад Ёқуб позачи Бобожонга санъатда устозлик қилган. Бобожон тарроҳ ўзининг «Хоразм навозандалари» рисолида Муҳаммад Раҳимхон саройида ижод қилган бир неча ўнлаб санъаткор ва шоирлар ҳақида қимматли маълумотларни баён этган. Китоб бизгача етиб келган.

Аҳмаджон Қўшнаё Умрзоқов (1888 й.). Қўқонлик. Ўзбек халқ созандаси. XIX асрнинг машҳур санъаткорлари Рўзимат меҳтар, Ҳамроқул сурнайчи, Ҳолиқ қўшнаёчиларнинг иқтидорли шогирди. Муҳаммад Умар, Абдуқаҳҳор

хофиз, Абдурахмон хожи, Назирхон, Шобарот танбурчилар билан жўровозликда «Баёт», «Ушшок», «Дугоҳ Хусайний» каби мақом йўлларидаги ижролари халқ орасида машҳур бўлган.

Дилкаш Қори Мулло Каромат Танбурий. Туғилган йили номаълум. 1912 йилда вафот этган. Бухоролик шоир ва мусиқачи. Шеър ва мусиқада Аҳмад Донишнинг шогирди. Садриддин Айний «Намунаи адабиёти тожик» асарида Танбурийни Бухоро халқи ўртасида ўзининг шеърлари ва ёқимли куйлари билан катта ҳурмат қозонганлигини ёзади. У Амир Абдулаҳад саройида мулозим лавозимида ҳам хизмат қилган. Бироқ бир йилча ўтмай сил касалидан вафот этган. Девони сақланмаган. Тазкира ва баёзларда шеърлари учраб туради.

Ҳожи Абдулазиз Абдурасулов (XIX аср II ярми - XX аср бошлари). Самарқандлик. Йирик бастакор, созанда ва ашулачи. Самарқанд ашула ва чолғу йўллари тўлиқ ўрганиб, кейин Бухорода Шашмақомнинг мақом йўллари ўрганган, ўзи ҳам кўплаб куйлар басталаган.

1887-1888 ва 1907-1908 йилларда икки марта хорижда саёҳатда бўлган. Эрон, Ҳиндистон, Арабистон, Афғонистон халқларининг мусиқа маданияти ва ижро йўллари билан танишган ва у ерларда ўзбек, тожик санъатини намойиш этган. «Самарқанд ушшоғи» кўшиғининг муаллифи. Унинг репертуарини 200 дан ортиқ халқ кўшиқлари ва мақом йўллари ташкил этган. 1909 йилдан бошлаб унинг кўшиқлари грамплатинкаларга ёзила бошлаган.

Ҳожи там-там (XIX аср охири - XX аср I ярми). Самарқандлик. Асл исми Ҳожи Қурбон Ҳамидов. Халқ қизиқчиси, хонанда ва созанда (доирачи). У кўшиқни кўпинча созсиз, ўзига-ўзи дуторга хос тақлидий оҳанг билан «там-там» сўзларини жўр қилиб айтганлиги учун, унга шу лақаб берилган. Репертуарида ўзбек, тожик, уйғур, озарбайжон, рус халқ кўшиқлари, шунингдек лапарлар ва латифалар бўлган.

Домла Ҳалим Ибодов (1878-1940). Бухоро - Тошкент. Устоз хонанда ва созанда. Тўқувчи ҳунарманд оиласида туғилган. 10 ёшдан бошлаб доира чалиб, халқ кўшиқларини ижро эта бошлаган. Дастлаб Шарофхон устоздан, сўнгра эса Ота Жалол Носиров, Ота Ғиёс каби етук устозлардан таълим олган. Ўзи ҳам устоз даражасига етган. Домла Ҳалим ўзбек ва тожик мақом йўллари ёшлигидан мукаммал ўрганган. Санъат аҳли ўртасида авж қилувчи, «Савтхон» деган ном олган.

Абдулла Булбул исо Ҳофиз ўғли - XIX аср II ярмидан-XX аср бошларигача яшаб ижод қилган тошкентлик ҳофиз. Ўзбек хонанда ва созандаси. Гижжак, дутор, танбур каби миллий чолғуларда чалинадиган куйларнинг моҳир ижрочиси. Халқ орасида ёқимли овози учун «Булбул» лақабини олган.

Халқ орасида Навоий, Фузулий, Фурқат ғазалларини куйлаган. «Баёт», «Сегоҳ», «Чоргоҳ», «Ушшок», «Шаҳнози Гулёр» каби мақом йўллари Мадумар Ҳофиз талқинидаги эркин («ёввойи») усулдан соз усулига ўтказган.

Абдурахмонбек (XIX аср). Шаҳрисабзлик моҳир хонанда, созанда ҳам бастакор бўлиб, ўзбек миллий кўшиқлари таркибидан жой олган машҳур

«Абдурахмонбеги» ашулалар туркуми ва бошқа санъат асарларининг муаллифи ҳамда етук талқинчидир. Бу туркум ашулалар тўплами кейинги асрлар миллий кўшиқчилигимиз ривожига ўзига хос асос бўлиб хизмат қилган.

Отағиёс Абдуғаниев (1858-1927). Бухорлик машҳур ва мохир танбурчи. Шашмақом чолғу йўлларини мукаммал эгаллаб, уларнинг ҳар бирини ўзига хос услубда ижро этган. Бу ижролар Шашмақомнинг кейинги асрлардаги ривожига ва такомиллашувида муҳим аҳамият касб этган.

Мақомлар ва Шашмақом ижоди

Ўтган аждодларимиз ижодига мансуб, бир неча юз йиллик тарихга эга бўлган Мақом ва Шашмақом санъати мусиқа-кўшиқчилигимизнинг бебаҳо ва бетакрор гултожиси ҳисобланади. Улар кейинги асрлар ҳамда ҳозирги замон миллий санъатимизнинг мустаҳкам пойдевори ва асоси, битмас-туганмас сарчашмаси бўлиб келмоқда. Кўрилаётган даврларда юртимизнинг барча ҳудудлари халқлари маданий ҳаётига, хусусан, мусиқа-кўшиқчилик йўналишига синчиклаб назар солинса, бу даврларда ҳамма ўтган даврлардагидек, санъат ўша давр аждодларимиз ҳаётининг ҳам доимий ажралмас қисми бўлиб қолаверганини кузатиш мумкин. Ўрта Осиё минтақасида тарихан шаклланган Мақомот дейилганда – Бухоро Шашмақоми, Хоразм Мақомлари, Фарғона-Тошкент мақом йўллари ҳамда улар заминиди юзага келган ва келаётган замонавий навлар назарда тутилади.

Бухоро Шашмақоми

Юртимизда XVI-XX аср бошлари даврининг дастлабки ўн йилликларидаёқ халқ маданий ҳаётида, хусусан, ижод соҳасида, теурийлар давридаги Самарқанд, Хиротда ривожланган бой маданий анъаналарнинг навбатдаги вориси сифатида Бухоро майдонга чиқди. Ўша давр ҳукмдорлари шаҳарга кўзга кўринган илму маърифат, адабиёт ва санъат аҳллари интилишига сабаб бўлган шароитни вужудга келтирдик, натижада шеърийят, мусиқа ва тасвирий санъатнинг «Бухоро мактаби» деб ном олган услуби тараққий этди. Бу даврларда ҳукмдорлар хонлар саройларида хизматда бўлган йирик санъатшунослар, олимлар, бастакорлар бўлмиш Нажмиддин Кавкабий, Дарвиш Али Чангий ва бошқа мусиқа назариётчилари ўзларининг мақомлар тарихи ва тавсифи назариясига бағишланган йирик мусиқий рисоаларини яратдиларки, бу асарлар ҳозирги кунгача ўзининг аҳамияти ва салоҳиятини йўқотмай, айниқса санъатнинг мақом йўналиши мутахассислари ва мухлислари учун муҳим қўлланма бўлиб келмоқда. XVIII аср II ярмидан эса Бухорода вужудга келган халқ санъатидаги маҳаллий, ўзига хос услублар асосида Бухоро Шашмақоми пайдо бўла бошлади.

Бу, аввалги мақом йўлларининг Шашмақом тизимига айланиши шунчаки юзаки ҳолат бўлмай, балки - қадимий мақом анъаналарини янги ижтимоий-

маданий муҳитда ижодий ўзлаштириш, уларни маҳаллий куй ва кўшиқларнинг ўзига хослиги билан тўлдирилиши жараёни эди. Ўша даврлардан ҳозирги кунгача «Шашмақом» ҳам «Мақом»лар қаторида ўзбек ва тожик халқлари санъатининг бебаҳо, ўлмас маданий бойлигига айланиб қолди.

Хоразм мақомлари ва Хоразм нота чизиғи

XVI аср бошларида вужудга келган Хива хонлигида то хонлик якун топгунга қадар 40 га яқин ҳукмдорлар раҳбарлик қилган бўлса, улар орасида давлатчилик, иқтисод ва маданият тараққиётига катта ҳисса қўшиб ном қолдирганлари ҳам кўпчиликни ташкил этади. Абулғозий Баҳодирхон, Шерғозихон, Муҳаммад Раҳимхон I, Оллоқулихон, Муҳаммад Аминхон, Саид Муҳаммадхон, Муҳаммад Раҳимхон II Ферузлар шулар жумласидандир.

Хоразмда халқ орасидан етишиб чиққан етук санъаткор Ниёзжон Хўжа Бухорога бориб, Шашмақом йўлларини, уни танбурда ижро этишни устозидан ўрганиб, Хивага қайтиб уни тарғиб этишда катта хизмат қилади. Авваллари Хоразмда мумтоз мусиқалар асосан дуторда ижро этилиб келинган бўлса, энди танбур ҳам ўзига хос ўринга эга бўла бошланди ва шу даврдан эътиборан танбур ва дутор мақомларига ажратиш тушунчалари ҳам вужудга келади. Янги танбур мақомларини аниқлаштириш ва мунтазамлаштириш асосида янги туркумлар вужудга кела бошлайди. Натижада Мақомотда янги, мустақил оқим - Хоразм «6 ярим мақоми» кўринишидаги йўналишга асос солинди.

Бу эса юртимизнинг Хива хонлиги ҳудуди халқи мусиқа-кўшиқчилик санъатида ҳам янги йўналишнинг пайдо бўлиши эди.

Мулла Бекжон Раҳмон ўғли ва Муҳаммад Юсуф Девонзода томонидан XX аср бошларида яратилган ва 1925 йилда Москвада нашр этилган «Хоразм мусиқий тарихчаси»да Хоразм 6 ярим мақоми ҳақида ҳам зарур маълумотлар баёни берилган.

Хива хонлигида 47 йил ҳукмронлик қилган Муҳаммад Раҳимхон II (Феруз) даврнинг ўзига хос томони шундаки, бу давр ўтган даврлардан ўзининг маданий ҳаётдаги юксак равнақи билан анча ажралиб туради. Хон саройида Ферузнинг ташаббуси ва ҳомийлигида яратилган маданий муҳит, яъни ташкил этилган ўзига хос «маданий марказ», унинг аъзоларининг ижоди Хоразм санъатини янада юксакларга кўтарди. Феруз ташаббуси билан Хоразм мақомларини ноталаштириш ишига қўл урилди ва бу вазифа энг етук олим, шоир, мусиқашунослардан бири Комил Хоразмийга топширилди. Бу иш муваффақиятли амалга оширилгач, уни созандалар орасида «Танбур чизиғи», илмий манбаларда эса «Хоразм танбур нотаси» ва «Хоразм табулатураси» деб номланди (табулатура - махсус нота ёзуви демакдир).

Комил Хоразмий нота ёзувининг танбурга мосланган махсус янги услубини яратди. Бу, албатта, ўша даврда Хоразм маданий ҳаётидаги, хусусан санъатидаги муҳим, ўзига хос кашфиётлардан эди.

Фарғона - Тошкент мақомлари

Мақомотнинг учинчи йирик йўналиши Фарғона ва Тошкент воҳалари билан боғлиқ бўлиб, бу ҳудудларда вужудга келган мумтоз муסיқа тизими умумлаштирилиб «Фарғона-Тошкент мақом йўллари» деб аталади. XVIII асрда шакллана бошлаган ушбу йўналиш XIX аср охирлари-XX аср бошларида Тошкент ва Фарғонада ҳар бири алоҳида мактаб сифатида кўрилиб, мустақил номлар билан юритилган. Жумладан, «Тошкент мақомлари», «Туркистон мақомлари» ва «Фарғона мақомлари».

Ўзининг моҳияти ва мазмунига кўра Фарғона-Тошкент мақом йўллари Шашмақом, Хоразм мақомлари ёки бошқа бир тизимнинг кўчирмаси эмас, балки маҳаллий созандалар томонидан ишланган шаклдир. Тарихий асарлар, муסיқий рисоалар ва адабий тазкираларда Фарғона водийси ҳамда Тошкентдан чиққан етук созандаларнинг номлари кўплаб тилга олинади. Уларнинг XIX асрдаги энг йирик устози Худойберди устоз бўлиб, унинг ижоди йўналишида Фарғона ва Тошкент воҳаларида бир неча ўнлаб шогирдлар ижод қилганлар. Ўз навбатида улар ҳам бу анъанани давом эттириб, бу ижодни ўз шогирдлари орқали кейинги авлодга етказганлар.

XX аср бошларида эса ушбу йўналишда машҳур Ашурали Маҳрамнинг йирик мактаби вужудга келди ва унинг ҳам бир неча ўнлаб шогирдлари Фарғона, Тошкент, Қўқон, Исфара, Андижон, Марғилон, Наманган, Чимкент, Қашқар, Самарқанд, Урганч каби қатор шаҳар-вилоятларда, қишлоқларда самарали ижод қилдилар.

Қўқондаги сарой санъаткорларига Худойберди устоз раҳбарлик қилган бўлса, унинг шогирди Ашурали Маҳрам эса саройдан ташқарида эркин ижод қилди. Шунинг ҳам таъкидлаш жоизки, Худоёрхон ҳукмронлиги даврида маълум бир муддат санъатни ва санъаткорларни таъқиб этиш, тазйиқ ўтказиш каби жуда нохуш муносабатлар вужудга келиб, бир қатор машҳур санъаткорларнинг марказ (Қўқон) дан узоқроқ жойларга бориб яшашларига тўғри келди. Бу давр санъатининг йирик вакили Мулла Тўйчи ҳофиз Тошмухамедовнинг ижоди ҳам жуда диққатга сазовор бўлиб, унинг устоз-шогирд муносабатлари ривожига кўшган ҳиссаси Фарғона-Тошкент мақомлари авлоддан-авлодга ўтказиш анъаналарини давом этишида муҳим ўрин тутди.

Шу тариқа, XVI-XX аср бошлари хонликлар даври маданияти тарихида, жумладан мақомлар санъати тарихида ушбу давр ижодкорлари, хусусан шу йўналиш намояндалари бу санъатни келажак авлодга, етказиш йўлида ўз ижодлари билан салмоқли ҳисса қўшдилар.

МЕЪМОРЧИЛИК МАДАНИЯТИ

(мадрасалар, мақбаралар, масжидлар, мажмуалар, йирик савдо расталари, хонақоҳлар, қалъалар ва бошқа иншоотлар)

Меъморчилик – қадимдан юртимизда аجدодларимиз томонидан яратиб келинган моддий маданиятнинг энг муҳим ижодий маҳсуллари дандир.

Меъморчилик ўтмишда ҳам ва ҳозирда ҳам халқ амалий ижодиётида турли бино ва иншоотларнинг қурилиши санъатини ифодаловчи, катта маҳорат ҳамда меҳнат талаб қилувчи ижод тури бўлиб, халқнинг бу соҳадаги ўзига хос тарихини, маданиятини, ижтимоий-сиёсий қудратини, диний ва дунёвий қарашларини, маиший ҳаётини маълум шаклларда мужассам этади.

Меъморчилик шаҳарсозликнинг асоси ҳисобланади. Чунки меъморчилик асарлари қаторига турли-туман катта-кичик бинолар, уй-жойлар, меъморий мажмуалар, майдонлар, турли монументал қурилишлар, усти очиқ ва ёпиқ турли соҳа, йўналиш, касбларга мўлжалланган иншоотлар киради.

Айни вақтда меъморчилик ижоди ва меҳнати ўзида турли хил санъат намуналарини ҳам мужассам этади. Қадимги дунё тарихида машҳур бўлган «Етти мўжиза»нинг барчаси ҳам инсон даҳоси билан яратилган меъморий санъат асарлари бўлгани бежиз эмас.

Марказий Осиё, хусусан Ўзбекистон меъморчилиги ҳам жуда қадимийлиги, турли-туман меъморий ёдгорликлари, юксак нафосат мужассами бўлган маҳобатли осори-атиқалари билан доимо барчани диққат-эътиборини тортиб келган.

Юртимизда ўтган бир неча юз йилликлар давомида, жумладан, XVI аср бошларидан бошланган ўзбек хонликлари ҳукмронлиги даврларида ҳам меъморчилик маданияти ривожига ўзига хос юксалиш жараёнлари рўй бериб борди.

Тўғри, ушбу асрларда ҳар уччала хонликлар ўртасида тез-тез бўлиб турадиган урушлар, зиддиятлар, шунингдек, ҳар бир хонликнинг ўзидаги турли мақсаддаги ички курашлар маданиятнинг барча соҳалари қатори меъморчилик соҳаси ривожига ҳам салбий таъсир этмай қолмаган. Лекин, шунга қарамай, халқ меъморчилигида Ўрта Осиё меъморчилигининг ажойиб анъаналари тўхтаб қолмади. Бу улкан ҳудудда яшовчи ўзбек, тожик, козок, қирғиз, туркман, қорақалпоқ халқларининг яшаш ва турмуш тарзи бу меъморчиликнинг ўзига хос миллий томонларини белгилашда ва давом эттиришда муҳим рол ўйнади.

Ўзбекистон меъморчилигининг асрлар давомида авлоддан-авлодга ўтиб келаётган анъана ва қонун-қоидалари хонликлар ҳукмронлиги даврида ҳам ўзига хос йўналишда давом этди, юзлаб турли меъморчилик маданияти асарлари бунёд этилди. Биз қуйида ушбу меъморчилик ривожига ҳақида жамланган маълумотларни беришни ҳам жоиз деб ҳисобладик.

Абдуллахон банди. XVI асрнинг 80-йилларида Бухоро хукмдори Абдуллахон II қурдирган қадимги йирик сув омбори. Бу иншоот қолдиқлари

Нурота тумани марказидан 65 км. шарқдаги эски Оқчоб қишлоғи яқинидаги Бекларсой дарасида ҳозиргача сақланиб қолган.

Абдуллахон мадрасаси (XVI аср). Бухородаги Қўш мадраса ансамблининг шимолий қисмида жойлашган меъморий ёдгорлик. Меъмори номаълум. Ўша давр меъмортичилигининг етук намунаси бўлган бу мадраса Бухоро меъмортичилигининг XVI асрда эришган барча ижодий ютуқларини намойиш этади.

Баланд масжид (XVI аср). Масжид Бухорода харсанг тошли шохсупа устига қурилган. Ўйма ва бўйма нақшлар ҳамда кошин ва парчин қоплаб безатилган.

Банди кушод масжиди (XVI аср). Масжид Қашқадарёда пахсадан қурилган, хонақоҳи икки устунли, безаксиз. Сомон сувоқ қилинган. Ҳозиргача сақланган.

Бароқхон мадрасаси (XVI аср охири-XVII аср бошлари). Тошкентдаги Ҳазрати имом мажмуасидаги бино. Тошкент ҳокими Наврўз Аҳмад (Бароқхон) томонидан қурдирилган.

Биби Бувайда мақбараси (XV-XVI асрлар). Фарғона вилояти, Бувайда туманида қурдирилган меъморий ёдгорлик бўлиб, зиёратхона ва икки гўрхонадан иборат. Мақбара безаксиз бўлиб, ичкари қисми ганч билан сувалган.

Говкушон мажмуаси (XVI аср). Бухородаги меъморий ёдгорлик. Жўйбор хожалари қурдирган мадраса, масжид, минора, ховуз ва саройдан иборат мажмуа. Говкушон - қассоблар бозори маъносида.

Искандар кўприк (1557-1598). Сурхондарё вилоятининг қадимий савдо йўлида Бандихонсой устида қурилган. Умумий узунлиги 70 метрдан ортиқ. Баландлиги сой тубидан 12 метрдан ортиқ.

Қасби Намозгоҳи (XVI аср). Қашқадарёда. Ўзаро бир-бири билан боғланган равоқли бешта хоналар гумбазли бўлиб, марказий хона катта, беш қиррали меҳроби эса ташқарига туртиб чиққан.

Қоқилдор хонақоҳи (XVI аср). Термизда. Баланд ва чуқур равоқли пештоқ марказий хонага киришда қурилган. Марказий хона ён томонларида бир неча бир хил хоналар. Хона саҳнида бир неча қабрлар сақланиб қолган.

Қўкгумбаз масжиди (XVI аср 90-йиллари). Қаршида. Намозгоҳ услубида қурилган гумбазли бино. Хонақоҳ қўшгумбаз билан ёпилган. Безагида яшил, феруза, оқ рангли кошин ва сирланган ғишт қўлланилган.

Қўкалдош мадрасаси (XVI аср II ярми). Бухорода. Абдуллахон II нинг яқин амалдорларидан бири Қулбобо Қўкалдош ташаббуси билан бунёд этилган. 160 та хужра ва дарсхона ҳамда масжиддан иборат. Очик айвончали болохоналари ҳам бор.

Кўкалдош мадрасаси (1551-1575). Тошкентда. Тошкент ҳокими Кўкалдош курдирган. Пештоқлар парчин ва гириҳ билан нақшланган. Дарсхона ва масжид мавжуд. Бинодан XVIII асрда карвонсарой сифатида ҳам фойдаланилган.

Лангар ота мажмуаси (XV-XVI асрлар). Қашқадарёда. Масжид ва мақбарадан иборат. Хонақоҳлар гириҳ ва нақшлар билан безатилган. Мақбара пештоқ ва гумбазли.

Масжиди Калон (XV-XVI асрлар). Бухорода. Эски масжид қолдиқлари (XI-XII асрлар) ўрнида қурилган. 288 гумбазли ғиштин устунларга таянган. Масжиднинг етти эшиги бор. Асосий бино баланд қилиб қурилган.

Модарихон мадрасаси (XVI аср II ярми). Абдуллахон мадрасаси билан қарама-қарши қилиб қўш мадраса тарзида қурилган. Ҳовли атрофида айвон, хужралар ва бурчакларида дарсхоналар жойлаштирилган.

Абдуллахон тими - 1577 йилда Абдуллахон II томонидан қурдирилган. Бухородаги энг катта усти берк савдо растаси. Ўтмишда бу ерда шойи, жун, газлама билан савдо-сотик қилинган. Савдо растаси мураккаб, айна вақтда хушбичим қурилган. Бир неча бор таъмирланган, савдо дўконлари жойлашган.

Абдулазизхон мақбараси - Бухородаги йирик меъморлик ёдгорликларидан бири бўлиб, 1652 йилда машҳур меъмор Мимҳокон ибн Хўжа Муҳаммад Амин томонидан қурдирилган. Улуғбек мадрасасининг қаршисида жойлашган. Мадраса безаклари юксак санъат ва маҳорат билан ишланган. Мадраса XVII аср Бухоро маҳобатли меъморчилигининг етук намунасидир.

Араб Муҳаммадхон мадрасаси (1616 - 1838). Хивада. Араб Муҳаммадхон мадрасани бир қаватли, оддий синчли қилиб қурдирган. Оллоқулихон даврида мадраса биноси қайта ва яна бир қанча қўшимчалар билан қурилган ва такомиллаштирилган.

Хива хони Анушахон (Асл исми Абулмузаффар Муҳаммад, Абулғозий Баҳодирхоннинг ўғли) ҳукмронлиги даврида (XVII аср) меъморий бинолардан Кот ва Шоҳобод қалъалари қурилган. Қорақалпоғистондаги Султон Вайс бобо ва Хивадаги Паҳлавон Маҳмуд мақбаралари, Оқ масжид таъмирланган. «Шажараи Турк» асари охирига етказилган.

Анушахон ҳаммоми - 1657 йилда Хивада бунёд этилган меъморий ёдгорлик. Ичан қалъадаги Оқ масжид ёнида Абулғозий Баҳодирхон томонидан ўғли Анушахоннинг Карманадаги ғалабаси шарафига қурилган. Ички томони сувалган бўлиб, ҳеч қандай безак йўқ. 1984 йилда таъмирланиб, ишга туширилган.

Бўстон Бува Мақбараси (XVI аср охири - XVII аср бошлари). Фарғонада. Афсонавий саркарда Шоҳ Жалилнинг акаси Бўстон бува дафн этилган деб тахмин этилади. Безаксиз, бироқ меъморий таъсирчанлиги юқори. Безаксиз.

Девонбеги мадрасаси (1622-1623). Бухорода. Нодир девонбеги мадрасаси. Бухоро хукмдори Имомқулихоннинг вазири бўлган. Мадраса дастлаб карвонсарой сифатида қурилган. Сўнг эса мадрасага мўлжаллаб битказилган.

Девонбеги хонақохи (1619-1620). Бухорода. Нодир девонбеги хонақохи пештоқи кошин ва парчин билан безатилган. Айвон, хонақоҳ ва икки қаватли хужралардан иборат.

Ёдгор Валлома мақбараси (XV - XVII асрлар). Қашқадарёда. Мадраса маҳаллий бек номи билан аталган. Масжид гумбаз билан қопланган. Дарсхона ва китобхоналар ҳам бўлиб, барчаси безакли.

Иброҳим ота мақбараси (XVII аср). Тошкентда. Мақбара бир хонали, пештоқи гумбазли. Тагига ғишт ётқизилган ва безаксиз. Унинг ғарбида ер сатҳидан 1,5 метр чуқурликда чиллахона бор.

Лабиховуз ансамбли (XVII аср). Бухорода. Дастлаб бозор майдони бўлган. Ўртада катта ҳовуз қазилиб, атрофига харсанг тошлардан зинапоялар ишланган. Мармардан тарновлар қилинган. Ғарб томонида Девонбеги хонақохи, шарқида Девонбеги мадрасаси, шимолида Кўкалдош ва Эрназар элчи мадрасалари қад кўтарган.

Маҳдуми Аъзам мажмуаси (XVI-XIX асрлар). Самарқандда. 1542 йилда вафот этган «буюк ҳоким» Маҳдуми Аъзам қабри атрофида барпо этилган. Мажмуа масжид, дарвозахона, чиллахона, хужралар, Маҳдуми Аъзам ҳазираси, ғиштин минора, ҳовуздан ташкил топган.

Музробшоҳ Хоразмий мақбараси (XVI-XVIII асрлар). Хоразм вилоятида. Мақбара ривоятга кўра VIII асрда яшаган Хоразм ҳокими ва дин арбоби Музробшоҳга атаб қурилган. Бино бир хонали, пештоқли, безаксиз.

Абдуллахон II ҳукмронлиги даврида Бухоронинг Жўйбор мавзесида Абу Бакр Саъд мазори атрофида мадраса, масжид, хонақоҳ ва чорбоғ қуриган. Чор Бакр номи билан машҳур бўлган бу мажмуа юртимиздаги нодир иншоотлардан биридир. Шунингдек, Абдуллахон II даврида Бухорода мадраса, ҳаммом, Говкушон, Фатхулла қушбеги, Миракан, Хожа Муҳаммад Порсо, Янги Чорсу, Тим ва Зарафшон дарёси устига кўприклар ҳам қурилган. Бундай иншоотлар ва карвонсаройлар Самарқанд, Тошкент, Балх ва бошқа шаҳарларда ҳам қурдирилган.

Болоховуз масжиди (XVII-XX асрлар). Бухорода. Катта гумбазли хонақоҳ, масжид (1712), хужралар (XIX аср) айвон, минора (1911-1917) ва ҳовуздан иборат.

Исмамуд ота мажмуаси (XVII - XX асрлар). Туркменистонда, Қўхна Урганч ҳудудида. Авлиё Исо Муҳаммад ва шаҳар ҳокими Султон Муҳаммад (Исмамуд) номи билан аталган. Мақбара уч хона - гўрхона, қорихона ва тиловатхонадан иборат. Мақбара шарқида 15 гумбазли долон (усти берк кўча) - «Тош кўча» қурилган. Сағаналар бор. Масжид кўп хонали бўлиб, унда айвон, ошхона, шайх уйи ва хонақоҳ кабилар мавжуд.

Косонсой жоме масжиди (XVIII аср). Наманганда. Атрофи деворли майдонга қурилган. Масжид эшиги нақшинкор. Бино безагида оқ ва новвот ранглардан унумли фойдаланилган.

Кўхна Арк (1686-1688 йиллар ва XIX аср). Хивада. Анушахоннинг ўғли Арангхон кўхна Аркнинг деворларини 1686-1688 йилларда қурдира бошлаган. Қурилиш XIX асрда ҳам давом этган. Аркда тўрт ховли, зарбхона, масжид, ҳарам, Оқ Шайх бобо кўшки, мулозимлар хоналари, омборхона ва отхоналар бўлган.

Миён ҳазрат мадрасаси (XVIII аср). Қўқонда. Мадраса кўп ховлили. Кўп устунли масжид ҳам бор. Ҳовлилар атрофи хужралардан иборат. Безаклари оддий.

Мавлонбува мақбараси (1806). Наманган. Шоир Мавлонбува мадрасаси жануброғида пештоқ-гумбазли зиёратхона қад кўтарган. Зиёратхона ичи ганч сувоқли, мойбўёқ билан гул солинган.

Модарихон мақбараси (1825). Қўқонда. Модарихон (хон онаси) ҳазирасига хон авлодларига мансуб аёллар кўйилган. Ҳозир мақбаранинг гумбазли хонаси, икки минораси сақланиб қолган.

Мозори Шариф мадрасаси (1882). Хивада. Муҳаммад Раҳимхон II Феруз буйруғи билан уста Қаландар Кўчим қурган. Мадраса бир қаватли. Кошинлар билан безатилган. Ҳовли атрофида хужралар жойлашган.

Каптарли мажмуаси (XIX аср). Марғилонда. Масжид, минора, мақбара ва унинг ҳовлисида гумбазли дарвозахона ҳамда тўрт бўлакли каптархонадан иборат бўлган бино ва иншоотлардан иборат.

Иморатбобо мажмуаси (XVIII - XIX асрлар). Хоразм вилоятидаги Саид Шапоат Азиз мақбараси. Мирмуҳаммад Азиз мақбараси ва яна бир номсиз мақбара ҳамда қабристон шимолидаги масжиддан иборат. Мақбаралар икки хонали, гўрхона ва зиёратхонадан ташкил топган.

Ичан қалъа (Ичкари қалъа, асоси милоддан аввалги V аср, ташқариси XVIII-XIX асрлар). Хиванинг ичкари қисми. 26 гектарга яқин майдон девор билан ўралган ва 4 та дарвозаси (Боғча, Тош, Полвон ота, Дашт) бор. Қалъада асрлар мобайнида қурилган ансамбллар бўлиб, саройлар, маъмурий бинолар, турар жойлар, мадрасалардан иборат.

Калта минор - Кўк минор (1852). Хивада. Энг катта ва баланд қилиб қуришга мўлжалланган (тахминан 70-80 м.) иншоот. Афсуски, хоннинг вафоти билан чала қолган. Ҳозирги ҳолатида баландлиги 26 метр, асосининг диаметри 14,2 метр. Оқ, яшил, феруза рангли кошинлар билан безатилган.

Камол қози мадрасаси (XIX аср). Қўқонда. Дарсхона, айвонли масжид ва хужралардан иборат. Безакли, ҳашаматли қурилма. Дарсхонанинг томи гумбазли.

Гул масжид (1875). Қашқақдарёда. Гулдор безаклар билан безатилган. Чортоқ тархли, бир устунли хонақоҳдан ва уч айвондан иборат масжид. Безаклар ганч ўймакорлигида бажарилган.

Дахмаи шоҳон. (XIX аср). Қўқонда шоҳлар дахмаси (ҳазира). Норбўтабий ва унинг авлодлари дафн этилган дахма-сағаналар бор. Масжид айвони чиройли, нақшинкор безатилган.

Девона Бува мақбараси (XIX аср). Наманганда. Зиёратгоҳ - ҳазира. Гўрхона ва айвондан иборат. Олди пештоқли, томи гумбазли, тўрт томонида эшик ўрни бор. Нақш ва ўймакорликдан яхши фойдаланилган.

Зудмурод Масжиди (XIX аср). Самарқанддаги меъморий ёдгорлик. Хўжа Зудмурод қабристонида жойлашган. 3 томони айвонли хонақоҳ ва минорадан иборат. Масжид қурилишида усталардан нажжорлар Мухтор ва Абдурауф, наққошлар Маҳмуд, Наим, Шариф, гилкорлар Саъдулла ва Камоллар қатнашган.

Абулқосим мадрасаси (XIX аср). Тошкентдаги меъморий ёдгорлик. Мадраса, масжид ва хонақоҳдан иборат. Шайх Абулқосим томонидан бунёд этилган. Эски биноси - хонақоҳ Мўйи Муборак 1820 йилда қурилган, мадраса эса 1850 йилда барпо этилган. 1983 йилдан буён Ўзбекистон тарихий ва маданий ёдгорликларни муҳофаза қилиш жамиятининг Тошкент бўлими ҳамда халқ ҳунармандчилиги устахоналари жойлашган.

Абдуллахон мадрасаси XIX аср ўрталарида Хиванинг Ичан қалъасидаги Оллоқулихон ва Қутлуғ Мурод иноқ мадрасалари оралиғида қурилган меъморий ёдгорлик. Абдуллахон хотирасига онаси томонидан қурдирилган.

Амир Тўра мадрасаси (1870). Хивадаги Ичан қалъа таркибида. Муҳаммад Раҳимхон II нинг акаси Амир Тўра қурдирган. Масжид, дарсхона, хужралардан иборат.

Адолбобо мақбараси - XVIII-XIX асрларда Хивада бунёд этилган меъморий ёдгорлик бўлиб, Ичан қалъанинг шарқий дарвозаси ташқарисида жойлашган. Мақбара атрофида минора, масжид, ҳовуздан иборат мажмуа барпо қилинган. Ўша даврнинг ўзига хос санъати билан қурилган ушбу мақбара ҳозир ҳам мавжуд.

Абдулазизхўжа мадрасаси - 1909 йил Қаршида бунёд этилган меъморий ёдгорлик бўлиб, у маҳаллий меъморий анъаналарнинг соддалаштирилган шаклида ғишт ва ганчдан қурилган. Масжид дарсхоналар, хужралардан иборат. Мадраса деярли безаксиз. Ҳозир унда Қашқақдарё вилояти тарих – ўлкашунослик музейи жойлашган.

Абдурасулбой мадрасаси - 1606 йил Хивада барпо этилган меъморий ёдгорлик. Икки ҳовлили бу мадраса масжид ва кўплаб хужралардан иборат. Пештоқ ва данданаларига кошиндан безаклар ишланган.

Аҳмадбек хожи меҳмонхонаси (1905-1907). Андижонлик пахта заводи эгаси Аҳмадбек хожи қурдирган. Асосан безакли олди айвонли хоналардан иборат. Идора вазифасини ўтайдиган қисми европача услубда пардозланган.

Дишан қалъа (ташқари қалъа) - Хиванинг рабод қисми. 1842 йилда Хива хони Оллоқулихон Хивани ташқи ҳужумдан сақлаш мақсадида девор билан ўраган. Унинг узунлиги 6250 метр, баландлиги эса 7-8 метр, девор қалинлиги 5-6 метр бўлган Дишан қалъа 10 та дарвозали бўлган. Ўтмишда Дишан қалъада шаҳарнинг Тим ва расталари жойлашган. Ҳозирда эса маъмурий-маиший бинолар ва хиёбонлар барпо этилган.

Бекмир мадрасаси (1903). Қаршида. Икки қаватли қурилган, дарсхона, масжид, юқорисида ҳужралар жойлашган.

Боғбонли масжид (1809). Хивада. Дарвозахонаси гумбазли, икки ёнида ҳужралар жойлашган. Олди айвонли гумбазли масжид юқорида жойлашган. Ўйма нақшлар эшик, айвон шипи ва устунларга ишланган.

Жаҳонобод масжиди (1912). Андижонда. Маҳаллий Мадалибой буюртмаси билан Исабой хожи бошчилигида қурилган. Масжид хонақоҳ ва айвондан иборат. Манзарали нақш гуллар билан безатилган. Бугунги кунда таъмирланган.

Исломхўжа мадрасаси (1908-1910). Хивада. Исфандиёрхоннинг вазири ва қайнотаси Исломхўжа қурдирган. Тор ҳовли атрофига бир қаватли 42 та ҳужра қурилган.

Исфандиёр қабулхонаси (1912) Хивада. Олди боғ, чортоқ тархли бино. Ганч ўймакорлиги билан безатилган. Деворларига кўзгулар ишлатилган. Европа меъморчилигининг таъсири бор.

Исҳоқ Шайх масжиди (1912-1914). Наманганда. Исҳоқ Шайх раҳбарлигида қурилган. 5 устунли, 19 устунли айвон ҳамда бири гумбаз томли, иккинчиси текис томли кичик хоналардан иборат. Турли нақшлар билан безатилган.

Муин халфа бобо мақбараси (XIX аср). Тошкентда. Муин халфа ўзи учун қурдирган деб тахмин қилинади. Мақбара гумбазли, бир хонали, пишиқ гишдан қурилган. Хонадаги икки сағанага Муин халфа бобо ва унинг ўғли дафн этилган.

Дўсти худо масжиди (XX аср бошлари). Фарғонада. Эшон Алихон буюртмаси билан уста Ёқуб раҳбарлигида қурилган. Хонақоҳ ва икки ёни айвондан иборат. Нақшлар билан безатилган.

Яна шуни алоҳида фахр билан таъкидлаш мумкинки, хонликлар даврида аждодларимиз томонидан бунёд этилган моддий маданиятимизга доир тарихий-меъморий ёдгорликлар ҳақида яна талайгина маълумотларимиз бор. Юқорида эса уларнинг айримлари ҳақида қисқача бўлса ҳам таъриф бериб ўтдик. Китоб ҳажмининг бирозгина бўлсада чекланганлигини инобатга олиб, ушбу бобга

тегишли бўлган амалий ишлар ҳақидаги навбатдаги маълумотларни фақатгина номлари, бунёд этилган йиллари, жойларинигина куйидаги рўйхат орқали кўрсатиб ўтишни жоиз деб билдик. Улар куйидагилардир:

Мавлоно Лутфулло мажмуаси (XX аср боши). Наманган.

Матниёз Девонбеги мадрасаси (1872). Хива.

Матпанобой мадрасаси (1905). Хива.

Муҳаммад Аминхон мадрасаси (1851-1855). Хива.

Муҳаммад Муҳаррам мажмуаси (1903). Хива.

Нисбатдор масжиди (1901). Самарқанд.

Нодир Девонбеги мадрасаси (1630-1631). Самарқанд.

Норбўтабий мадрасаси (XVIII аср). Қўқон.

Нуруллабой саройи (1865-1912). Хива.

Оллоқулихон мадрасаси (1834-1835). Хива.

Оллоқулихон карвонсаройи ва тими (1832-1833) Хива.

Ота Валихон тўра масжиди (XX аср боши). Наманган.

Ота дарвоза (1828-1829) Хива.

Отамурод Матриза қушбеги масжиди (1800). Хива.

Отажон бой мадрасаси (1884). Хива.

Отақўзи мадрасаси (XX аср боши). Андижон.

Оқ масжид (XVIII-XIX асрлар). Хива.

Пансод масжиди (XX аср боши). Шаҳрихон.

Пахлавон Маҳмуд мақбараси (1701). Хива.

Пандран масжиди (XV-XVI асрлар). Қашқадарё.

Полвон дарвоза (1806). Хива.

Саид Аҳмадхўжа мадрасаси (XIX аср охири). Марғилон.

Саид Маҳрумжон мажмуаси (1884). Хива.

Саид ота масжиди (XVIII аср). Хива.

Саид ота масжиди (1766). Хоразм вилояти.

Саид оталиқ мадрасаси (XVI аср). Сурхондарё вилояти.

Саид Шоликорбой мажмуаси (1842). Хива.

Самарқанд намозгоҳи (1630). Самарқанд.

Саррофлар ҳаммоми (XVI аср). Бухоро.

Сирли масжид (XIX аср боши). Наманган.

Ситораи Моҳи хоса (1825-1920). Бухоро.

Сўфи Оллоёр масжиди (1713). Сурхондарё вилояти, Сариосиё тумани.

Толиб маҳсум мадрасаси (1910). Хива.

Тошдарвоза (XVIII-XIX асрлар). Хива.

Тоқи заргарон (XVI аср). Бухоро.

Тоқи саррофон (XVI аср). Бухоро.

Тоқи телпакфурушон (XVI). Бухоро.

Тўрамурод минораси (1888). Хива.

Тўрт Шаббоз мажмуаси (1874-1885). Хива.

Усмон Саид бобо мақбараси (XVI – XIX асрлар). Хоразм вилояти.

Уч авлиё мақбараси (1549, 1821). Хива.

Файзобод хонақоҳи (1598-1599). Бухоро.

Хайробод эшон мақбараси (XVIII аср). Тошкент.
Халифа Худойдод мажмуаси (1777). Бухоро.
Халфа Тилло мажмуаси (XX аср боши). Қўқон.
Харисбобо мақбараси (XVIII - XIX асрлар). Хоразм вилояти.
Хива жума масжиди (1788). Хива.
Худоёрхон саройи (XIX аср II ярми). Қўқон.
Хуржун мадраса (1688). Хива.
Хўжа Аъламбардор мадрасаси (XIX аср). Тошкент.
Хўжа Амин қабри (XVIII аср). Наманган.
Хўжа Бахриддин мақбараси (XIX аср). Тошкент.
Хўжа Дониёр мақбараси (XX аср боши). Самарқанд.
Хўжа Зайниддин Хонақоҳи (XVI аср I ярми). Бухоро.
Хўжа Имконагий хонақоҳ (XVI - XVII асрлар). Қашқадарё вилояти.
Хўжа Мағиз мақбараси (XVIII аср I ярми). Марғилон.
Хўжа Муҳаррам мадрасаси (1839). Хива.
Чадок масжиди (XVIII аср). Наманган.
Чақар масжиди (1911). Марғилон.
Чил авлиё минораси (XIX аср). Хива.
Чор минор (1807). Бухоро.
Чор бакр ансамбли (XVI - XIX асрлар). Бухоро.
Чўпон ота масжид мақбараси (XVIII - XX асрлар). Тошкент.
Шайх Қаландарбобо мақбараси (XVI аср). Хива.
Шайх Хусайнбобо мақбараси (XVI - XVIII асрлар). Хива.
Шайхонтохур мажмуаси (XV - XIX асрлар). Тошкент.
Шарифбой мадрасаси (XVIII аср). Қарши.
Шердор мадрасаси (1619-1636). Самарқанд.
Шермуҳаммад мадрасаси (XVII - XVIII асрлар). Қарши.
Шерғозихон мадрасаси (1719-1726). Хива.
Шоводхўжа бобо мақбараси (XVII - XVIII асрлар). Хоразм вилояти.
Шоҳи Зинда ансамбли (XI - XX асрлар). Самарқанд.
Шоҳи Мардон мажмуаси (XIX аср). Хоразм вилояти.
Юнусхон мақбараси (1559). Фарғона вилояти.
Юсуфхон эшон мақбараси (XVIII аср). Фарғона вилояти.
Юсуф Ясовулбоши мадрасаси (1906). Хива.
Ўғлонжон ота мақбараси (XVIII - XIX асрлар). Қамашини.
Қаландархона масжиди (1909-1910). Каттакўрғон.
Қамашини сардобаси (1892). Қашқадарё вилояти.
Қарши намозгоҳи, кўк гумбаз (1590-1591). Қарши.
Каффол Шоший мақбараси (XVI аср). Тошкент.
Қози калон мадрасаси (1905). Хива.
Қорихона (1863-1877). Хива.
Қорихона хонақоҳи (XVII - XVIII асрлар). Фарғона вилояти.
Қосим шайх хонақоҳи (XVI - XX асрлар). Навоий.
Қутлуғмурод Иноқ мадрасаси (1804-1812). Хива.
Қўшдарвоза (XX аср боши). Хива.

Қўқон жоме масжиди (1809-1822). Қўқон.
Ғиштли масжид (XX аср боши). Қўқон.
Ғойибназар мадрасаси (XIX аср). Наманган.
Ҳазрати Имом мажмуаси (XVI - XX асрлар). Тошкент.
Ҳазрати Хизр масжиди (XIX аср). Самарқанд.
Ҳасанмурод Қушбеги масжиди (XVIII - XIX асрлар). Хива.
Ҳофиз Кўҳакий мадрасаси (XVI аср). Тошкент.

Ушбу маълумотлардан шундай хулоса қилиш мумкинки, XVI-XX асрлар бошлари маданияти, айниқса моддий маданият соҳасида ниҳоятда улкан бунёдкорлик таъмирлаш ишлари амалга оширилганки, уларнинг барчасини амалдаги исботи ва далилини кўришимиз, кузатишимиз мумкин.

Юқорида номлари келтирилган хонликлар даври моддий маданиятининг бебаҳо дурдоналари бўлмиш меъморий ёдгорликларнинг барчасини бунёд этилишида ўзларининг заҳматли, заргарона, маҳоратли санъатлари ва фидокорона меҳнатлари билан улкан ҳисса қўшган меъмор усталарнинг ўрни, меҳнати ва санъати алоҳидадир. Ушбу даврларда халқ орасидан етишиб чиққан юзлаб бундай меъморлар яшаб, ижод этиб, ўзларига ўлмас ҳайкал ясаб кетганлар деб айтилса, муболаға бўлмас. Қуйида улардан айримларининг номлари ва хизматлари ҳақида ҳам қисқача таъриф беришга жазм қилиндики, мақсад, азиз ўқувчи улар ҳақида ҳам бир оз маълумотга эга бўлсинлар.

Абдужаббор меъмор (XVII аср). Шердор мадрасасининг меъмори (1619-1636). Мадраса пештоқи ичидаги равоқ тепасига «Устод мулла Абдужаббор меъмор» деган ёзув оқ кошинлар билан терилган.

Абдурахим тоштарош - Нурота тумани, Ғозғон қишлоғида туғилган (1870-1938). Машхур тоштарош, халқ устаси, меъмор. Бухородаги Ситораи Моҳи хоса саройидаги икки шер ҳайкали Абдурахим уста санъатининг нодир намунаси. Карманадаги Султонобод-Олчин боғи безаклари, Ғозғондаги Шохимардон мармар масжиди безакларида Абдурахим уста фаол иштирок этиб, ўз санъатини намоёниш этган.

Абдуқодир муҳандис (XIX аср II ярми-XX аср бошлари). Самарқандлик халқ меъмори, кошинсоз уста. Бир неча ўнлаб меъморий ёдгорликларни кошинлаган, таъмирлаш ишларида мунтазам фаол иштирок этган. Бир неча хориж давлатларида ҳам ўз санъатини намоёниш этган. Самарқанд Регистонида тошдан «Қуёш соати»ни қурган.

Абдуқодир чалдевор (XIX аср ўрталари-XX аср боши). Самарқандлик меъмор, ғиштор, дурадгор ва тоштарош. Самарқанддаги кўплаб машхур моддий маданият иншоотларини таъмирлашда раҳбарлик қилган ва шахсан ўзи бу ишда мунтазам намуна кўрсатган.

Абдужаббор хитойли (XVIII аср охири-XIX аср ўрталари). Хивалик кошинкор уста. Паҳлавон Маҳмуд макбараси, Кўҳна Арк мажмуаси ва бошқа биноларни безашда қатнашган.

Абдулла жин (XIX аср). Хивалик кошинкор. Ижоди нафис, гулдор нақшларга бой бўлган. 1832-1838 йилларда Хивадаги бир қатор иншоотларни турли хил нақшлар билан безаган.

Юнус Азизов (1860-1924). Самарқандлик меъмор, ганчкор уста. Мадраса, масжид, ҳаммом ва бошқа бинолар устаси сифатида машҳур бўлган. Каттакўрғондаги Абдуҳакимбой мадрасаси (1903), Жиззахдаги мадраса (1908), Самарқанддаги Хўжа Юсуф масжиди, Мадаминбой ҳаммоми, Панжобдаги Ҳожи Рахим ҳаммоми (1909), Хазрат Хизр дарвозахонаси, минораси (1919), Самарқанддаги Янги мадраса (1910) қурилишларида ўз санъатини намойиш этган.

Тошпўлат Арслонқулов (1882-1962). Тошкентлик ганч ўймаkori. Отаси билан болалигидан ишлаб ҳунар ўрганган. Тошкентдаги ҳозирги Амалий санъат музейи биносини миллий ўйма нақшлар билан безашда қатнашган.

Боязид Пуроний (XV аср II ярми-XVI аср бошлари). Бухоролик машҳур хаттот. Бухородаги Масжиди Калон (1514) меҳробини чиройли қилиб хатлар билан безаган.

Насриддин Зиёкориев (1869-1942) Тошкентлик панжарасоз, дурадгор. Ранг-баранг нақшли панжара, эшик дарча, туйнук, зинапоя каби меъморий қисмлар, 3-4 табақали тўсиқлар ясаган. Кўплаб шогирдлар етиштирган.

Абдуғани Латипов (1878-1953). Самарқандлик наққош. Хўжа Юсуф, Маҳмуд Хоразмий масжидлари, Абду Дурун масжиди айвони (1908-1909), Кўк масжид, Шайбонийхон масжиди, Боғи баланд (1910) ва бошқа биноларни безашда қатнашган.

Муҳаммад Шариф Самарқандий (XVII аср). Самарқандлик меъмор, гумбаз барпо этиш бўйича мутахассис. Аградаги Тожмаҳал макбараси безаклари орасида (1632-1650) ҳам номи сақланган.

Облоқул «Ғолиб» (1831-1917). Ургутлик чўпкор меъмор. «Ғолиб бува» номи билан машҳур бўлган. Ургутда Жума масжиди, Чўбин масжиди, Ургутлик эшон масжиди, Чорчинор қишлоғидаги Гузни масжидини қуришда қатнашган.

Уста Рахим (XIX аср охири - 1924). Самарқандлик тоштарош, ўймакор уста. Тоштарошлар авлодидан. Тошкент, Кўқон, Самарқандда катта устахоналари бўлган. Мармарни йўниб кўза, пойустун, тахтачалар ва бошқа буюмларни ишлаб, уларни бўртма ислимий ва ҳандасий нақшлар билан безаган.

Уста Абдузоҳид (1852-1917). Самарқандлик моҳир наққош. Абдудурун мажмуасидаги Янги айвон, Шоҳи зинда масжиди айвони (1908-10), Боғи баланд масжиди (1910), Маҳмуд Хоразмий масжиди ва бошқаларни нақшлаган.

Уста Азим (1853-1895). Самарқандлик ганчкор, бинокор. Қорабой оқсоқол масжиди гулдастаси, Муборак масжиди, Шарбатдор масжиди ва бошқаларни ганчлашда қатнашган.

Уста Омонилла (XIX аср ўрталари - 1900). Самарқандлик ғиштор, ганчкор, қурувчи. Регистондаги барча меъморий обидаларни таъмирлашда қатнашган. Калантаров уйи рўпарасидаги даҳа масжидини қурган.

Уста Ҳудойберган хожи (XIX аср охири - XX аср боши). Хивалик ғиштор, тоштарош. Мадрасалар қурилиши устаси. Исломхўжа мадраса ва минораси унинг саъйи-ҳаракатлари билан қурилган.

Уста Ширин Муродов (1879-1957). Бухоролик меъмор, ганч ўймаkori. Бухоро амирининг Карманадаги саройини безашда қатнашган. Ситораи Моҳи хосадаги Оқ зал безаклари унинг санъати намунасиدير.

Олимжон Қосимжонов (1878-1952). Тошкентлик наққош. Тошкентдаги Амалий санъат музейи биносини безашда қатнашган. Кўпгина жамоат бинолари безаклари ҳам унинг санъати намунасиدير.

ДОСТОНЧИЛИК - БАХШИЧИЛИК ИЖОДИ

Достончилик ва бахшичилик халқ оғзаки поэтик ижодидаги қадимги эпик анъана бўлиб, унда дастлаб қўшиқ шаклидаги, мусиқа созларисиз куйланадиган асарлар яратилган. X-XI асрлардан эътиборан дўмбира сози жўрлигида айтила бошланган. Достончиликнинг бундай илк намуналари Каспий ва Орол бўйларидаги қадимги кўчманчи туркий қабилалар орасида вужудга келган.

Уларда секин-аста устоз-шогирдлик анъаналари ҳам пайдо бўла бошлаган. Бу ҳолат XV-XVI асрларга келиб бир нечта достончилик мактабларининг вужудга келишига ҳам олиб келган.

Юртимизда хусусан XVI асрлардан кейинги даврларга келиб достончилик-бахшичилик санъати соҳасида ўзига хос юксалиш рўй бера бошлаган. Манбаларга кўра, бу даврда бахшилар репертуарида 150 дан ортиқ халқ достонлари бўлиб, уларни куйловчи Тилла кампир, Султон кампир, Жолмон бахши, Бўрон шоир, Жуманбулбул, Жоссоқ, Хонимжон Халфа, Буви шоира, Суяв бахши, Амин бахши, Йўлдош булбул, Султонмурод, Қурбонбек, Йўлдош шоир, Суяр шоир, Шерна юзбоши каби юзлаб вакиллари халқ йиғинларида, турли сайил-тантаналарда ва бошқа тадбирларда элга хизмат қилиб юрганлар.

XIX аср охири-XX аср бошларида эса Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Пўлкан, Ислом шоир, Саидмурод Панох ўғли, Берди бахши, Абдулла Нурали ўғли, Умир бахши, Бола бахши, Аҳмад бахши каби етук, машҳур бахшилар ўзларига замондош бошқа бахшилар билан ҳамкорликда ушбу эпик анъанани давом эттирганлар.

Достончиликнинг Булунғур, Нарпай, Қўрғон, Хоразм, Шаҳрисабз, Шерободдаги йирик мактабларидан ташқари Қамай, Пскент, Кўлбуқон, ўзбек-лақай мактаблари услублари ҳам мавжуд. Масалан, Қашқадарёнинг Қамай қишлоғи достончилик мактабининг Абдукарим Жуйруқ (XIX аср), Мулла Холназар ўғли (XIX аср охири - XX аср боши), Бозор Шерқул ўғли (1877-1953), Хазраткул бахши (XIX аср II ярми - XX аср бошлари) каби қатор етук бахшилари бўлган.

Достончилик-бахшичилик ижодининг етук, машҳур вакиллари бугунгача ҳам элимизга хизмат қилиб келмоқда.

Қуйида XVI-XX аср бошларида яшаб, ижод этган достончи-бахшиларнинг айрим йирик вакиллари ҳақида маълумотлар бермоқдамиз.

«Юсуф ва Аҳмад» - XVI -XVII асрларда Хоразмда яратилган ўзбек халқининг машҳур достони. Достон дастлаб оғзаки анъана асосида яратилган, кейинчалик XVIII асрда туркман шоири Қурбонали Маъруфий томонидан унинг ёзма варианты юзага келган. Асарда қаҳрамонлик, севги-садоқат, ёр-диёр меҳри, тинчлик учун кураш ғоялари куйланган. Достон туркман, қозок, уйғур, ўзбек, қорақалпоқ халқлари орасида кенг тарқалган. Унинг яна бир муҳим жиҳати шундаки, достоннинг Хоразм варианты немисча таржимаси билан биргаликда Венгер олими Ҳ.Вамбери томонидан дастлаб ундан олинган парчалар ҳолида 1867 йилда Лейпциг шаҳрида, сўнг тўла равишда 1911 йилда

Будапештда чоп этилган. Шарқшунослик институти фондида дostonнинг қўлёзма нусхалари, Тил ва адабиёт институти фольклор архивида эса халқ бахшиларидан ёзиб олинган вариантлар мавжуд.

Жиен Жиров (1730-1784). Қорақалпоқ халқ бахшиси. Сирдарёнинг ўнг ирмоғи - Жангадарё бўйида туғилган. Балиқчилик билан шуғулланган. Ўзи шеър ёзиб, куй басталаб ижро этган. Аксарият ижодида ижтимоий ҳақсизлик, амалдорлар кирдикорлари ҳақида куйлаган. Халқ дostonларини ниҳоятда мохирлик билан куйлаб, халққа хизмат қилган. Қияс Жиров, Қурбонбой бахши, Ўтепнияз Жиров каби таниқли бахшилар унинг шогирдлари бўлганлар.

Жуманбулбул Мулла Холмурод (1818-1886). Самарқанд вилояти, Нурота тумани, Қўрғон қишлоғида туғилган. Ўзбек дostonчиси. Эргаш Жуманбулбулнинг отаси. Унинг ота-боболари, момоси Тилла кампир, акалари Жассоқ ва Ёрлақаб бахшилар ўз даврининг йирик дostonчиларидан бўлган. Халқ дostonларини маҳорат билан куйлагани учун «булбул» номини олган. Дostonчининг айрим ҳажвий термалари ҳам оғиздан-оғизга ўтиб, бизгача етиб келган.

Жиенмурат Жиров Бекмуҳаммад ўғли (1836-1908). Тўрткўл туманидан. Қорақалпоқ дostonчиси. Куйлаган дostonларидан энг йириги бўлмиш «Алпомиш»ни фольклоршунос А.Диваев Тошкентда нашр эттирган. Жиенмурат бадиҳагўй шоир сифатида ҳам танилган бўлиб, «Алпомиш» дostonини ўзи ижод этган қўшиқ билан тугаллаган.

Шерна бахши (Шерназар Бекназар ўғли) (1855 й. - XX аср I ярми). Сурхондарё вилоятидан. Бахши, дostonчи. Шеробод дostonчилик мактаби вакили. Бахшилар оиласида туғилган. 9-10 ёшларидаёқ дўмбира чалиб, куйлай бошлаган. Шерободлик Қосим бахшига шогирд тушган. Шерободдагина эмас, Сурхондарё, Қашқадарё, хатто Туркменистон ва Тожикистонда ҳам машҳур бўлган. Унинг репертуарида 50 дан ортиқ дoston, термалар ва дўмбира куйлари бўлган. Ражаб бахши, Юсуф бахши, Мардонқул бахши каби 20 дан ортиқ шогирдлар етиштирган.

Хурлимон (1861-1906). Мўйноқ тумани. Қорақалпоқ шоира- бахшиси. Халқ орасида «Бахши қиз» лақаби билан машҳур бўлган. Бердақнинг қизи. Адабиёт ва санъатга ёшлигидан қизиққан. Отасидан кўплаб қўшиқ ва дostonлар ўрганган. «Бозиргон», «Ошиқ Нансаб», «Давлатёрбек» дostonларини халқ ичида куйлаган. Турли маросим қўшиқларини маҳорат билан ижро этган. Навоий, Маҳтумқули ижодини мутолаа қилиб, уларга эргашиб шеърлар ҳам ёзган. Хурлимоннинг қўшиқ ва дostonлари Қорақалпоқ ва Хоразм аҳолиси ўртасида машҳур бўлган.

«Келиной» - XIX асрда яратилган халқ дostonи. Сурхондарёда, Қашқадарёда, шунингдек, Тожикистон ва Туркистоннинг жанубий ҳудудларида яшовчи ўзбеклар ўртасида кенг тарқалган. Дастлаб нақл, ривоят ва термалар сифатида юзага келган. Кейинчалик эса яхлит ва мустақил сюжетли дoston

шаклига келтирган. «Келиной»да ва шу туркумдаги бошқа дostonларда хотин-қизлар эрки ва халқ озодлиги масалалари илгари сурилган.

Нурмон Абдувой ўғли (1862-1940). Самарқанд вилояти, Пойарик туманида туғилган. Ўзбек халқ дostonчиси. 40 ёшида Абдухолик бахшидан фотиҳа олиб, мустақил дostonчи бўлиб етишган. Дастлаб анъанавий дoston ва термаларни куйлаган. Айниқса унинг «Намоз» ҳақида чоризмга қарши курашган Намоз Пиримкул ўғли ҳақидаги дostonи ўзбек халқ оғзаки адабиётида ўчмас из қолдирган. Уни Намоз ўлгандан сўнг ҳам куйлаб юрганлиги учун ҳам таъқиб этилиб, 1914 йилда қамоққа олинган. 1917 йилда озодликка чиқарилган.

Абулла Нурали ўғли XIX аср II ярми - XX аср I ярмида яшаб ижод этган китоблик бахши-шоир. Ёшлигидан чўпонлардан дўмбира чертишни ўрганган. Абулла XIX аср II ярми ва XX аср бошларида яшаган Шахрисабз дostonчилик мактабининг йирик вакили Ражаб бахшининг шогирди. Унинг дostonчилик йўллари тўлиқ ўрганиб, 25 ёшида мустақил дostonчи бўлиб етишган. У, айниқса қахрамонлик дostonларини шўх айтиши, куйларини ёқимли ижро этиши билан бошқа дostonчилардан ажралиб турган.

Эргаш Жуманбулбул ўғли (1868-1937). Самарқанд вилояти, Қўшработ тумани, Қўрғон қишлоғидан. Ўзбек халқ шоири ва дostonчиси. Унинг ота-боболари, қариндошлари дostonчи ўтган (Ёдгор, Лафас, Мулла Тош, Мулла Холмурод, Тилла Кампир, Султон Кампир, Жуманбулбул, Жоссоқ, Ёрлақаб кабилар ўз даврининг машҳур бахшилари эди). Эргаш Жуманбулбул ўғлининг дostonчи ва шоир бўлиб етишувида оиласи ва яшаган қишлоғидаги адабий муҳит муҳим ўрин тутган.

1887-1889 йилларда Эргаш Жуманбулбул ўғли Бухоро амирлигининг Нурота беклигида Мирза (котиб) бўлиб ишлаб, маҳаллий амалдорларни халққа қилаётган зулмининг гувоҳи бўлди ва тезда бу вазифадан воз кечган. Ўлкада қахатчилик, вабо тарқалиб укалари, сингиллар, фарзандлари вафот этган. 15 йилга яқин дostonчилик қилмай оддий, оғир меҳнат билан шуғулланган. Туркистонда шўролар ҳукмронлиги ўрнатилгач, Эргаш Жуманбулбул ўғли амирлик ҳудудидан чиқиб кетиб шаҳар, қишлоқларда қиссахонлик, шеърхонлик ва дostonчилик қила бошлайди ва дostonчилик санъати ривожига улкан ҳисса қўшади. Унинг ижоди бой ва хилма-хил бўлган. 30 га яқин дostonларни ва термаларни ёд билган.

Ислom Шoир Назар ўғли (1874-1958). Самарқанд вилояти, Нарпай туманидан. Ўзбек халқ бахшиси. Болаликдан дўмбира созига меҳр қўйган. Катта бобоси Ражаб шоир ўз даврини моҳир ва машҳур бахшиси бўлган. Ислom ўз бобосидан ва устози Эрназар шоирдан дostonлар айтишни ўрганган. 22 ёшидан дostonларни дўмбира сози билан куйлаб, эл орасида танила бошлаган. Айниқса у куйлаган «Алпомиш», «Кунтуғмуш», «Орзигул», «Авазхон», «Соҳибқирон», «Гулихиромон» каби дostonлар эл орасида кенг тарқалган. Шунингдек, Ислom шоир халқ қўшиқлари ва эртақларини ҳам маҳорат билан

куйлаган. XX аср бошларидаги давр воқеаларини бошидан кечирган шоир бу даврнинг яхши-ёмон кунларини ўз ижодида кўрсатишга ҳаракат қилган.

Қурбонбой Жиров Тожибой ўғли (1876-1958). Тўрткўл туманидан. Достончи. Жиенмурод Жировнинг яқин шогирди. Ёшлигидан халқ кўшиқлари ва достонларидан парчалар ёдлаб юрган. Достонларни ўзбек ва қорақалпоқ тилларида куйлаган. Унинг репертуарида 20 дан ортиқ достон бўлган. Шундан «Алпомиш», «Қирқ қиз», «Ширин билан Шакар» 17 та достонлари ёзиб олинган.

Фозил Йўлдош ўғли (1872-1955). Жиззах вилоятидан. Ўзбек халқ шоири, бахши. Йўлдош Мулла Мурод ўғлининг шогирди. Булунғур достончилик мактабининг энг йирик ва сўнгги вакили. Етимликда ўсиб, чўпонлик қилган. Ёшлигида дўмбира чертишни, терма айтишни машқ қилган. 20 ёшларида Йўлдош шоирдан достончилик сирларини ўрганган. 25-26 ёшларида етук достончи сифатида танилган.

У «Алпомиш», «Ёдгор», «Муродхон», «Гўрўғлининг туғилиши», «Зулфизар» каби 40 дан ортиқ халқ достонларини ёддан билган ва юксак маҳорат билан куйлаган. Фозилнинг устози Йўлдош шоир ўз даврининг машҳур достончи-бахшиси Йўлдош булбулнинг шогирди бўлган. Йўлдош булбулга эса ўз навбатида XVIII асрнинг II ярмида яшаб ижод этган Муҳаммад шоир устозлик қилган. Ушбу мактаб Чинни бахши, Товбузар шоир, Султонмурод, Қўлдош, Раҳим булбул, Жўра, Фозил шоир каби ўнлаб достончиларни бирлаштирган. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, бу йирик мактаб вакиллари Фарғона водийсидаги ўзбек достончиларига ҳам ижобий таъсир кўрсатганлар. Шунинг учун ҳам водийдаги машҳур бахшилар, жумладан, Янгиқўрғон туманидаги Кўлбуқон достончилари ўз устозларини Булунғур достончилик мактаби билан боғлайдилар.

Усмон Маматқул ўғли (1880-1941). Учқўрғон туманидан чиққан ўзбек халқ достончиси. Ундан «Бўтакўз», «Шоҳдархон», «Қундуз билан Юлдуз» достонлари ёзиб олинган. «Бўтакўз», «Шоҳдархон» достонлари алоҳида китоб ҳолида ҳам нашр этилиб, китобхонларга тақдим этилган.

Мардонқул Авлиёқул ўғли (1886-1966). Сурхондарё вилояти, Шеробод туманидан чиққан ўзбек халқ достончиси. Мардонқул бригада бошлиғи, қишлоқ оқсоқоли бўлиб ишлаган. Отаси мохир дўмбирачи бўлган. Устози Шерна Бекназар ўғлидан 20 дан ортиқ халқ достонларини ўрганган ва куйлаб юрган. Мардонқулдан «Алпомиш», «Зайидқул», «Оллоназар Олчинбек» каби қатор достонлар ёзиб олинган.

Ҳайдар Бойча ўғли (1882-1970). Янгиқўрғон туманилик ўзбек халқ бахшиси, эртақчиси. Амакиваччаси Чўлибой Кўшал ўғлига шогирд тушган. Ҳайдар Бойчадан «Қундуз билан Юлдуз», «Алпомиш», «Гўрўғлининг туғилиши», «Гўрўғлининг Авазни олиб келиши», «Авазнинг арази», «Юсуф ва Аҳмад» каби достонлар, халқ эртақлари ва термалар ёзиб олинган. Унинг кўпгина эртақлари «Ўзбек халқ эртақлари» тўпламида нашр этилган.

Ўтаниёз Жиров (1884-1970). Қорақалпоғистонлик оқин. Эрпўлат оқиннинг шогирди. Ёшлигидан халқ кўшиқларини куйлаган. Дастлаб Бойниёз бахши кўшиқларини ёд олиб куйлаб юрган. 19 ёшидан эса устозидан кўбиз чалишни, «Алпомиш», «Эдига», «Шахриёр» дostonларини ўрганган.

Ўтаниёз Жировдан «Шахриёр» дostonининг мукамал варианти ёзиб олинган. Рус ва ўзбек тилларига таржима қилиниб, нашр эттирилган. Ундan ёзиб олинган дoston, кўбиз куйлари, термалар Ўзбекистон ФА Қорақалпоғистон филиали кутубхонасида сақланмоқда.

Дурди Қилич (1886-1950). Туркман халқ шоири, бахшиси ва халқ оғзаки ижодининг билимдони. Болалигидан кўзи ожиз бўлган. Бахшилардан дoston айтишни ўрганган. Ижро этган дostonлари, ёзган шеърлари ўзбек, туркман, қорақалпоқ халқлари орасида кенг тарқалган. Ўз ижодида халқнинг ўтмиши, қишлоқ меҳнаткашларининг ҳаёти, аёлларнинг ҳақ-хуқуқини ҳимоя қилиш масалаларини куйлаган.

Ёрлақаб Бахши (1888-1971). Зомин туманилик ўзбек дostonчиси. Дастлаб машҳур бахшилардан Омон бахшига, сўнгра эса Худойназар бахшига шогирд тушиб, моҳир дostonчи сифатида танилган. Ёрлақаб бахши кўпроқ Фарғона водийси туман ва қишлоқларида, Қирғизистоннинг Ўш вилоятида дostonчилик билан шуғулланган. Ёрлақаб бахшидан бир қанча анъанавий ва замонавий термалар ва «Алпомиш», «Маликаи айёр», «Чорёр» дostonлари ёзиб олинган.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш жоизки, хонликлар таркибида бўлган ҳозирги Тожикистоннинг жанубида яшаган ўзбек-лақай бахшилари ижоди ҳам ҳозирги Данғара тумани, Жорбукўл қишлоғи бахшилари Ҳайбат Шамол ўғли (XIXаср), Тўла Ҳайбат ўғли (XIX аср II ярми-XX аср ярми), Мустафоқул Қундуз ўғли (1883-1966), Шомурод Шамол ўғли (1883-1964) ва бошқалар ижоди билан боғлиқ бўлиб, бир қанча дostonчилик мактаблари уларни бири-бирига бирлаштирган.

ТЕАТР, КИНО, ҚЎҒИРЧОҚБОЗЛИК, ҚИЗИҚЧИЛИК- МАСХАРАБОЗЛИК, АСКИЯ, ЦИРК-ДОРБОЗЛИК САНЪАТИ ИЖОДИ

Театр - (юнонча - томошагоҳ) – санъатнинг бир тури. Унинг ўзига хос ифода воситаси актёрнинг омма олдидаги ижроси жараёнида акс эттириладиган сахнавий воқеадир. Театр санъатида ҳам халқ ҳаёти, тарихи, дунёқараши, муаммо ва шодликлари акс этиб, унда жамият тараққиёти, маънавияти, маданияти билан боғлиқ ҳолда ўзгаришлар, такомиллашувлар кечиб боради. Театр санъати тарихи жуда узоқ даврларга бориб тақалади. Юртимизда унинг илк куртаклари ибтидоий жамоа даврларидаёқ шаклланган. XVI-XVII асрларда Ғиёс масхара, Хожа Дехдор, Абдулла девона, Абдулвосеъ мунши, Саид Бадр каби театр санъатининг етук намояндалари етишиб чиқиб элга хизмат қилганлар.

Театрнинг кулгили турлари – қизиқчилик, масахарабозлик, қўғирчоқ ўйинлар ҳам аста-секин бадиий томоша тизими сифатида ташкил топган ва санъат турига айланган. XX аср бошларида илк ўзбек киноси санъатига ҳам асос солинган. XVIII-XIX асрларга келиб театрнинг асосий турлари сақланиб, репертуар ва ижро услубида ўзига хос хусусиятлар, такомиллашувлар, ижодий ёндашувлар ривожланиб борган.

Айниқса, бу даврларда бошқа ҳеч бир миллат ижодида учрамайдиган ўзбек аския санъати ҳам ривожланиб борган. Аския - (арабча закий - ўткир зеҳнли, ҳозиржавоб) ўзбек халқ оғзаки ижоди туридир. У икки ёки ундан зиёд киши ўртасида сайил, тўй, байрамларда, сахналарда ижро этиладиган маълум мавзу бўйича бадиий сўз тортишувидир. Бу санъат тури асосан XV асрларда шаклланган.

XVI асрда Мавлоно Бурхони Ланг, Саид Ғиёсиддин Шарфа, Мавлоно Ҳалил Саҳоф, Муҳаммад Бадахший каби етук аскиячилар етишиб чиққан, XVIII-XIX асрларда эса бу ижод Фарғона ва Тошкентда ривожланган. Фарғонада Дехқон Шерназаров (1860-1942), Тошкентда Саидахмад аскиячи (1880-1940) каби машҳур аскиячилар ўтган ва уларнинг донғи узоқ ҳудудларга ҳам ёйилган. Аския санъати бугунги кунгача анъанавий давом этиб келмоқда.

XVIII асрларга келиб эса цирк-дорбозлик санъати ижоди ҳам ўзига хос ривожланишда давом этиб, халқ орасидан ушбу санъат турларининг етук намояндалари етишиб чиққанлар ва улар ўша даврлардаги аждодларимизга сидқидилдан хизмат қилганлар. Юқорида қайд этилган ижод турларининг барчаси ҳозирги кунгача янада бойиб, ўзининг самарали натижаларига эришиб келмоқда.

Қуйида ушбу ижод турлари намояндалари ва уларнинг ижодлари ҳақидаги қисқача маълумотларни бермоқдамиз.

Абдузойир сулоласи (1786-1860). Самарқандлик қўғирчоқбозлар авлоди. Абдузойир - меҳтар, сурнайчи ва қўғирчоқбоз бўлган. Давомчиси Новвот бобо эса (1835-1904) қўғирчоқбоз, доирачи, раққос ва созанда эди. У қўғирчоқ театрининг бир тури - «чодир хаёл» устаси бўлиб, халқ санъати анъаналари асосида муваққат чодир театри ташкил қилиб, томошалар кўрсатган. Уларнинг

давомчиси Қули бобо Новвотов эса кўғирчоқбоз ва сурнайчи бўлиб, то Бухоро амирлиги тугатилгунча ва ундан кейин ҳам қўлга кийиладиган кўғирчоқлар томошаларини кўрсатиб, халққа хизмат қилиб келган.

Абдукаримхўжа сулоласи - ғиждувонлик кўғирчоқбозлар сулоласи:

1) Абдукаримхўжа (1800-1870) - сурнайчи ва кўғирчоқбоз;

2) Сиддиқ Калон (1858-1940) - созанда ва мақомчи ҳофиз, кўғирчоқбоз. Масхарабоз, кўғирчоқбоз ва найрангбозлар гуруҳига раҳбарлик қилган. Гуруҳнинг таркибида XIX асрнинг машҳур санъаткорларидан Файзи меҳтар, Шоди пучук, Тўхта ноғорачи, Азиз муаллақ, Ҳамро масхарабоз, Сайфиддин шербоз кабилар халққа хизмат қилган.

3) Холмурод бобо Сиддиқов (1891-1967) - кўғирчоқбоз. Сулоланинг бу вакили хонликлар даврининг сўнгги пайтигача ва кейинги даврларда ҳам ўз санъати билан халққа томошалар кўрсатган.

Абдулла фонус (1828-1914). Тошкентлик халқ қизиқчиси ва тақлид устаси. Асосий касби фонус ясаб сотиш бўлган. Турли ёшдаги кишиларга, қуш ва ҳайвонларга тақлид қилган. Тақлидлари кўпинча аччиқ кулги ва ҳажвдан иборат бўлган. Шу йўл билан у турмушдаги ноҳақлик ва қусурларни, хурофот ва бидъатларни қоралаган.

Аёллар қизиқчилиги (театр) - XVIII-XIX асрларда ўзбек хотин-қизлари орасида кенг тарқалган халқ оғзаки санъатининг бир тури. XIX асрда Қўқонда Иқлим додҳо деган санъаткор раҳбарлигида аёл қизиқчилар гуруҳи ташкил этилган. Гуруҳ репертуари қизиқчилик, кулгили ҳикоялар, ҳажвий кўшиқлар, рақс ва яллалардан иборат бўлган. XIX аср ва XX аср бошларида Самарқанд вилояти, Ғус қишлоғидан Қурсия Рустамова, Рўзихон Шоимова, Қашқадарё вилоятидан Хонгул Олимова, Басгул Қудратова, Тошкент вилоятидан Саломат Муталова, Адолат Турсунова, Андижон вилоятидан Сожида Ниёзматова, Соттихон Ашурова каби аёллардан кўплаб таниқли масхарабоз ва қизиқчилар чиққан. Бош мавзу - хотин-қизларнинг кундалик ҳаёти, ўй-фикрлари, дардлари, орзу-истаклари, тақдирлари бўлган.

Бидиёршум (XVIII аср II ярми - XIX аср I ярми). Қўқонлик. Асл исми Муҳаммад Солиҳ. Ўзбек халқ анъанавий театрининг актёри ва оғзаки пьесалар ижодкори. XVIII асрда Қўқонда ташкил қилинган профессионал актёрлар уюшмасининг («Касби созанда») етакчиси. Ҳажвий шеърлар ҳам ёзган. Кўшиқларга куйлар басталаган, рақсларни сахналаштирган. Актёрлар уюшмасида Худойберди устоз, Рустам ҳофиз, Боймат ҳофиз, Абдурахмон пари, Аъзамхон қизиқ, Зокир эшон сингари ўз даврининг машҳур, эл эъзозлаган қизиқчи актёрлари, созандалари, ҳофизлари ва раққослари халққа астойдил хизмат қилганлар.

Худойберган Девонов (1878-1940). Хивалик. Ижоди Тошкентда давом этган биринчи ўзбек кинооператори. 1907-1908 йилларда Москва ва Петербургдан телескоп, фото ва кино асбоблари олиб келиб, илк фотолаборатория ташкил қилган. Бу лаборатория Хоразмда киностудия вазифасини бажарган.

У «Ўрта Осиё меъморий ёдгорликлари», «Туркистон кўринишлари», «Хива ва хиваликлар» каби қисқа метражли фильмлар яратган. Хоразм халқи урф-одатлари тасвирланган мингга яқин суратлар ишлаган. Кейинги йилларда эса мактаб, интернатлар очиб, унда фото-кино ишларини олиб борган.

Дониёр кўғирчоқбоз (XIX аср II ярми - XX аср 60-йиллари). Бухоролик. Халқ кўғирчоқ театри устаси. Томошаларни ўзбек ва тожик тилларда кўрсатган. Бобоси Абдулла, отаси Шоҳсувор ҳам санъаткор бўлганлар. Сурнай чалишни отасидан ва Ашир қора меҳтардан, кўғирчоқ ўйнатишни эса ўша давр машҳур кўғирчоқбози Зариф Мисгардан ўрганган. Дониёр 1910 йилда ўз гуруҳини тузган ва машҳур кўғирчоқбозлар бўлмиш Кўрҳожидан ва Кенжа Жумаевлар билан ишлаган.

Жўра қайроқ авлоди - Гиждувонлик халқ кўғирчоқбозлари:

1) Жўра қайроқ (1796-1898) - машҳур халқ кўғирчоқбози, раққос (қайроқ билан рақсга тушган), сурнайчи, кўғирчоқбозлар гуруҳининг раҳбари.

2) Ҳамро (1818-1910) - «Чодир ҳаёл» халқ кўғирчоқ театрининг таниқли устаси.

3) Нарзулло ва Насрулло Ҳамроевлар (XX аср I ярми), асосан, шўролар даврида кўғирчоқбозлик санъатини давомчилари бўлган.

Зариф Мисгар (XIX аср). Бухоролик атоқли кўғирчоқбоз. Ёшлигидан раққослик қилган, сўнг сурнайчи (меҳтар) сифатида кўғирчоқбозлар билан томошалар кўрсатган, масхарабозлик ҳам қилган. XIX аср ўрталаридан Бухоро амири саройидаги кўғирчоқбозлар ва раққослар гуруҳларига раҳбарлик қилган. Машҳур Дониёр кўғирчоқбоз ҳам Зариф Мисгарнинг шогирди бўлган.

Зокир Эшон тўдаси - XIX аср II ярмида Қўқонда ижод қилган ўзбек профессионал актёрлар тўдаси Корфармони (гуруҳ раҳбари). Ушбу гуруҳ Зокир эшон, Ризо қийиқ, Саъди махсум, Нормат қизик, Бойбува қизик, Мўмин қишлоқи, Баҳром қизик, Усмон қизик, Рўзи гов, Давлат қизик, Авлиёхон қизик каби 30 дан ортиқ қизикчи-актёр, ҳофиз, созанда ва раққослардан иборат бўлган. Қўқон хонлигининг барча шаҳар қишлоқларида халққа томошалар кўрсатишган. Репертуарлари сатирик саҳналар, ҳажвия, аския, мусиқа, кўшиқ, ашула ва рақслардан иборат бўлган.

Матҳолик қизик (1840-1910). Андижонлик. Қўқон қизикчилар театрининг таниқли актёри. 1860-1972 йилларда Қўқонда машҳур Зокир Эшоннинг қизикчилар гуруҳида ишлаган. 1892 йилда Андижонда Амир қизик, Жўра қизик, Башир қизик, Кал Назар, Ҳасан қизик кабилардан иборат труппа ташкил қилган.

У яратган «Заркокил», «Домла», «Ҳожидан кампир», «Қози», «Кетмон тилаш» каби образлари билан эл орасида машҳур бўлган.

Саъди махсум (1825-1889). Марғилонлик ўзбек анъанавий театрининг атоқли намояндаси, халқ қизикчиси. Зокир эшон труппасида ишлаган. «Аттор», «Жафокаш эр», «Домла», «Чавандоз», «Бедана» каби хилма-хил қизик образлар яратиб, халқ эътиборини қозонган. Зокир эшон вафотидан сўнг у ўз труппасини тузган ва ўз репертуари, тажрибасини маҳаллий қизикчиларга ўргатган.

Машхур қизикчилар Юсуфжон қизик Шакаржонов, Мамажон махсум Умрзоқов, Сулаймон қори Мирзамахмудов, Усмон қори Раимбоев ва бошқалар унинг шогирдларидир.

Мизроб масхара (1848-1918). Шахрисабз тумани, Вардон қишлоғида туғилган. Ўзбек анъанавий театрининг атоқли намояндаси. Машхур Бобоёр масхарабозга эргашган. 1878 йилда ўз гуруҳини тузган. Унда Муҳаммад Диёр, Муҳаммад Назар, Бўта дароз, Турдиали масхарабозлар, Мавлонча ва Муҳаммадали раққослар, Авазмурод доирачи, Эргаш сурнайчи, Рўзи карнайчи каби машшоқлар уюшган эди. Мизроб томонидан турли роллар, образлар яратилган ва кулдирувчи, баъзан йиғлатувчи ҳажвий ашула ва ўйинлар ижро этилган.

Нормат қизик сулоласи (1849-1919). Қўқонда ижод қилган. Зокиржон қизик гуруҳида катта қизикчилардан таълим олган. Сўнг ўз гуруҳини тузган. Унинг гуруҳида Рўзи гов, Исмоил хўроз, Лўм-лўм Мамажон, Азим бола, Боймат қизик, Шомат қизик каби кулги усталари тўпланиб, элга хизмат қилишган. Нормат қизик уларга ҳам раҳбарлик, ҳам устозлик қилган. Манбаларга кўра Нормат қизик 360 та қизикчилик томошасини билган ва бир йил давомида ҳар куни янги томоша кўрсатиш имконига эга бўлган экан. XX аср бошларидан эса унинг ишини ўғли Пўлатжон қизик самарали давом эттирган.

Тошканбоевлар. Ўзбек дорбозлари сулоласи асосчиси Ўзбекистон ва Россия халқ артисти, меҳнат қаҳрамони Тошканбой Эгамбердиев (1866-1963) дир. Тошканбой ўз фаолиятини 7 ёшдан бошлаб отаси Эгамберди ҳожи билан халқ байрам ва сайилларида, шаҳар майдонларида дорбозлик ўйинларини намойиш этишдан бошлаган. XIX аср 80-йилларидан бошлаб мустақил ишлаган, дорбозлик ва симбозлик санъатини мукаммал эгаллаган. Симдор устида 20 дан ортиқ машқлар ижро этган. Шунингдек, 25-30 метр баландликда тортилган қия дор устида мураккаб машқларни, чиғириқда гимнастика усулларини бажарган. 1908 йилда Тошкентда бўлиб ўтган Туркистон саноат ва ҳунармандчилик кўرғазмасида қатнашиб, «энг яхши дорбоз ва симбоз» деб топилиб, олтин медаль ва қимматбаҳо совғалар билан мукофотланган.

Унинг санъатини фарзандлари, неваралари давом эттиришган.

Тўла масхара (1842-1916). Бухоро яқинидаги Демун қишлоғидан. Халқ масхарабози. Масхарабозликни устози Сайфулло масхарадан (1797-1867) ўрганган. Музаффархон саройида театр труппасининг раҳбари этиб тайинланган. Труппага Жўра масхара, Эргаш масхара, Мурод сиёх, Саъди масхара, Абдурауф оқсоқол, Холиқ масхара, Абдурасул корфармон, Саид Мирзабоши, Калли Аббос, Ҳамро гармон, Ота Ашраф мавлоно, Уста Қудрат, Шариф бозингар, Эгамберди чўпбоз каби 20 га яқин санъаткорлар уюшган эди. Тўла масхара ўз ҳамкасблари билан йирик пьеса-спектакллар ҳам яратган. Тўла масхаранинг ўзи эса иқтидорли санъаткор, кенг диапазонли актёр, хушовоз хонанда, яхшигина созанда, яхши нутқ соҳиби бўлган. Унинг касбини ўғли ва шогирдлари давом эттиришган.

Усмон қори Раимбеков (1886-1968). Марғилонлик халқ кизиқчиси. Қизиқчиликни Саъди Махсумдан ўрганган. 20 ёшида рус циркига ишга кириб, Юсуфжон кизиқ билан танишади ва унинг ҳамкорига айланади. У оғзаки танқидий комедияларда ҳам, қуш ва ҳайвонлар тақлиди ижросида ҳам машҳур бўлган. Цирк масхарабозлигини ҳам яхши билган. Йирик комедияларда, аския пайровларида фаол иштирок этиб шуҳрат қозонган.

Хўжаевлар сулоласи - Ўзбек цирк артистлари сулоласи. Қўқон ва Тошкентда ижод қилганлар. Сулола аъзолари замонавий ўзбек циркида чавандозлик ва от ўргатиш тури ривожига катта ҳисса қўшишган. Сулола асосчиси Муҳаммад Хўжаев (тахаллуси «Чаққон» - (1886-1971)). Ижодий фаолиятини 8 ёшдан Баратбой раҳбарлигидаги цирк гуруҳида бошлаб, муаллақчилик, ҳаво гимнастикаси ва масхарабозлик ўйинларида иштирок этган. 1900 йилдан наманганлик Мирзааҳмад циркида машҳур муаллақчи Қодир Абдуллаев билан ишлаган. 1905 йилдан Муллабой Мансуров циркида фаолиятини давом эттириб, кизиқчилар ва муаллақчилар гуруҳида фаол қатнашиб, шуҳрат қозонган.

Кейинчалик унинг қизи ва ўғли цирк санъатини давомчилари бўлганлар.

Латофат Саримсоқова ва Раҳмон Абдуҳалиловлар (XIX аср II ярми - XX аср I ярми). Улар раҳбарлигида ҳам ўлкамизда профессионал цирк жамоалари ташкил этилган. Уларнинг репертуари, асосан, анъанавий ўйинлардан иборат бўлиб, айрим ҳолларда Европа томошаларини ҳам ўз ичига олган. Чунки XIX аср охиридан бошлаб Туркистон ўлкасига Европа услубидаги бир қатор цирк гуруҳлари гастролларга келишган. Германия, Италия, Франция, Англия, Россия, Польша цирк артистлари маҳаллий аҳолини жаҳон цирки билан таништиришган. Бу воқеа эса маҳаллий аҳоли орасидаги цирк санъати билан астойдил кизиқувчиларга таъсир этмай қолмаган.

Мирмулла Шермухамедов (1886-1923). Тошкентлик. Шоир, ёзувчи, театр танқидчиси, таржимон. Бекларбеги мадрасасида, рус-тузем мактабида таҳсил олган. Ўзбек матбуотида малакали театр танқидчилигини бошлаб берган мунаққид. «Бой ила хизматчи», «Хуррият», «Захарли ҳаёт», «Тухматчилар жазоси», «Андалуснинг сўнги кунлари» каби қатор тақризларида миллий актёрлик, режиссёрлик санъатига, драматургияга ҳолисона баҳо берган. У дубляж санъатига асос солган таржимондир. «Турон» кинотеатрида намоёиш этилган фильмларни рус тилидан ўзбек тилига бевосита таржима қилиб турган.

Юсуфжон кизиқ Шакаржонов (1869-1959). Марғилонлик ўзбек анъанавий театрининг йирик намояндаси, рақс санъати устаси, машҳур кизиқчи. У 1881-1889 йилларда Зокиржон кизиқ бошлиқ қўқонлик кизиқчилар тўдасида бевосита Саъди Махсумдан таълим олади. 1888-1892 йилларда гуруҳ билан бутун Фарғона водийсини айланиб чиқади. «Чодир ҳаёл» театрида, халқ сайилларида, тўйларда, хориждан келган йирик уюшмалар таркибида кизиқчилик томошалари кўрсатади. Тақлид, ҳажвий бўрттирма образ яратишда, кулги-ҳикояда, аския санъатида Юсуфжон кизиққа бас келадигани бўлмаган. Кўплаб шогирдлар етиштирган. 1903 йилда у Саид қиссахонга

кўшилиб, Бухорога боради. 1904 йилда Тошкентда Муллабой Мансуров циркида Ортиқ кизик, Собир қори, Қодир кизик, Карим Зариповлар билан бирга Самарқанд, Фарғона водийсида, сўнгра Туркистон, Авлиё ота, Пишпақда бўлиб, ўзбек кизикчилиги, халқ рақсларини намоёниш этади. 1905 йилда шу гуруппа таркибида Қашқарда бир нечта комедияларни ижро этади. У 1906 йилда Марғилонда кизикчилар гуруҳини тузади. 1908 йилда Юсуфжон кизик гуруҳи (36 кишидан иборат) Фарғона шаҳрида кўрик-танловда қатнашади. Ўша йили Юсуфжон кизик Абдурахмон Раҳмонов (1870-1929) цирк уюшмаси билан Бухорога боради. 1909 йилда Санкт-Петербургга келиб, рус балетини томоша қилади ва циркда машҳур кизикчи Анатолий Дуров билан танишади. Юсуфжон кизик 1908-1914 йилларда циркчи Филип Юпатовнинг Андижон ва Тошкентдаги чодир циркида Ашир ва Назир кизикчилар билан бирга кизикчилик қилади. 1914 йилда Раҳмон Абдухалиловнинг миллий цирк уюшмасида Ортиқ кизик, Собир қори, Муҳаммад чакқон, Қодир кизиклар билан комедияларда ижро этади.

У 1918 йилда Марғилонда кизикчилар гуруҳини қайтадан тузади. Бу гуруҳда машҳур санъаткорлар Усмон қори, Сулаймон кизик, Маматбува ҳофиз, Худойберган ҳофиз, Отахўжа раққос, доирачи уста Олим Комиловлар фаолият юрита бошлайди. Шу гуруҳда Юсуфжон кизик Тамарахонимга лапар ва рақслардан таҳсил беради.

Шу ўринда XIX аср - XX аср бошларида Хоразмда ҳам масхарабозлик санъатида талайгина элга машҳур санъаткорлар етишиб чиққанлигини, улар шаҳар ва қишлоқлардаги тўю томошаларда, турли ҳил сайл ва тантаналарда фаол иштирок этиб, халққа астойдил хизмат қилганларини айтиб ўтиш лозим. Улардан Хивалик Худоберган кўр (1845-1940) билан Матчон кўр (1840-1910), Буважон тўқ-тўқ (1870-1940) билан Ёпирди масхарабоз (1880-1946), Матчон бақай (1865-1930), Урганчлик Навзолим бобо (1818-1925), Гурланлик Буважон сари (1851-1951), Манғитдаги Қипчоқ ва Қиличвой қишлоғидан етишиб чиққан Қувват калта (1827-1910) билан Матёқуб кўр (1880-1920), Болтақул масхарабоз (1853-1933) билан Қирқин кизик (1829-1915), ака-ука Эшмат (1853-1933) билан Дўсмат (1878-1923) масхарабоз, Раҳматулла ўғли Қурбонниёз масхарабоз (1851-1914), Юсуф шарлама (1870-1940), Қурбонбой шарлама (1877-1955) ва бошқаларни Хоразмда танилган масхарабозлар ва ижодкорлар бўлганлигини тарихий манбалар тасдиқлаб турибди.

АМАЛИЙ САНЪАТ, ХУНАРМАНДЧИЛИК МАДАНИЯТИ

Археологик топилмалар, қадимий ёзма манбалар ҳудудимизда амалий санъат, хунармандчиликнинг намуналари мезолит даврига бориб тақалишини исботлаб берган. Ўтган минг йилликлар давомида ушбу маданият тараққий этиб, тобора такомиллашиб борган. Жумладан, бу санъат юртимизда XVI-XX аср бошларида ҳам ўзига хос ривож йўлига бўлган.

Тўғри, бу даврларда тез-тез бўлиб турган хонликлар ўртасидаги ўзаро урушлар туфайли бадий хунармандчилик кўпроқ пойтахт - Бухоро ва қисман бошқа йирик шаҳарларда: Самарқанд, Тошкент, Хива, Қўқонда тараққий этиб борган.

Айни вақтда, Ўзбекистоннинг барча марказларида, ипак, ип, жун матолар ва тайёр буюмлар ишлаб чиқарилган, попоп, чокли сўзаналар, зардўз буюмлар тайёрланган. Биноларни безаш, ёғоч ўймакорлиги, кандакорлик мактаблари йўлга қўйилган, амалий безакнинг маҳаллий услублари вужудга келган. Каштачилик, терига ишлов бериш, заргарлик буюмлари яшаш, шунингдек, қишлоқ хўжалигида ишлатиладиган, ҳайвонларга қўлланиладиган зарур буюмлар (эгар-жабдуқ ва ҳ.к.) ишлаб чиқариш ривожланган. Хусусан Риштон кулолчилик мактаби маҳсулотларининг донғи кенг тарқалган. Ғиждувон, Каттақўрғон, Шаҳрисабз, Тошкент кулолларининг буюмлари ҳам ўзига хос бўлган.

XX аср бошларига келиб юртимизнинг барча ҳудудларидаги хунармандчиликнинг қадимги анъаналарга асосланган ҳолда, янги, замонавий ижодий услублар билан бойитилган ривожланиш жараёнлари бошланди.

Қуйида ушбу йўналиш вакилларида айримларининг номлари ва фаолиятлари ҳақида қисқача маълумотларни умумлаштириб, баён этишга жазм қилинди.

Абдулла кулол - XIX асрда яшаган риштонлик кулол. У Риштон ва Қўқонда кошинпаз уста сифатида машҳур бўлган. Шунингдек, Фарғона кулоллари ишларига ҳам бошчилик қилган. Худоёрхон ўрдасининг бош фасадини ранг-баранг кошинлар билан безашда қатнашган. Унинг ишларидан намуналар (сопол идишлар) Ўзбекистон санъат ва Қўқон ўлкашунослик музейларида сақланмоқда.

Абдулла жин - XIX аср II ярми - XX аср бошларида яшаган кошинкор уста. Хивадаги Тошҳовли, Паҳлавон Маҳмуд мақбараси ва Қўҳна Арк (қабулхона ва айвон масжид) нинг ички ва ташқи деворларини кошин билан безаган. Услубининг ранг-баранглиги унинг барча нақшларида намоён бўлган.

Абдурайим Абдуғофуров (XIX аср II ярми - XX аср I ярми). Тошкентлик халқ устаси, Тошкент бадий читгарлик мактабининг етук намояндаси. Биринчи бўлиб матога гул босишда рўян ўрнига ализарин ишлатган ижодкор.

Кулижон Абдуҳақимов (XIX аср II ярми - XX аср I ярми). Бухоролик рихтагар бўлиб, отаси Абдуҳақим унга устоз бўлган. Мис ва бронзадан зулфин,

халқа, манқалдон, турли ҳажмда занжирларни катта маҳорат билан ясай олган. У ясаган бадий буюмлар ҳозиргача юртимиз музейларида сақланмоқда.

Азимбой мисгар (XIX аср ўрталари). Қўқонлик хунарманд. «Уста Мулла», «Катта мисгар» номлари билан Фарғона водийсида шуҳрат қозонган. Азимбой мисгар ясаган чилим, қумғон, дастшу, офтоба ва бошқа хунармандчилик буюмлари Ўзбекистон музейларида сақланмоқда.

Тошпўлат Айюбхўжаев (XIX аср). Тошкентлик ўймакор уста. Отаси Айюбхўжадан хунар ўрганган. Ёғоч ўймакорлигининг «паргари» услубида ижод қилган. Кўплаб шогирдлар ҳам етиштирган. Унинг ёғоқ ва чинор ёғочларидан ясалган кўп қиррали стол, курси, қутича ва чилимларнинг нафис ҳандасий нақшлар билан безатилган намуналари республика музейларида сақланмоқда.

Абдухафиз Жалилов (1869 - 1954). Самарқандлик дурадгор, ёғочсоз уста, наққош. Самарқанд меъморчилик мактабининг йирик вакили. Дастлаб машҳур уста Неъматдан хунар ўрганган. Абдухафиз синчли уй қуриш, эшик, сандиқларга безак яшаш ва ислимий нақшлар чизишга моҳир бўлган. Машҳур Файзулла уста билан бирга ишлашган. Абдуқодир муҳандис ва уста Боқиев гуруҳида ҳам ишлаб, улардан муқарнас ва гирих тузиш сирларини пухта эгаллаган.

Ашир Ғофуров (1876 - 1941). Ўратепалик ёғоч ўймакори, наққош, ўйма эшик ва дарвозалар устаси. Ижодидан ислимий нақш, чока пардозни кенг қўллаш, заминини гурзи уриб безаш кенг ўрин олган.

Ота Полвонов (1867 - 1967). Хивалик ёғоч ўймакори. Бобоси уста Абдусаттор, отаси уста Полвон ўз даврининг йирик хунармандлари бўлган ва Ота Полвонов улардан хунар ўрганган. Хивадаги кўпгина биноларнинг дарвоза, эшик, устунларини безашда қатнашган. «Умид» усталар ўймакорлик тўғарагига раҳбарлик ҳам қилган.

Юсуфжон Маъруфжонов (1877 - 1960). Марғилонлик ёғоч ўймакори, дурадгор. Ўйма нақшли эшик, ром, деразалар, жавон, курси, қутича кабиларни ниҳоятда нозик дид билан тайёрлаган.

Хайдар Нажмиддинов (1850 - 1960). Фарғоналик ўймакор наққош. Отаси Уста Нажмиддиндан хунар ўрганган. Фарғона ўймакорлик мактабининг асосчиси. 1890 йилдан бошлаб Қўқонда ўйма нақшли эшиклар ва безаклар яратган. «Устаси паранг» лақабини олган. Ижодида паргари нақшнинг 30 дан ортиқ туридан фойдаланган.

Нурилла Нарзуллаев (1870 - 1939). Самарқандлик ёғоч ўймакори. Отаси уста Нарзулла ҳам машҳур усталардан бўлган. Нурилла уста эшик, дарвозаларга ўйма нақш ишлаш устаси сифатида шуҳрат қозонган.

Абдурахим Мунтиёни (XIX аср II ярми - XX аср боши). Самарқандлик дурадгор уста. Қаландархона масжиди (1898), Жўш қишлоғидаги Жўш

масжиди (1907), Қорадарё қишлоғидаги Қорадарё масжиди (XIX аср охири) қурилишларида фаол қатнашиб, ўз ҳунарини намойиш этган.

Воис кулол (XIX аср ўрталари - 1913 й.). Хоразмлик кулол, кўзагар, кошинкор. Хивада қурилган кўпгина биноларни безашда фаол иштирок этган. Кулолчиликда шухрат қозонган. Кулолчиликни отаси машҳур уста Исмоилдан ўрганган. Ўз даврида биринчи бўлиб кошингарлик ишини йўлга қўйган. Исфандиёрхоннинг тарихий саройи ва Европа типидagi касалхона биносини кошин билан безашда фаол иштирок этган.

Насриддин Зиёқориев (1869 - 1942). Тошкентлик панжарасоз дурадгор. Ранг-баранг нақшли панжара, эшик дарча, туйнук, зинапоя, каби меъморий қисмлар, 3-4 табақали тўсиқлар ясаган. Кўплаб шогирдлар етиштирган.

Туроб Миралиев (1869 - 1942). Тошкентлик. Лаганпаз кулол. Тошкент кулоллик мактабининг йирик намояндаси. Кулолликда лаган яшаш ва уни безашда машҳур бўлган. Отаси уста Мирвалидан ҳунар ўрганган. У чизма гул солишнинг ўзига хос услубига асос солган.

Мирза Абдулла Бухорий (1848 - 1918). Самарқандлик. Этнография ва археология соҳалари соҳиби бўлиши билан бир қаторда тўқувчилик ҳунарини ҳам мукамал эгаллаган. Шойи тўқувчилар оиласида туғилган. У тўқиган атлас ва беқасамлари билан турли халқаро кўргазмаларда Тошкент - 1886 й., Харьков - 1887 й., Париж - 1889 й. кумуш медаллар ва Тошкент кўргазмаси (1890) да катта олтин медаль билан тақдирланган.

Раҳмат Мирзаев (1878 - 1963). Бухоролик зардўз. Бухоро зардўзлик мактабининг йирик вакили. Зардўзликни отаси ва бошқа усталардан ўрганган. Ёшлигидан машҳур Қори Ҳасан устахонасида ишлаган. Зардўзлик ривожига катта ҳисса қўшган. Анъанавий нақшларни маҳорат билан қўллаб, амалий санъат намуналарини яратган, нақш мужассамотларини янги хусусиятлар билан бойитган.

Муқаддам Мукаррамов (XIX аср II ярми - XX аср бошлари). Бухоролик кандакор. Кандакорлик мактабининг йирик вакили. Ўз даврининг машҳур устаси Олим Абдусаломовдан ҳунар ўрганган. Мукаррамов кандакорликда айниқса анъанавий нақшларни маҳорат билан бажарган. Анъанавий нақшлар билан Эрон кандакорлиги нақшларини уйғунлаштириб қўллаган, буюмларнинг бадиийлиги ва ифодалилигини оширишга эришган. У яратган буюмлар (лаъли, дастшўй ва бошқалар) республикамиз музейларида сақланади.

Каримберган Раҳмонберганов (1870 - 1959). Хивалик тоштарош уста, муҳркан, кандакор. Бобоси Худойберган Муҳркан ва отаси уста Раҳмонбергандан ҳунар ўрганган. Хива хони Муҳаммад Раҳимхон II ва Исфандиёрхон ҳовли саройидаги, Кўҳна Арк, Ислохўжа Мадрасаси айвонларидаги устунларга мрамрдан ўйма нақшли пойустунлар ишлаган. Шунингдек, кўпгина таъмирлаш ишларида ҳам мунтазам қатнашган.

Уста Омонилла (XIX аср ўрталари - 1900 й.) Самарқандлик ғиштор, ганчкор. Қурувчи уста Жалилнинг шогирди. Регистондаги барча меъморий обидаларни таъмирлашда қатнашган. Самарқанддаги Бухоро кўчасида жойлашган даҳа масжидини уста Абдурашид билан ҳамкорликда қурган. Тош териш хунари билан ҳам шуҳрат қозонган.

Уста Раҳим Обидов (XIX аср охири - 1924 й.). Самарқандлик тоштарош уста. Тоштарошлар сулоласи вакили. Тошкент, Қўқон, Самарқандда катта устахоналари бўлган. Мармарни йўниб, кўза, пойустун, тахтачалар ва бошқа турли буюмлар ясаган. Кўплаб шогирдлар тайёрлаган.

Уста Шариф Саидов (1887 - XX аср I ярми). Бухоролик ёғоч ўймаkori, дурадгор уста. Уста Ширин Муродов билан бирга хунар ўрганган, Бухоро амири саройида ишлаган. Кўплаб жамоат биноларини (Болоҳовуз масжиди, Ситораи Моҳи Хоса ва б.) қуришда, Мир араб, Кўкалдош мадрасаларининг таъмирий ишларида қатнашган.

Уста Ширин Муродов (1879 - 1957). Бухоро ва Тошкентда ижод қилган меъмор, ганч ўймаkori. Отаси Мурод ва бобоси уста Нодирдан хунар ўрганган. Мустақил уста сифатида Бухоро амирининг Карманадаги саройини безашда қатнашиб, танилган. У ўз ижодида ганч ўймакорлиги анъаналарини маҳорат билан қўллаб, янги мазмун ва шакллар билан бойитган. Илк бора нақш заминида кўзгудан фойдаланган, яъни кўзгу устига ганч нақшлар ишлаб, жозибадорликка эришган.

Худоберган Ҳожи (XIX аср охири - XX аср боши). Хивалик ғиштор, тоштарош уста. Мадрасалар қуришга ихтисослашган. Кўпроқ минора, гулдаста, гумбаз каби мураккаб ишларни бажарган. Ислохўжа мадрасаси ва минораси, Қози калон, Абдурасулбой мадрасалари, Матпанобой мадрасаси, Толип махсум мадрасаси ва бошқа қурилишларда Худоберган ҳожи хунарларидан кенг фойдаланилган.

Сулаймон Хўжаев (1866 - 1947). Тошкентлик ёғоч ўймаkori. Тошкент ёғоч ўймакорлиги хунарининг йирик вакили. Паргари ва лавҳ бўйича моҳир уста. 17 ёшигача отаси билан ишлаб хунар ўрганган. 1891 йилдан уста Тошпўлат Айюбхўжаевдан паргари усулини мукамал ўрганган. Кўплаб етук шогирдлар тайёрлаган. Ўқув ишлаб чиқариш устахоналарида ўқитувчи, тўғарақларда раҳбар бўлиб ишлаган. 1913 йилдан бошлаб Хўжаев ўз бадиий асарлари билан Санкт-Петербург, Париж ва бошқа халқаро кўрғазмаларда иштирок этган. Унинг асарлари ва нақшли буюмлари республика ва кўплаб хорижий давлатлар музейларида сақланади.

Шуқурий Фарғоний (XVIII-XIX асрлар). Фарғоналик шоир, хунарманд ва наққош. Ёшлигида Самарқандга келиб қолган. Эгарсозлик ва наққошликда машҳур бўлган. Ўша даврда Самарқандда қурилган кўпгина биноларда Шуқурийнинг нақшлари мавжуд. Амир Насрулло таклифи билан Бухорода ҳам наққошлик қилган, шеъриятда ҳам мумтоз бўлган.

Кўқон кандакорлик мактаби - XVIII-XIX асрларда Кўқонда шаклланган кандакорлик ҳунармандчилиги санъатининг ўзига хос йўналиши. Бу усул ўймаши саёз, лекин аниқлиги билан ажралиб турган. Ўсимликсимон нақшлари ажойиб гуллар ҳосил қилувчи майда қисмлар, ислимий ва гириҳ нақшлари жозибадор бўлган. XIX аср охирларидан бу санъатда нақш таркибида меъморий обидалар, афсонавий ҳайвонлар ва одамлар тасвирлана бошлади. Шунингдек, фабрикада ишлаб чиқарилган идишлар машҳур бўла бошлади.

Ушбу мактаб усталаридан Сиддик Отоуллаев, Отаулла Муҳаммад Ражаб, Мулла Ҳолик, Фозил Отауллаев, Лутфулла Фозиловлар ишлари айниқса диққатга сазовор бўлган.

Иброҳим Ҳафизов (1870 - 1940). Бухоролик меъмор. Ҳунарни отаси билан бирга ишлаб, уста Халилга шогирд тушиб ўрганган. 1888 йилдан мустақил уста бўлган. Ҳандасий ва ислимий нақш ишлаш санъатини пухта эгаллаган. Хон саройида гилкорлик қилган. арк саройини қайта тиклашда, Бухоро шаҳридан Ситораи Моҳи Хосагача бўлган йўлга тош ётқизишда, Карманадаги Абдулаҳадхон саройи, Сарим Султон, Чорбоғ Саримгари, Чорбоғгул саройлари қурилишида фаол иштирок этган.

Алиназар қори (1881 - 1931). Кўқонлик қори наққош, ўзбек мисгар - наққоши. Бадиий ўймакорлик ҳунарини кўқонлик машҳур уста Ҳожи Фозил Отаулла ўғлидан ўрганган. Алиназар мисдан ишланган турли идишларга Кўқон услубида миллий классик нақшлар ўйган ва хилма-хил лирик байтларни моҳирона зарб қилган, у нақш берган ажойиб идишлар Ўзбекистон Давлат санъат музейида сақланмоқда.

Асқар пичоқсоз (1878 - 1964). Андижон вилоятидан. Машҳур пичоқсоз уста. Бу ҳунарманд яшаган Қорасув қишлоғи пичоқсозликда Фарғона водийсида шуҳрат топган. У ернинг усталари ясаган пичоқлар узоқ-узоқ жойларга тарқалган. Асқар бу ҳунарни Уста Тўхтасиндан ўрганган. Айни вақтда Асқар ўз касбини ўғиллари Бакиржон ва Мамасайдларга ўргатган ва улар ҳам уста даражасига эришган.

Умрзоқ Аҳмедов (1887 - XX аср I ярми). Ўзбек халқ устаси. Ёғочга ўйма нақшлар ишлаши билан танилган. Аҳмедов Кўқон ва Марғилон ўймакорларининг анъаналарини ривожлантирган. У лўла пардоз услубида ёғочга нақшлар солишни моҳирона бажарган. Ёғочга нақш ўйишда қора лак ишлатишни биринчи бўлиб расм қилган. Аҳмедовнинг айрим асарлари Ўзбекистон Давлат санъат музейи ва республика халқ амалий санъати музейида сақланмоқда.

Бекниёз ўйимчи (1842 - 1924). Қорақалпоғистон Республикаси, Чимбой туманидан. Ўймакор уста. У ясаган нақшлар жуда нозик, мураккаб, турли элементларга бой бўлиб, нафислиги билан ажралиб турган. Бекниёз ясаган муҳр, сабоёк, сандиқ, эрганак, устун, эшик каби санъат асарлари Москвадаги Шарқ халқлари санъати музейида ва Санкт-Петербургдаги этнография музейида сақланмоқда.

Бойбобо чиннисоз (XIX аср). Қўқонлик. Машҳур кулол. У ясаган буюмлар шаклининг мутаносиблиги, чиннисининг аъло сифати билан ажралиб турган. Идишлар нақши нафис услубда бетакрор маҳорат билан ишланган. Унинг етук шогирдлари ҳам кўп бўлган. Жумладан, машҳур чиннисоз Мусо Конибодомий ҳам у билан ҳамкорликда ишлаган. Бойбобо ясаган ҳунармандчилик буюмлари Ўзбекистон Давлат санъат музейида сақланади.

Абдуқодир Боқиев (1850 - 1932). Самарқандлик меъмор, муҳандис, кошинкор. Самарқандда Боқиев яратган 30 дан ортиқ кўркам ва хушбичим бинолар сақланган. У унутилган ўзбек кошинкорлик намуналарини тиклаган. Биноларнинг ички ва ташқи безакларига «қирма» нақшларни маҳорат билан киритиб, қадимий безак услубининг имкониятларини намойиш этишга эришган.

ХУЛОСА

XVI–XX аср 20–йилларигача юртимизнинг барча хуудларида яшаган халқларнинг, хусусан, аждодларимизнинг маданий ҳаёти тарихий-географик хууддаги ижтимоий–сиёсий тузум шароитларидан келиб чиққан ҳолда ривож топди. Юртимизнинг барча шаҳар–қишлоқларида маданий ҳаётнинг турли қирра ва йўналишлари ўзига хослик асосида ривожланди. Бу ўтган даврларда юртимизда ҳукмронлик қилган хонлик ҳукмдорлари ўртасидаги ва алоҳида ҳар бир хонликдаги ички қарама–қаршилиқлар, тахт учун курашлар, бойлик, молдунё учун бўлиб ўтган шафқатсиз хунрезликлар ва бошқа талайгина ўта нохуш воқеа ва ҳолатлар бу ривожланишни ўсиб бориш даражасини анчагина пасайтириб юборди. Лекин бу жараёнларга қарамай, юртимизда яшаган аждодларимиз, оддий меҳнаткаш халқдан то уларнинг илмли–зиёли қисмигача ўзлари ёқтирган соҳа ва йўналишларда баҳоли қудрат ижод қилишга ҳаракат қилганлар.

Маданият унинг таркибий қисми бўлган санъатнинг барча турлари соҳасида салмоқли силжишлар, ўсишлар рўй берди, унинг таниқли намояндалари етишиб чиқди. Биз уларнинг қисқача ижодини манбалар асосида таърифлаш билан ҳар бир давр маданият соҳасида ўз йўналишига эга бўлганлигини очиб беришга ҳаракат қилдик.

Бу даврда хунармандчилик нафақат йирик шаҳарларда, балки қишлоқ жойларда ҳам ўзига хос йўналишда борди. Айнан шу даврда вужудга келган дostonчилик–бахшичилик кейинги асрлардаги юксалишига ва ҳозирги ривожига мустаҳкам пойдевор бўлиб хизмат қилди.

Илм–фаннинг ривожини асосида юзлаб тарихий–бадиий асарлар, таржима ишлари яратилди. Улар маданиятимиз хазинасида ҳозирги кунгача бебаҳо мерос бўлиб қолмоқда.

Ушбу даврларда юзлаб турли ҳажмдаги меъморий иншоотларнинг бунёд этилганлиги, таъмир ишларининг бажарилганлиги эса моддий маданиятнинг ривожини салмоқли бўлганлигидан далолат бермоқда.

Бу даврда ҳам ижод аҳли китобат, хаттотлик ишларида амалий санъат, мусаввирлик ва тасвирий санъат намуналаридан самарали фойдаланиб, ўзларининг бетакрор санъатларини юзлаб асарларга муҳрладилар. Адабиётда, айниқса шеърят ижодида юқори ютуқларга эришилди, дейилса муболаға бўлмайди. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, ижоднинг тарихий асарлар яратиш, шеърят соҳалари билан халқнинг деярли барча қатлами вакиллари шуғулландилар. Дарҳақиқат, ўша даврларда яшаб ўтган аждодларнинг аксарияти ўзи шуғулланадиган асл касби ва соҳалари билан бир қаторда ўзида ижоднинг шеърят, мусиқа ва бошқа йўналишларини ҳам астойдил эгаллаганликларидан ўрганилган маълумот ва манбалар ҳам шохидлик бермоқда. Ўрни келганда шунини ҳам таъкидлаш жоизки, XVI асрнинг йирик мутафаккири, шоир Ҳасанхожа Нисорийнинг машҳур «Музаққирини аҳбоб» асарида келтирилган XVI асрда яшаб, ижод қилган шоирлар ҳақидаги маълумотлари ушбу китобнинг шеърятга бағишланган бўлимини янада бойишга сабаб бўлди.

Шунингдек, кўқонлик адабиётшунос олим, шоир Пўлатжон Домулло Қайюмовнинг «Тазкираи Қайюмий» номли тазкираси ва унда ўша даврда яшаб, ижод қилган 300 га яқин шоиру шуаролар ҳақидаги берилган маълумотларнинг биз кўраётган даврга тегишли бўлганларидан самарали фойдаланганлигимиз ва китобда ҳали элимизга деярли бутунлай маълум бўлмаган номлар ва уларнинг ижодидан намуналар келтирганимиз ҳам мазкур китобнинг назарий қимматини оширди, деб умид қиламиз.

Шуни ҳам кўшимча қилишни истардикки, ушбу даврларда маданиятнинг ўзига хос ривожига давлатлараро маданий алоқалар ҳам ижобий таъсир кўрсатди. Масалан, Бухоро амирлигининг ўзбек-тожик кўшиқчилари Ҳиндистонда бобурийлар саройларида бир неча марта чиқиш қилганлар.

Бу маълумотлар Боқиаий Наийнинг «Замзамаи ваҳдат» ва Вожидий Алихоннинг «Матла ал-улум ва мажма ал-Фунун» асарларида ўз аксини топган. Шунингдек, ўша даврларда юртимиздаги йирик шаҳарларни Туркия, Эрон, Афғонистон, Хитой, Москва давлати, Қозон хонлиги, Новгород князликлари билан ҳам фаол маданий алоқаларда бўлганлигини мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Шундай қилиб, ушбу китобда келтирилган асосли тарихий маълумотлар, маданий ҳаётдаги ўзига хос ривожланишлар баёни ўша даврлар тарихи, жумладан, маданият тарихи ҳақида бир оз бўлса ҳам қимматли маълумот беради, деган умиддамиз. Ўрни келганда шуни ҳам унутмаслик лозимки, бу даврлар тарихини, унинг маданияти тарихини ҳали ниҳоятда кўп қирралари ўз илмий ечимини кутмоқда. Келажакда бу борада ҳали талайгина илмий изланишлар олиб борилиши, тадқиқотлар ўтказилиши аниқдир.

Изоҳли сўзлар

Ахтар	- юлдуз
Анфо	- нафас, дам
Ашжор	- дарахтлар
Амалий санъат	- халқ ижодиётининг муҳим соҳаси; Кундалик турмушда кенг қўлланиладиган уй-рўзгор буюмлари ва бошқаларни шакл ва бадиий жиҳатдан юксак маҳорат билан санъат даражасида яратилиши
Арса	- 1. Майдон, яланг жой; 2. Кенглик; 3. Олам, дунё
Ашраф	- энг шарафли, энг ҳурматли
Абр	- булут
Афшон	- сочувчи, таратувчи
Анбар	- ёқимли ҳид, ис
Амал	- иш, ижод маҳсули. Санъатда куй ёки қўшиқнинг яратилган шакли.
Бахр	- сув, уммон
Бобур	- шер
Борон	- ёмғир
Бийм	- хавф-хатар, қўрқинч, таҳлика
Бехжат	- қувонч, шодлик
Бебок	- дангалчи, уятсиз
Бехбуд	- 1. Яхшилик, тўғрилиқ; 2. Фойда, нажот
Бадеъ	- гўзал, нафис
Вақф	- бағишланган, аталган, тегишли
Ворас	- озод, халос
Возех	- аниқ, равшан, ҳақиқий
Ваҳдат	- бирлик, яккаю-ягоналик, танҳолик, ёлғизлик
Ганж	- хазина
Гардун	- осмон, фалак
Дахи	- ўнлаб

Довот	- сиёҳ
Довар	- ҳукмдор
Дабир	- сарой котиби
Жовидон	- абадий, мангу
Жовдона	- абадий
Жаъди	- бола
Залилий	- (тахаллус) - маъноси - хорликда, тубанликда
Зухд	- бу дунё ишларидан воз кечиш, бутунлай тақводорликка берилиш
Зумра	- 1. бўлак, қисм; 2. хил, жинс
Ийди	- байрам, хайит байрами
Итоб	- таъна, миннат, қаҳр-ғазаб
Кисват	- 1. Кийим, либос; 2. Чўнтак, кисса; 3. Кўрк, бойлик
Кошин	- 1. Безак учун махсус пишитилган сирли сопол безаги; 2. Кесма кошин
Классик	- мумтоз, намунали, мукаммал, нуқсонсиз
Композиция	- адабий, бадиий асарлар қисмларининг тузилиши
Канора	- соҳил, қирғоқ, ён, тараф, томон
Лаввоҳ	- китобат ижодида китобнинг номи ва сарлавҳаларни безовчи
Мусоҳиб	- суҳбатдош, улфат
Малакут	- фаришта
Муктадо	- имом
Меҳна	- Хуросондаги қишлоқ номи
Мусҳаф	- Қуръони Карим
Муғ	- оташпараст қабила номи
Мушк	- ёқимли ҳидли атир
Матлаъ	- 1. Аввал, аввалги байт; 2. Чиқиш жойи (ой, қуёш); 3. Бошланиш қисми
Муаррих	- тарихчи

Мажзуб	- ақлдан озган, девона, мажнун
Маъво	- 1. эгаллаш, ром айлаш, ўзига бутунлай жалб этиш; 2. шахсий уй, турар жой
Макнун	- яширинган, пинҳонликда, ошкора эмас
Муҳиб	- 1. Ошиқ; 2. Дўст
Музтариб	- тортинчок, уятчан
Мунший	- котиб
Мақбара	- турбат - қабр устига ўрнатилган махсус қурилма, ёдгорлик
Мақом	- тартибга солинган, ўлчов, усул, йўналиш, аниқ парда, санъат тури
Мадраса	- диний олий ўқув юрти
Масжид (мачит)	- ибодатгоҳ, мусулмонлар жамоат бўлиб намоз ўқийдиган махсус жой, бино
Мажмуа, ансамбль	- маълум меъморий режа асосида ўзаро мутаносиб қурилган бинолар йиғиндиси
Меъмор	- бинокор уста, муҳандис, лойиҳачи
Минора	- баланд, ғўла шаклида қурилган иншоот
Мумтоз	- сараланган, танланган, энг яхшилари деган маънода; масалан: мумтоз адабиёт, мумтоз куй.
Мумсар	- этиш, насиб этиш, кўрсатиш
Мунаққид	- танқидчи
Маноқиб	- сифат, фазилат, хислат
Ночийз	- эътиборсиз, қадрсиз
Нажжор	- уста, дурадгор, бинокор уста
Нафъа	- фойдали, баҳрали
Нишот	- шодлик, хурсандчилик
Нақш	- 1. Куй, ашула, қўшиқ; 2. Биноларга ишлатиладиган бўёқли безак тури
Новак	- ўқ, камон ўқи
Осий	- гуноҳкор, исёнкор
Осори атиқа	- қадимги дунё, қадимият ёдгорликлари, обидалари, қадимги ноёб, бетакрор санъат асарлари, буюмлари, нишонлари

Печтоб	- ўрилган, жингала
Партав	- ёғду, нур, шуъла, ёруғлик
Пешрав	- олдинги қаторда, аввал, илғор
Парчин	- кошин тури. Турли рангларда сирланиши билан фарқ қилади.
Паргари	- айлана, доира чизиқ чизишга мўлжалланган асбоб (циркуль) ва уни ёрдамида безак, нақш яратиш
Рож	- қайтувчи
Раста	- қатор, бозордаги дўконлар қатори
Регистон	- 1. Қумлоқ майдон; 2. Самарқанддаги меъморий мажмуа қурилган жой
Равоқ	- бинонинг ичи ёки олдидаги ярим доира шаклида ишланган қисми; токча, йўлак, тахмон
Санг	- тош
Сойил	- тиланчи, гадо
Савсан	- гулнинг номи
Сулмансо	- суман ўсимлигига ўхшаш
Садр	- мансаб номи
Сарроф	- 1. Пул майдаловчи, алмаштирувчи; 2. Сўз устаси, сухандон
Саққо	- мешкоб, теридан тикилган қопда сув ташувчи
Саҳбо	- қизил май, узум суви
Савт	- товуш, оҳанг, овоз, куй
Саҳхоф	- муқовасоз
Суъубат	- қаттиқчилик, қийинчилик
Талошум	- талашув, тортишув, шовқин
Тийра	- қоронғу, қора
Тақи	- яна, шунингдек
Татаббуъ	- 1. Изидан, йўлидан бориш; 2. Бирор асарга ўхшатиб ёзиш
Таассуб	- 1. Тақлид қилиш; 2. Девоналарча муккадан кетиш (фанатизм)
Такаллум	- сўзламоқ

Тараххум	- раҳм-шафқат қилиш
Тўби	- жаннат дарахти
Тароб ёки Тороб	- 1. Шодлик, хурсандлик; 2. Бухоро атрофидаги қадимги қишлоқ номи
Татал	- кўриниш, намоён бўлиш, жилваланиш
Тамкин	- чидам, сабот, вазминлик
Тим	- усти ёпиқ бозор. Баланд том билан беркитилган раста
Тоқи	- 1. Равоқ; 2. Қадимда уй тепаси тўсинига тартиб билан териб чиқиладиган безакли ёғочлар қатори
Тазкира	- тўплам
Утожа	- табиб
Фард	- ёлғиз, якка, танҳо
Фархундов	- саодатли
Фуруғ	- нур
Фағфур	- Хитой хоқони мансаби номи
Фусус	- афсус
Хувайдо	- ҳақиқат, мавжудлиги аниқ, бор нарса
Хўбон	- энг яхши, энг гўзал
Хотиф	- чанг солиб тезликда олиб кетувчи, бир лаҳзада
Хонақоҳ	- 1. Гумбазли катта бино, хона; 2. Масжиднинг кенг ва катта хонаси
Чўбин	- ёғочдан ясалган, қурилган
Чуғз	- 1. Бойўғли; 2. Узун, кокил
Шайбон	- Чингизхон (Темучин) нинг катта фарзанди Жўжининг ўғли номи
Шақоик	- бахтсиз, бахти қора, тубан
Шуаро	- шоирлар, шеърят мухлислари
Шиква	- шикоят, нолиш
Яъсу	- умидсизлик
ЎзРФАШИ	- Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институти
Қамуғ	- ҳамма, барча

Қитаъ	- икки, уч ёки тўрт мисрадан иборат қисқа шеър
Қосидо	- элчи
Ҳумоюн	- қутлуғ, муборакли, бахтли
Ҳазира	- хилхона (оила аъзолари ҳамда яқин қариндошлар жасадларини махсус ажратилган жойга дафн этилиши)
Ҳакир	- тубан, қадрсиз
Ҳодий	- йўлга солувчи
Ҳовар	- кун чиқиш, шарқ

Фойдаланилган манбалар ва адабиётлар

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Тошкент: «Ўзбекистон», 1998.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият–енгилмас куч. Тошкент: «Ўзбекистон», 2008.
3. Абдуллаев З. Чор бакр. Тошкент: «Ўзбекистон», 1984.
4. Акбаров И.А. Музыка луғати. Тошкент: Фафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1987.
5. Бобожон Гарроҳ. Хоразм навозандалари. Тошкент: 1925.
6. Бухорийлар бўстони. Форсчадан Самандар Воҳидов таржимаси. Тошкент: «Турондот» хусусий корхонаси, 1998.
7. Бобобеков Ҳайдарбек. Қўқон тарихи. Тошкент: «Фан», 1996.
8. Дарвиш Али Чанги. Среднеазиатский трактат о музыке. Перевод с персидского проф. А.А.Семёнова. Ташкент, 1946.
9. Зоҳидов П.Ш. Меъмор олами. Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1996.
10. Калантаров Я.И. Краткий таджикско-русский словарь. М. 1955.
11. Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. Тошкент: 1971.
12. Максетов Қ. Қорақалпоқ жиров бахшилари. Нукус, 1983.
13. Матёқубов Отаназар. Мақомот. Тошкент: «Муסיқа» нашриёти, 2004.
14. Муаллифлар жамоаси. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Тошкент: «Ўқитувчи», 1980.
15. Нисорий Ҳасанхожа. Музакири аҳбоб (Дўстлар ёдномаси). Форсчадан Исмоил Бекжон таржимаси. Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.
16. Ойдинов Норсаид. Ўзбекистон тасвирий санъати тарихидан лавҳалар. Тошкент: «Ўқитувчи», 1997.
17. Одилов А. Ўзбек халқ чолғуларида ижрочилик тарихи. Тошкент: «Ўқитувчи», 1995.
18. Фарғона водийсида XIX аср охири-XX аср бошларидаги маданий ҳаёт. Ўзбекистонда ижтимоий фанлар журнали. Тошкент, 1984. 1-сон.
19. Ўзбек адабиёти. III жилд. Тошкент: ЎзДавнашр, 1959.
20. Ўзбек адабиёти. IV жилд. I китоб. Тошкент: ЎзДавнашр, 1960.
21. Ўзбек адабиёти. V жилд. I китоб. Тошкент: ЎзДавнашр, 1966.
22. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Тошкент, Давлат илмий нашриёти. I-XII жилдлар.
23. Қайюмов Пўлатжон Домулла. Тазкираи Қайюмий. I-II-III жилдлар. Тошкент: Ўз Р ФА кўлёмалар таҳририй нашриёти бўлими, 1998.
24. Қиличев Тўра. Хоразм халқ театри. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988.
25. Қодиров М. Ўзбек халқ оғзаки драмаси. Тошкент: «Ўқитувчи», 1963.
26. Ҳомидий Ҳамиджон. Қўхна Шарқ дарғалари. Тошкент: «Шарқ», 1999.
27. Ҳасанов Соли. Хоразм маърифати - олам кўзгуси. Тошкент: «Ўқитувчи», 1996.
28. Ҳамидов Ҳожиакбар. Муסיқа-қўшиқчилик маданиятимиз тарихидан. Тошкент: «Ўқитувчи», 1995.

29. Ҳамидов Ҳожиакбар. Ўзбек анъанавий қўшиқчилик маданияти тарихи. Тошкент: «Ўқитувчи», 1996.
30. Ҳакимов Н., Каримов Ш., Содиқов М., Ҳакимжонов А. Ватан маданияти тарихи. Тошкент: ТДИУ, 1995.